

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЖИТКО АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 321:323+32.019.51

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ПОПУЛІЗМУ:
ІНФОРМАЦІЙНО-БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ

05 Соціальні та поведінкові науки

052 Політологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А.О. Житко

Науковий керівник: Савельєва Тетяна Павлівна, кандидат політичних наук

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Житко А.О. Соціально-політичний феномен популізму: інформаційно-безпековий аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У роботі представлено аналіз науково-теоретичних концепцій і підходів до визначення проблематики суспільно-політичного феномену популізм, визначено «універсальні» маркери популізму, на основі яких презентовано авторську дефініцію та типологію сучасного популізму, запропоновано стратегії протидії деструктивним наслідкам популізму, зокрема, в контексті інформаційно-безпекових аспектів сучасної української політики.

На основі визначення «універсальних» маркерів популізму («акумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність»), популізм визначено як суспільно-політичний поліваріативний феномен, що в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо.

Наукова новизна та теоретична значущість наукової праці, полягає в тому, що:

уперше: 1) доведено «демократичний геном» популізму, в якому задовано принцип політичної боротьби за владу та модель політичної комунікації між політиками та народом, тобто, обґрунтовано, що становлення суспільно-політичного феномену популізм синхронізовано з

еволюцією демократичних ідей, адже – з того часу, коли «демос» отримав політичні права та набув суб'єктності в політичному процесі, – «відновлення справедливого народовладдя» стає універсальним інструментом популістської риторики та популістських практиках; 2) запропоновано визначення «універсальних» маркерів популізму – «аккумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність», на основі яких презентовано авторську дефініцію, відповідно до якої популізм слід розуміти – як суспільно-політичний поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо; 3) запропоновано розширити горизонти пізнання природи та сутності соціально-політичного феномену популізм, імплементувавши в сучасний концептуальний дизайн авторський варіативний ряд типів популізму: деструктивний популізм, популізм «алюзія» та конструктивний популізм, які здатні доповнити теоретико-методологічний інструментарій сучасної політичної науки та сприяти розумінню специфіки новітніх популістських практик; 4) встановлено, що в українському політичному просторі феномен популізму виявляє перманентний характер та безпосередньо корелює зі специфічними рисами української політики (некомпетентністю політичних еліт, «розмитістю ідеологічних контурів» політичних сил, надмірною персоніфікацією політики, системному невиконанні передвиборчих обіцянок, «незавершеністю» модернізації політичної культури всіх учасників політичного процесу та ін.), які значною мірою обумовлюються процесами «симулякризації» української політики, а відтак, становлять загрозу для інформаційно-безпекового сегменту національної політики;

уточнено: 1) уявлення про те, що «протоідеї» популізму почали викристалізовуватись з філософських ідейно-політичних течій Стародавнього Світу з подальшою теоретико-методологічною пролонгацією

в «модернові» теоретичні проекти сучасної політичної науки; 2) теоретикометодологічні підходи та основні етапи концептотворення феномену популізм на основі теоретичних конструкцій Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта, П.–А. Тагієффа та ін., їх статус «опорних точок» при теоретико-методологічній діагностиці популістських практик сучасного політичного простору;

поглиблено: 1) уявлення про основні характеристики та детермінанти суспільно-політичного феномену популізму, що визначають модуси суспільно-політичного буття у форматі дихотомії «влада – народ»; 2) твердження та розширено уявлення про те, що зростання популістських рухів та практик в сучасному світі, значною мірою, обумовлено наслідками глобалізації, ліберально-демократичних криз, фінансово-економічних криз, зростанням безробіття, бідності, міграції, культурної уніфікації, масифікації суспільної свідомості тощо;

одержали подальший розвиток: 1) ідеї та аргументи, щодо перспективності та багатовекторності подальших досліджень феномену популізм в сучасній політичній науці; 2) твердження про пріоритетність міждисциплінарної наукової синергії задля пошуку ефективних стратегій протидії суспільно-політичному феномену популізм, зокрема, в інформаційно-безпековому аспекті національної політики України; 3) аргументи про те, що колосальним потенціалом протидії популізму наділено політичну освіту, медіаграмотність та розвиток громадянського суспільства, як фундаментальних складових демократичної політичної культури.

Практичне значення роботи полягає у науково-дослідному обґрунтуванні специфічних характеристик і детермінантів суспільно-політичного феномену популізм; визначенні «універсальних» маркерів популізму («акумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність»), що сприяє аналізу суспільно-політичної природи

поліваріативного феномену популізм; презентації авторського варіативного ряду типів популізму (деструктивний популізм, популізм «алюзія» та конструктивний популізм), який дозволяє розширити горизонти пізнання природи і сутності суспільно-політичного феномену популізм, а також, наблизитись до розуміння специфіки новітніх популістських практик; пропозиції стратегій протидії деструктивним наслідкам феномену популізм та їх пріоритетності в інформаційно-безпекових сегментах національної політики України умовах викликів ХХІ ст.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджені у навчальний процес* факультету психології та соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, зокрема при викладанні наступних курсів: «Політологія», «Соціологія», «Аналіз державної політики».

Основні положення роботи й отримані в дисертаційному дослідженні результати можуть бути використані у ході професійної підготовки та підвищення професійної кваліфікації фахівців у галузі політології, соціології та державного управління, доповнити зміст навчальних курсів з політології та суміжних дисциплін.

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний теоретикометодологічний аналіз суспільно-політичного феномену популізм у контексті інформаційно-безпекових аспектів національної політики України. Підтверджено імпліцитність та амальгамність феномену популізм, що становить когнітивні бар'єри, тож, ініціює наукові інтенції до пошуку нового теоретико-методологічного інструментарію та вдосконаленню концептуального дизайну.

З'ясовано теоретико-методологічні можливості політологічного знання (від політико-владних ідей Стародавніх часів до «модернових теоретикометодологічних конструктів ХХ–ХХІ ст.), щодо науково-дослідницької експертизи суспільно-політичного феномену популізм, на підставі чого встановлено «демократичний геном» популізму та визнано, що

популізм заковано в самому принципі політичної боротьби за владу, визначено модуси суспільно-політичного буття у форматі дихотомії «влада – народ», а також доведено – популізм постійно «дрейфує» в демократичному політичному просторі та «набирає обертів» за наявності кризових явищ в сфері політики, економіки та культур.

Здійснено концептуальне осмислення феномену популізм та констатовано теоретико-методологічну множинність (Д. Белл, Е. Гелнер, Дж. Джермані, Дж. Джудіс, Г. Іонеск, М. Кенован, Е. Лаклау, К. Мадд, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сорель, П. Тагарт та ін.), що визначає типологізацію та детермінацію феномену популізм, а також дозволяє сформулювати ряд висновків: 1) градація варіативно-інтерпретаційних оцінок феномену популізм виявляє контраст від радикально-негативної (Д. Макре) до раціонально-позитивної (Е. Лаклау) та переконливо демонструє трансцендентність феномену популізм, наближення до гносеологічного ядра якого стає можливим лише за умов теоретичного плюралізму заснованого на принципах сучасного міждисциплінарного підходу; 2) імплікація «демократія – популізм», суб'єктність народу в політичному процесі є обов'язковою умовою популізму; 3) політики-популісти позиціонують себе як радикальна опозиція до діючої політичної еліти та виступають «голосом народу», який уособлює «справжні демократичні сили» здатні відновити «справедливе народовладдя»; 4) популізм активно використовує комунікативноінформаційний інструментарій, за допомогою якого апелює до емоційноіраціональної почуттів громадян та ефективно застосовує прийоми маніпуляції, спекуляції, навіювання тощо.

Запропоновано власний варіативний ряд типів популізму (*деструктивний популізм, популізм «алюзія» та конструктивний популізм*), імплементація яких в концептуальний дизайн феномену популізм, дозволяє розширити горизонти пізнання природи і сутності суспільно-політичного феномену популізм, а також, наблизитись до розуміння специфіки новітніх популістських практик.

Визначено «універсальні» маркери сучасного популізму: *«акумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність»* та запропоновано авторську дефініцію: популізм – це суспільно-політичний поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо.

Аргументовано, що детермінація популізму обумовлена рядом афілійованих чинників – глобалізація, криза представницьких демократій, неефективність політико-владних інституцій та дискредитація політичних еліт, економічні та соціальні потрясіння (безробіття, бідність, мігранти тощо), культурна уніфікація та масифікація світоглядної парадигми сучасного суспільства.

Доведено феномен популізму є перманентним явищем та у фоновому режимі представлений в політичному просторі України, з очевидними «популістськими піками», амплітуда яких корелює з електоральними циклами. Визначено специфіку популістських практик в українському політичному просторі крізь призму проблематики «симулякризації» політики (на основі теоретико-методологічної платформи теорії «симулякрів» Ж. Бодрійяра). У дисертації доведено, сучасна держава перевантажена різноманітними кризовими явищами сформувала соціально-політичний запит на «альтернативних політиків»/«нові обличчя»/«позасистемних людей», які, на думку сучасного виборця, здатні «відновити справедливе народовладдя», відтак, феномен популізму не лише стає соціально-політичним трендом сучасності, але й набуває рис «загрозливої патології», масштаб і динаміка якої може призвести до «викривлення та спотворення» політичної реальності, утворюючи небезпеківі кластери для демократичних процесів державотворення. За результатами дослідження представлено стратегії протидії деструктивним наслідкам популізму, в контексті

інформаційнобезпекових аспектів національної політики (політична освіта, медіаграмотність, розвиток громадянського суспільства, модернізація політичної культури та ін.).

Ключові слова: популізм, суспільно-політичний феномен популізму, сучасний популізм, політики-популісти, популістська риторика, популістські практики, політична влада, політичний процес, виборчий процес, електорат, електоральні цикли, демократія, політична культура, політична освіта, громадянське суспільство, «політика симулякрів», «політична альтернатива», позасистемні політики, медіатизація та карнавалізація політики.

SUMMARY

Zhytko A.A. Social and Political Phenomenon of Populism: Information-Protection Aspect. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Ph.D. in Political Sciences in the specialty 052 Political Sciences. – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The article presents an analysis of scientific and theoretical concepts and approaches to defining the problem of the socio-political phenomenon of populism. It also identifies «universal» markers of populism, based on which the author's definition and typology of modern populism are presented, offers strategies for counteracting the destructive consequences of populism, particularly in the context of information security aspects of contemporary Ukrainian politics.

Based on the definition of «universal» markers of populism («accumulation of discontent,» «playing on emotions,» «polarization of society,» «power of the people,» «politics of simulacra,» «national authenticity»), *populism* is defined as a socio-political multivariate phenomenon. Depending on a unique combination of specific features, it can act as an ideology, a method of political struggle, a socio-political movement, manipulative technology, a way of political behavior, and the like.

Scientific novelty and theoretical significance of scientific work are that:

for the first time:

1) the «democratic genome» of populism has been proven, where the principle of political struggle for power and the model of political communication between politicians and the people are encoded. Thus, it is justified that the formation of the socio-political phenomenon of populism is synchronized with the evolution of democratic ideas because since the «demos» received political rights and acquired subjectivity in the political process, «the restoration of a just rule of the people» has been becoming a universal instrument of populist rhetoric and populist practices; 2) the definition of «universal» markers of populism are suggested – «accumulation of discontent,» «playing on emotions,» «polarization of society,» «power of the people,» «politics of simulacra,» «national authenticity,» based on which the author's definition is presented, according to which populism should be understood as a socio-political multivariate phenomenon, depending on a unique combination of specific features, it can act as an ideology, a method of political struggle, a socio-political movement, a manipulative technology, a style of political behavior, and the like; 3) it is suggested to expand the borders of cognition of the nature and essence of the socio-political phenomenon of populism, which has introduced the author's varied range of populism types into the modern conceptual design: destructive populism, populism «allusion,» and constructive populism; 4) it is found that in the Ukrainian political space, the phenomenon of populism reveals a permanent character and correlates directly with the specific features of Ukrainian politics (incompetence of political elites, «blurred ideological contours» of political forces, the excessive personification of politics, systemic failure to fulfill election promises, «incompleteness» of modernization of political culture by all participants in the political process, etc.), which are determined mainly by the methods of «simulacrization» of Ukrainian politics, and therefore pose a threat to the information security of the segment of national politics;

The following has been specified: 1) the idea that the «proto-ideas» of populism began to show up from the philosophical, ideological, and political currents of the ancient world, followed by a theoretical and methodological

prolongation into the «modern» theoretical projects of modern political science; 2) theoretical and methodological approaches and the main stages of the conceptualization of the phenomenon of populism based on the theoretical constructions of D. Bell, E. Gelner, J. Judis, G. Ionescu, M. Kenovana, E. Laclau, K. Maddy, I. Meni, F. Panizzi, I. Sorel, P. Tagarta, P.-A. Tagieff, et al., and their status of «reference points» in theoretical and methodological diagnostics of populist practices of the modern political space;

The following has been improved: 1) the idea of the main characteristics and determinants of the socio-political phenomenon of populism, defining the modus of socio-political life in the concept of the dichotomy «power – people»; 2) the statement, as well as the idea, was expanded that the growth of populist movements and practices in the modern world is mainly due to the consequences of globalization, liberal-democratic crises, financial and economic crises, the growth of unemployment, poverty, migration, cultural unification, the massification of social consciousness like that;

The following has been further developed: 1) ideas and arguments about the perspective and multi-vector nature of further research of the phenomenon of populism in modern political science; 2) an assertion of the priority of interdisciplinary scientific synergy for finding effective strategies to counter the socio-political phenomenon of populism, in particular, in the information security aspect of national politics; 3) arguments that political education, media literacy, and civil society's development, as fundamental components of a democratic political culture, are endowed with a colossal potential to counter populism.

The practical significance of the work lies in the research substantiation of the specific characteristics and determinants of the socio-political phenomenon of populism. Defining «universal» markers of populism (such as «accumulation of discontent», «playing on emotions», «polarization of society», «democracy», «politics of simulacra», «national authenticity») contributes to the analysis of the socio-political nature of the multivariate phenomenon of populism. Presentation of the author's variable range of types of populism (destructive populism, populism

«allusion» and constructive populism) allows you to expand the borders of knowledge of the nature and essence of the socio-political phenomenon of populism. Also, it allows to get closer to understanding the specifics of the latest populist practices and propose strategies to counteract the destructive consequences of the phenomenon of populism and their priority in the information security segments of the national politics of Ukraine in the context of the challenges of the 21st century.

The dissertation's research results were *introduced into the educational process* of the Faculty of Psychology and Sociology of the H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, in particular when teaching the following courses: «Political Science», «Sociology», «Analysis of Public Policy».

The main provisions of the work and the results obtained in the dissertation research can be used in professional training and professional development of specialists in political science, sociology, and public administration, to supplement training courses in political science and related disciplines.

The dissertation research carried out a comprehensive theoretical and methodological analysis of the socio-political phenomenon of populism in the context of information security aspects of Ukrainian politics. The implicitness and the amalgam of the phenomenon of populism were confirmed, which constitutes cognitive barriers, therefore, initiates scientific intentions to search for new theoretical and methodological tools and improve the conceptual design.

The theoretical and methodological possibilities of political science have been clarified (from the Ancient times' political and power ideas to the «modern theoretical and methodological constructs of the XX-XXI centuries.». It is recognized that populism is encoded in the very principle of the political struggle for power. The modes of social and political life in the concept of the «power – people» dichotomy were determined, and it was also proven that populism is constantly «drifting» in a democratic political space and «gaining momentum» in the presence of crisis phenomena in politics, economics, and cultures.

The conceptual understanding of the phenomenon of populism was completed. Theoretical and methodological plurality was stated (D. Bell, E. Gelner, J. Germani, J. Judis, G. Ionescu, M. Kenovan, E. Laclau, K. Madd, I. Meni, F. Panizzi, I. Sorel, P. Tahart, and others), which determines the typology and determination of the phenomenon of populism, and also made it possible to formulate several conclusions: 1) the gradation of variational-interpretive assessments of the phenomenon of populism reveals a contrast from the radical-negative (D. Macre) to the rational-positive (E. Laclau) and convincingly demonstrates the transcendence of the phenomenon of populism, the approach to the epistemological core of which becomes possible only under the condition of theoretical pluralism based on principles of a modern interdisciplinary approach; 2) the implication «democracy – populism,» the subjectivity of the people in the political process is a prerequisite for populism; 3) populist politicians present themselves as a radical opposition to the current political elite and act as the «voice of the people,» which personifies «real democratic forces» capable of restoring «fair democracy»; 4) populism actively uses communicative and informational tools to appeal to the citizens' emotional-irrational feelings and effectively uses methods of manipulation, speculation, suggestion, and the like.

A variety of populism types are proposed (*destructive populism, allusion populism, and constructive populism*). The introduction of these types into the conceptual design of the phenomenon of populism allows you to expand the borders of cognition of the nature and essence of the socio-political phenomenon of populism and get closer to understanding the specifics of the latest populist practices.

The «universal» markers of modern populism are defined: «*accumulation of discontent*», «*playing on emotions*», «*polarization of society*», «*democracy*», «*politics of simulacra*», «*national authenticity*» and the author's definition is suggested: populism is a socio-political multivariate phenomenon, which, depending on the unique combination of specific features, can act as an

ideology, a method of political struggle, a socio-political movement, manipulative technology, a style of political behavior, and the like.

It has been confirmed that the determination of populism is due to several affiliated factors such as globalization, the crisis of representative democracies, the inefficiency of political and power institutions and discrediting of political elites, economic and social shocks (unemployment, poverty, migrants, etc.), also cultural unification and massification of the worldview paradigm of modern society.

It has been proven that the phenomenon of populism is permanent and represents in the political space of Ukraine, prominent «populist peaks» in the background, the amplitude of which correlates with electoral cycles. The specificity of populist practices in the Ukrainian political space is determined through the prism of the problem of «simulacrization» of politics (based on the theoretical and methodological platform of the theory of «simulacra» by J. Baudrillard). The dissertation proves that the modern political space is overloaded with various crisis phenomena and forms a socio-political request for «alternative politicians» / «new faces» / «non-systemic people» who, in the opinion of a modern voter, are capable of «restoring a fair democracy.» Therefore, the phenomenon of populism is not only becoming a socio-political trend of our time and acquires the features of a «threatening pathology,» whose scale and dynamics can lead to «distortion and deformation» of political reality. It also can form dangerous clusters for the democratic processes of the state. Based on the study results, strategies are presented to counteract the destructive consequences of populism in the context of information security aspects of politics (political education, media literacy, development of civil society, modernization of political culture, etc.)

Keywords: populism, a socio-political phenomenon of populism, modern populism, populist politicians, populist rhetoric, populist practices, political power, political process, elections, electoral process, the electorate, electoral cycles, democracy, political culture, political education, civil society, «Politics of

simulacra», «political alternative», non-systemic politics, mediatization, and carnivalization of politics.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження

1. Житко А.О. «Вибух популізму» у ХХІ столітті: дослідницькі інтенції щодо визначення «універсальних» характеристик // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2019. – Вип. 2(18). – С. 72–81.

2. Житко А.О. Феномен «сучасний популізм» у контексті ризиків і викликів ліберальних демократій ХХІ століття // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2019. – Вип. 2(19). – Ч. 2. – С. 18–28.

3. Житко А.О. Проблематика детермінації феномену популізм: в експертних оцінках західних та вітчизняних дослідників // Гілея: науковий вісник. – Київ: «Видавництво «Гілея», 2020. – Випуск 153(2). – С. 420–423.

4. Zhytko Andrii. «Modern Populism» as a Problem Field of Modern Political Discourse // Evropsky Politicky A Pravni Diskurz. – 2020. – Vol.7. – Issue 2. – P.264–268.

II. Оpubліковані праці апробаційного характеру

5. Житко А.О. «Європейський популізм» у вимірі політичних та соціокультурних контекстів сучасності / Україна і ЄС: політикоправові перспективи інтеграції: зб. матеріалів XXXIII Харків. політол. читань (м. Харків, 24 квітня 2020р.). – Харків: Право, 2020. – С. 98–101.

6. Житко А.О. Політична складова мережецентричних війн / I Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний рух науки», 29-30 березня 2018 р. – Дніпро, 2018. – С. 37–40.

7. Житко А.О. Стан освіти в країнах Європи «Rethinking Education» / Матеріали XVIII міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і доля нації», Сучасна школа: тенденції розвитку і рефлексія досвіду, 19-20 травня 2017 року. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. – 78–81.

8. Житко А.О. Кібервійна як складова гібридної війни / Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017р. – Маріуполь: ДонДУУ, 2017. – С. 263–266.

9. Житко А.О. Популізм ХХІ століття: можливості чи вирок демократії / Матеріали Х міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціальнополітичних контекстах», м. Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 11 жовтня 2019 року. – Харків, 2019. – С. 64–66.

10. Житко А.О. Комунікація в сучасних українських реаліях: політичний вимір / Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 року, м. Дніпро, Частина II. – Дніпро: СПД «Охотник», 2018. – С. 150–151.

11. Житко А.О. Надання соціальних послуг інвалідам Державною службою зайнятості України / Зб.публ. «Погляд магістрів на роль права в реформуванні економіки»; за заг.ред. О.Ю.Процевського, ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 7. – С. 52–60.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМ.....	26
1.1. Історико–політологічна ретроспекція феномену популізм.....	26
1.2. Теоретико-методологічні перспективи та концептуалізація феномену популізм в дослідницьких конструкціях XIX-XX століття.....	46
Висновки до розділу 1.....	77
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ.....	83
2.1. Теоретико-методологічна множинність, як основа типологізації феномену популізм.....	83
2.2. Детермінація феномену популізм в дискусійних конструкціях XX та XXI століття	110
Висновки до розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3. ПОПУЛІЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: ІНФОРМАЦІЙНО-БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ.....	133
3.1. Феномен популізму в контексті вітчизняних дослідницьких проектів.....	133
3.2. Популістські практики в українському політичному просторі: інформаційно-безпековий аспект	144
Висновки до розділу 3.....	186
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	204
ДОДАТКИ.....	231

ВСТУП

Актуальність теми обумовлюється масштабними та динамічними соціально-політичними процесами ХХІ століття, які характеризуються в сучасному політологічному дискурсі в категоріях «антиномічності», «турбулентності», «некерованості» та «не прогнозованості», що призводить до поглиблення наявних та продукування нових кризових явищ в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах буття сучасної цивілізації.

Симптоматика «кризових станів» у соціально-політичному просторі сучасних соціуму та держави перебуває у фокусі дослідницької уваги провідних теоретиків новітнього гуманітарного дискурсу (Дж. Александер, З. Бауман, У. Бек, Д. Белл, П. Бергер, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, П. Бурд'є, К. Дейвікст, Дж. Джудіс, Г. О'Доннелл, Г. Іонеск, Р. Ітвелл, М. Кенован, Е. Крейг, М. Круз, Е. Лаклау, К. Мадд, Д. Макре, Я.–В. Мюллера, Т. Снайдер, П. Таггарт, П.–А. Тагієфф, А. Турен, Дж. Уррі, К. Фрідман, Ф. Фукуяма та ін.), рефлексія яких спрямована на пошук нових «теоретичних кодів» до розуміння та прогнозування реальності у ХХІ столітті. Враховуючи, вагомий внесок сучасних дослідників, щодо проблемного поля соціально-політичного феномену популізм, варто відзначити, – інформаційно-безпековий аспект цього феномену залишається недостатнього висвітленням, а оскільки, помітна тенденція до «агресивної світової експансії» політичного простору сучасними політиками-популістами, а відтак, утворення ризиків зміни політичного ландшафту в бік радикалізму й націоналізму та знецінення ліберально-демократичної світоглядної парадигми, тож – актуальність наукового запиту на дослідницько-аналітичну експертизу феномену популізм поза сумнівів.

Теоретичний плюралізм та методологічна множинність в варіативно-інтерпретаційних оцінках феномену популізм, які презентовані в роботах західних та вітчизняних науковців, є підтвердженням імпліцитності та «амальгамного характеру» даного феномену, тож попри вагомі наукові

проекти західних дослідників – Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта, П.–А. Тагієффа та ін., та вітчизняних експертів – В. Литвина, С. Дацюк, М. Дем'яненко, С. Кіршенблат, І. Кіянки, Л. Матлай, Т. Прядко, Т. Радь, О. Стогової, О. Яроша та ін., – в сучасному науковому просторі активно продовжується процес концептуалізації феномену популізму, з урахуванням новітніх «популістських практик» ХХІ століття.

Переважає більшість експертів сучасного політологічного дискурсу наголошує на тому, що популізм має «демократичну природу» та у форматі «соціальної норми» фоново присутній в політичному просторі, проте, – глобалізація, криза представницьких демократій, неефективність політико-владних інституцій, економічний спад, що корелюють зі зростанням безробіття, нерівності, бідності, неконтрольованої міграції, а також, культурна уніфікація та масифікація як домінанти свідомості сучасного світу, трансформували популізм в «загрозливу патологію», яка «викривлює та спотворює» політичну реальність, утворюючи небезпеківі кластери для демократичних процесів державотворення, не лише для країн «з незавершеними демократичними проектами», а й для країн «сталого демократичного традиції та міцної економіки», відтак, – дослідження феномену популізм в інформаційно-безпековому ракурсі та пошук стратегій ефективної протидії популізму вимагає комплексного наукового підходу.

Суспільний запит на переосмислення фундаментальних принципів політичних інститутів і процесів, запит на «політичну альтернативу» / «нові обличчя в політиці» / «позасистемних людей», які здатні «відновити справедливе народовладдя», у поєднанні з «медіатизацією та карнавалізацією» політичних процесів, фактично стали соціально-політичними трендами сучасності та утворили потужний політико-мобілізаційний потенціал, що привів до влади – Д. Трамп (США), Б. Грілло «Рух П'ять Зірок» (Італія), рух «Жовтих Жилетів» (Франція), О. Жункерасу (Каталонія), В. Орбана (Угорщина), Й. Гнарра (Ісландія), П. Фортайна

(Нідерланди), В. Зеленського (Україна) та ін., – відтак, дане дисертаційне дослідження спрямоване на науково-дослідницьку експертизу соціально-політичного феномену популізм, визначення специфіки та деструктивних аспектів сучасних популістських практик, а також пошук і удосконалення механізмів інформаційної безпеки сучасних держав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження узгоджується з комплексною науковою темою «Соціалізація особистості в сучасних соціокультурних і соціально-політичних контекстах (0119U101695 від 02.05.2019 р.), яку розробляє кафедра політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження: розглянути інформаційно-безпековий аспект соціально-політичного феномену популізму (на прикладі українського суспільства).

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення наступних завдань:

- з'ясувати історико-політологічні та ідейно-теоретичні аспекти виникнення соціально-політичного феномену популізм, відстежуючи еволюцію «протоідей» від Стародавніх часів до теоретичних конструкцій XIX-XX ст.;

- здійснити дескрипцію та аналіз концептотворення феномену популізм у вимірах елітистського, комунікативно-інформаційного, конфліктологічного, психологічного, біхевіористського, реляціоністського, аксіологічного, системного, структурно-функціонального та міждисциплінарного підходів, виявляючи його сутнісні характеристики;

- здійснити концептуальне осмислення та узагальнити концептуальні інтерпретації феномену популізм у контексті сучасних соціально-політичних процесів;

- на основі теоретико-методологічної множинності, виокремити типологізацію та визначити домінантні риси феномену популізму;

- з'ясувати можливості «модернових» західних та вітчизняних дискусійних конструкцій для з'ясування детермінаційних чинників та деструктивних аспектів феномену популізму;

- здійснити розгляд феномену популізм в теоретичних конструкціях українського політологічного дискурсу;

- визначити специфіку популістських практик в українському політичному просторі крізь призму інформаційно-безпекового сегменту;

- окреслити перспективні напрями подальших теоретико-методологічних розвідок та визначити ефективні стратегії протидії деструктивним наслідкам популізму в сучасному світі.

Об'єктом дослідження виступає соціально-політичний феномен популізму.

Предметом дослідження виступає інформаційно-безпековий аспект соціально-політичного феномену популізму.

Методи дослідження. Поставлена мета дисертаційного дослідження вимагає залучення комплексного теоретико-методологічного інструментарію, міждисциплінарний характер предмету дослідження зумовлює до науково-дослідницького синтезу елітистського, комунікативно-інформаційного, конфліктологічного, психологічного, біхевіористського, реляціоністського, аксіологічного, системного, структурно-функціонального та інших підходів. Поліваріативність та імпліцитність соціально-політичного феномену популізм обумовлює необхідність використання міждисциплінарного, компаративістського та контекстуального методів, які сприяють наближенню до іррадіації та експлікації концепту популізм.

Розв'язання поставлених завдань дослідження стало можливим за умов використання низки загальнонаукових та спеціалізованих методів, якими оперує сучасна політологічна наука. Висвітлення проблематики популізму в сучасному політичному просторі зумовило аналіз різноманітних джерел соціально-гуманітарного дискурсу, звернення до довідкової літератури, статистичних матеріалів, результатів соціологічних досліджень тощо.

Аналіз проблематики типологізації та детермінації феномену популізм розглядається у фокусі теоретико-методологічної множинності концепту популізм. Системний та компаративістський підходи дозволити визначити «універсальні» маркери суспільно-політичного феномену популізму, та використати їх в якості «матриці» для аналізу популістських практик в українському політичному просторі.

Базовий концепт дисертаційного дослідження «соціально-політичний феномен популізм» було проаналізовано в теоретико-методологічних контурах комунікативно-інформаційного та системного підходів, специфіка та деструктивні аспекти популістських практик в сучасних політичних процесах розглядались крізь призму теорій глобалізації (З. Бауман, У. Бек, П. Таггарт, Дж. Уррі та ін.) та теорії «симулякрів» Ж. Бодрійяра, для аналізу проблематики інформаційно-безпекової складової сучасної політики було залучено наукові доробки – Д. Белл, З. Бжезинський, М. Кастельс, І. Масуда, Дж. Нейбіт, О. Тофлер та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. У процесі дослідження були здобуті результати, новизна яких конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

– продемонстровано та доведено «демократичний геном» популізму, в якому закодовано принцип політичної боротьби за владу та модель політичної комунікації між політиками та демосом (виборцями); обґрунтовано, що становлення соціально-політичного феномену популізм синхронізовано з еволюцією демократичних ідей та визначено, що з того часу коли «демос» отримав політичні права та набув суб'єктності в політичному процесі, – «відновлення справедливості народом» стає універсальним маркером популістської риторики та практики;

– запропоновано розширити горизонти пізнання природи та сутності соціально-політичного феномену популізм, імплементувавши в сучасний концептуальний дизайн авторський варіативний ряд типів популізму, – *деструктивний популізм, популізм «алюзія» та конструктивний популізм*, які

дозволяють наблизитись до розуміння новітніх популістських практик у просторі сучасної політики;

– запропоновано визначення «універсальних» маркерів популізму, – *«акумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність»,* – на основі яких було презентовано авторську дефініцію популізму як *суспільно-політичного поліваріативного феномену, що в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо;*

– аргументовано доведено, що популістські практики перманентно присутні в українській політиці, з моменту обрання демократичного вектору державотворення (проголошення Незалежності 1991 року) та є наслідком ряду специфічних факторів (некомпетентності політичних еліт, «розмитості контурів» ідеологічної орієнтації політичних сил, надмірної персоніфікації політики, системного невиконання передвиборчих обіцянок, «незавершеності» модернізації політичної культури всіх учасників політичного процесу тощо), які значною мірою, обумовлені процесами «симулякризації» української політики та становлять загрозу національній політиці, зокрема, в інформаційному сегменті.

Уточнено:

– твердження, що «протоідеї» популізму почали викристалізовуватись з філософських ідейно-політичних течій Стародавнього Світу з подальшою теоретико-методологічною пролонгацією в «модернові» теоретичні проекти сучасної гуманітаристики;

– теоретико-методологічні підходи та основні етапи концептотворення феномену популізм на основі теоретичних конструкцій Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта, П.–А. Тагієффа та ін., підтверджено їх

статус «опорних точок» при теоретико-методологічній діагностиці та оцінки популістських практик у сучасному політичному просторі;

– твердження, що зростання популістських рухів та практик в сучасному світі значною мірою обумовлено наслідками глобалізації, економічного спаду, культурної уніфікації та масифікації суспільної свідомості, що формує ризики настання «світової ліберально-демократичної кризи»;

– основні характеристики та детермінанти соціально-політичного феномену популізм, які визначають модуси суспільно-політичного буття у форматі взаємодії «влада – народ».

Набули подальшого розвитку:

– твердження, про демократичну природу феномену популізм та фундаментальне «популістське кліше» – «відновлення справедливого народовладдя», яке стає ключовим комунікативно-інформаційним ресурсом в конфронтації між «старими політичними еліти» та «народом»;

– аргументи, щодо перспективності та багатовекторності подальших досліджень феномену популізм в сучасній політології;

– обґрунтовано твердження про пріоритетність національної інформаційно-безпекової політики задля пошуку та удосконаленню стратегій ефективної протидії деструктивним формам і наслідкам популізму;

– аргументи стосовно того, що колосальним «антипопулістським» потенціалом наділено політичну освіту, медіаосвіту та загалом, політичну культуру.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки дисертаційного дослідження мають важливе значення і можуть бути використанні при підготовці фахівців у галузі політології, соціології та державного управління, доповнити зміст навчальних курсів з політології та суміжних дисциплін.

Наукова та практична цінність дисертаційного дослідження полягає насамперед у виявленні специфічних характеристик і детермінантів

феномену популізм, які можуть бути актуальними, як для пояснення «агресивної експансії» політичного простору сучасними політиками-популістами, так і для вирішення проблеми пошуку адекватних й ефективних інструментів протидії популістським практиків ХХІ століття.

Крім того, матеріали дисертації можуть бути використані громадськими організаціями та політико-владними структурами для прийняття рішень, пов'язаних з державотворчими стратегіями та управлінськими завданнями глобалізаційної доби, зокрема, й в сфері інформаційно-безпекової політики сучасних держав.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею, в якій викладено авторський підхід щодо аналізу популізму на основі трьох типів – *деструктивний популізм, популізм «алюзія», конструктивний популізм та «універсальних» маркерів*, що дозволяють визначити популізм – як *суспільно-політичний поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо*. Висновки й положення наукової новизни одержані автором самостійно. За темою дослідження автором одноосібно підготовлено 11 наукових публікацій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на таких наукових конференціях, семінарах: X Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах» (Харків, 11 жовтня 2019 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції (XXXIII Харківські політологічні читання) «Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції» (Харків, 24 квітня 2020 р.), III Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 30-31 березня 2018 р.), I Міжнародна наукова-практична Інтернет-конференція «Сучасний рух» (Дніпро, 29-30 березня 2018 р.), XVIII

Міжнародна науково-практична конференція «Освіта і доля нації» (Харків, 19-20 травня 2017), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017).

Крім того, основні ідеї дисертації пройшли апробацію на теоретико-методологічних семінарах кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 11 публікаціях, 4 з яких опубліковано у періодичних наукових фахових виданнях з політичних наук, 7 публікацій – у збірниках тез доповідей на конференціях.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається із вступу; трьох розділів; висновків; списку використаних джерел, що налічує 278 найменувань, та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок, з яких основного тексту – 187 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМ

1.1. Історико–політологічна ретроспекція феномену популізм

Антиномічність в оцінках сучасних науковців, щодо соціально-політичного феномену популізм яскраво відображена в коментарі українського дослідника Н. Резанової, – «Феномен популізму та його наслідки оцінюються неоднозначно: від позитивного, як конструктивна необхідність, що забезпечує розвиток демократії, мобілізує суспільство для вирішення проблем, створює передумови «соціальних ліфтів»; до негативних, як прояв деструктивного прагнення мас, реалізувати свої низинні підсвідомі бажання, як вияв політичного безкультур'я та загрозу базовим інститутам демократії та державності» [162, с. 169], що, беззаперечно, засвідчує складність та багатогранності даного феномену, а відтак, наближення до пізнання сутності феномену популізм стає можливим лише за умов розширення теоретико-методологічних горизонтів сучасної політологічної науки, від ретроспективного прочитання наявного науково-дослідницького матеріалу до розбудови новітніх концептуальних конструкцій та кейсів.

В сучасній політологічній науці представлено широкий спектр науково-дослідницького матеріалу присвяченого рефлексії та аналізу феномену популізм, виходячи з логіки та перспективи даного дисертаційного дослідження, пропонуємо диференціацію за трьома умовними групами:

1) *«протоідеї популізму»* – аналіз суспільно-політичних ідей та політико-владних практик, що містять праобрази та фрагментарно-елементарні ознаки феномену популізм (від суспільно-політичної думки Стародавнього Світу до соціально-політичних схем теоретиків другої половини XIX століття);

2) *«базис – концептуальний каркас популізму»*, тобто теоретико-методологічні конструкції XIX-XX століття, що утворили перспективу концептуалізації феномену популізм (ряд теоретичних конструкцій, які відіграли ключову роль в становленні концепту популізм та визнаються сучасною науковою спільнотою – «опорними точками» при дослідженні популістської проблематики, зокрема, наукові розвідки провідних теоретиків суспільно-політичного дискурсу XIX–XX століття, – А. Валіцкі, М. Вебера, М. Джейкса, Е. Лефевра, Д. Макре, Дж. Манчіні, К. Маркса, Р. Міхельса, Г. Моска, С. Московичі, Ф. Надрі, Р. Оуена, В. Парето, К. Реннера, А. Торре, А. Турена, Л. Фрідріха, Ш. Фур'є, С. Холла, Р. Хофстедтера, Л. Шапіро та ін. В означеній групі на особливу увагу претендують, глибинні теоретико-методологічні дослідження Г. Іонеска та Е. Гелнера *«Популізм: його значення і національні характеристики»* (1969), Д. Белла *«Популізм і елітизм: політика в епоху рівності»* (1992), М. Кенована *«Популізм»* (1981), П. Таггарта *«Популізм»* (2000), Е. Лаклау *«Причини популізму»* (2005), Ф. Паніцци *«Популізм і дзеркало демократії»* (2005), І. Мені та І. Сореля *«Демократія під призмою популізму»* (2007) та ін.);

3) *«модерн – експлікація та трансформація концепту популізм в умовах викликів і ризиків XXI століття»* (новітні міждисциплінарні дослідницькі проекти, в яких дослідження феномену популізм відбувається крізь призму викликів та ризиків сучасності (глобалізація, криза демократії, «інформаційна небезпека», «культура спрощення та споживання» некерованість міграційних процесів та ін.), – Д. Аджемоглу, Б. Ардіті, З. Бауман, У. Бек, Б. Бекер, К. Вейланд, Ф. Вентурі, Дж. Гарсія, М. Годвін, А. Гржимала-Бюссе, К. Дейвікст, Дж. Джермані, Дж. Джудіс, Ж. Доменак, Г. О'Доннелл, Б. Еммотт, Д. Зіблатт, Р. Ітвелл, Дж. Кейтеб, Р. Кеннет, Е. Крейг, М. Круз, С. Левіцкі, К. Мадде, Д. Макре, Я.–В. Мюллер, А. Найта, Ч. Постел, Дж.А. Робінсон, Д. Родрік, Т. Снайдер, К. де ла Торре, А. Турен, С. Фаєр, М. Фріден, Ф. Фукуяма, Р. Хурадо, П. Шеффера та ін.

Окремо, відзначені дослідницькі проекти українських дослідників, – Н. Амельченко, В. Бебика, В.Бурдяк, К. Ващенко, О. Вінничук, Д. Видріна, Д. Гаврилюка, М. Головатого, І. Горбатенко, С. Дацюк, М. Дем'яненко, С. Денисюк, С. Кіршенבלата, І. Кіянки, В. Корнієнка, Л. Кочубея, Г. Куц, Н. Латигіної, О. Ліснічук, В. Литвина, Ю.Макара, Л. Матлай, С. Мигаль, О. Нечосіної, О. Новакової, І. Побочія, А. Погорєлової, А. Пойченка, Г. Почепцова, Т. Прядкої, Т. Радь, А.Романюка, Н. Резанової, О. Стогової, М.Стріхи, М. Томенка, Т. Хлівнюка, Ю. Щербака, Н. Яковлевої, О. Ярош та ін. – наукові здобутки яких сприяють розумінню специфічних рис «українського популізму» та визначають перспективи подальших досліджень в означеному проблемному полі.

Висловимо консолідовану позицію з твердження українського дослідника М. Дем'яненко «Основний науковий матеріал з проблем популізму був напрацьований, головним чином, за допомогою конкретно-історичного, порівняльного і системного методів, при цьому важливо враховувати, що основні теоретичні підходи, досягнення минулого і сьогодення з вивчення різних проявів популізму виникали в різних країнах, у різних регіонах і в несхожі епохи» [54, с. 13]. Попри те, що в академічних колах сучасної суспільно-гуманітарної науки домінантною вважається теза про те, що – концептуальне становлення феномену «популізм» (лат. *populus* – народ) бере початок від суспільно-політичних подій другої половини ХІХ століття, а саме, – масового фермерського руху в США, в рамках даного дисертаційного дослідження, у спробі наблизитись до розуміння природи та сутності феномену «сучасного популізму» пропонуємо розпочати аналіз з фокусування дослідницької уваги на філософській спадщині та досвіді суспільно-політичних практик Стародавнього Світу. Так, в численних дослідницьких матеріалах присвячених аналізу політико-правових і політико-моральних аспектів взаємовідносин між владою та підлеглими Античної Греції й Римської імперії [143], чітко простежуються обриси соціально-політичного феномену «популізм», перед усім, мова йде про, –

політиків-демагогів Стародавньої Греції та ідейно-політичні течії популярів (лат. *populares*) Давнього Риму [3,4]. Беззаперечним здобутком Античність є – демократія, як суспільно-політична форма правління, в основу якої покладено можливість протиборства аристократії та демосу, а відтак, на нашу думку, яка є солідарною з висновками провідних сучасних науковців, що саме з стародавніх демократичних традицій (III-I століття до нашої ери) можна розпочинати хронологію концепту популізм, хоча, й виключно в формі праобразу. Як стверджує український дослідник І. Кіянка «Практично кожен політик, який прагнув бути лідером демосу – а в Афінах, як не парадоксально, вони дуже часто мали аристократичне походження, – поставав перед необхідністю домогтися симпатії маси, численних, але не надто культурних та освічених верств полісної громади» [81, с. 80].

Отже, в умовах прямої Афінської демократії ключовими політичними фігурами стають демократи, «які сприймалися як «демагоги» – лідери, або вожді народу. Прикладом політика-демагога, який вміло вдавався до популістських технологій впливу на масу, був афінянин Клеон. Хоча в Афінах властиве популістам пряме звернення до народу було потрібним для будь-якого політика, Клеон виявився майстром популістської апеляції до емоцій «простолюду», натовпу, використовував прийоми політичної буфонади. І тому елементи грецької демократії виступали як основні гасла популізму, що асоціювалось одне ціле. Філософи Платон та Аристотель відносили демократію, як не вдалу форму державного устрою і вважали, що тиранам властива демагогія і маніпулювання людським Розумом та емоціями. Саме демократія стала однією з основних підстав для популізму» [82, с. 15]. До того ж, в рамках ґрунтовного дослідження І. Кіянки, присвяченого історичним формам концептуалізації популізму, науковець робить важливе уточнення – «Вочевидь, неправильно ототожнювати діяльність та дуже важливу для політичних змагань в античному полісі ораторську практику усіх «народних вождів» із демагогією у сучасному значенні цього терміна. Проте саме у їхній діяльності можемо, як видається,

побачити яскраві приклади використання та демагогії, і популістських прийомів політичної боротьби» [81, с. 79].

Український дослідник М. Яворський вивчаючи феномен популізму крізь призму історії політичної думки, наголошує: «його історичне коріння сягає II-I століття до нашої ери часів Римської імперії, коли з'явилася ідейно-політична течія популярів, яка відображала інтереси простого народу – плесбу, насамперед сільського населення. Популярів відрізняло розвинуте ораторське мистецтво, за допомогою якого вони мали намір впливати на натовп, проте якихось значних успіхів цей рух не досяг. Визначними представниками цієї течії були брати Гракхи, Апулей Сатурнін, Гай Сервілій Главцій та інші. Прийоми популярів, зокрема прийоми їх політичної боротьби та їхню фразеологію, у продовж своєї політичної кар'єри використовували Гай Марій та Юлій Цезар. Вже за часів Римської імперії стало очевидним, що слідом за політичною підтримкою лозунгів популярів до влади приходять прибічники диктатури» [211, с. 70]. Про те, що ідейно-політичне коріння популізму можна віднайти в стародавніх практиках, стверджує й науковець Н. Резанова «В період Римської імперії було утворено політичний напрям популярів, котрий відбивав інтереси простого народу – плебсу, та протистояв оптиматам, які захищали інтереси нобілітету – знаті. У Стародавньому Римі доступ до вищих державних посад мало лише невелике коло плебейських та патриціанських родів. На той час відомими та визнаними популярами були брати Тіберій і Гай Гракхи – трибуни-реформатори. Суть реформ яких зводилася до обмеження влади сенаторської аристократії та відродження занепаłego селянства» [162, с.172].

В дослідженні присвяченому політичним угрупованням та основним рисам політичної ідеології Стародавнього Риму, дослідник А. Токарев, уточнюючи наукову коректність використання термінології, зазначає «у той час у пізньореспубліканської політичної ідеології спостерігаються дві тенденції, що чітко простежуються і протистоять одна одній. Це було викликано існуванням двох «ідейно-політичних» течій, які носили назви

optimates (або boni) і populares, які саме ідеологічно й обумовлювали розвиток суперництва між конкуруючими сторонами. Більшість із них, об'єднані в когерентні, спираючись на сенат, розділяли погляди «оптиматів», інша частина – політичні аутсайтери, діючи через народні збори, використовували трактування «популярів» [184, с. 10]. До того в дослідженні А.Токарева зроблено акцент на специфіці політичної боротьби та основ ідеологічної платформи популярів – звинуваченні своїх політичних опонентів («злочинної групи») і поверненні народу (плебсу) права на «політичну свободу»: «Прихильники «популярів» під *res publica* мали на увазі «спільну справу всього народу», а в деяких випадках навіть «справу плебса». Під «свободою» вони розуміли «політичну свободу» плебсу, яка зникла через те, що «злочинна група» нобілів захопила владу в державі. Під цим гаслом вони боролися зі своїми політичними супротивниками. До речі серед populares були різні підходи: частина з них не використовувала це поняття, інша – активно вживала його в політичній боротьбі» [184, с. 10]. Відтак, апелюючи до наведених експертних оцінок провідних українських дослідників та в рамках окресленої стратегії дослідження, можна стверджувати – ідейно-політичним фундаментом феномену «популізм» слід вважати архетипні конфігурації політичного порядку часів Стародавньої Греції та Римської імперії, і як зазначено з цього приводу дослідником Т. Радь: «Часом становлення популізму стає Стародавня Греція та Рим, де зародилася риторика та ораторське мистецтво з його умінням завойовувати увагу та симпатії людей, «загравати» впливати, маніпулювати, а подекуди, керувати масами» [160, с. 291], отже констатуємо, – очевидна апеляція до проблеми «справедливого народовладдя» у сукупності з харизматичністю політиків-демагогів стали ключовим політичним інструментарієм політиків-популістів у боротьбі за симпатії виборців вже за часів стародавніх демократій.

Запропонований в даному дисертаційному дослідженні ретроспективний аналіз становлення концепту «сучасний популізм», за умов

дотримання історичного принципу та логіки хронологічного порядку, передбачає дескрипцію наступних епох цивілізаційного розвитку людства, яким властиві специфічні соціально-політичні ідеї та практики, а відтак, і прояви феномену популізм. Зокрема, мова йде про, – політико-ідеологічний концепт тираноборства епохи Середньовіччя (політико-правова та релігійна теорія І. Солсберійського), політико-правові та політико-моральні аспекти епохи Відродження (демократичне врядування Н. Макіавеллі, соціально-політичні утопії Т. Мюнцера, Т. Мора та Т. Кампанелли) та революційно-реформаторський рух епохи Нового Часу (діяльність політичної партії «левеллери», теорії «суспільного договору» Т. Гоббса, Дж. Локка та ін.).

Генезис політичних практик часів Середньовіччя було обумовлено специфікою релігійно-філософської світоглядної парадигми тих часів, яка представляла синтез теології та античної філософії, так власне, в політико-правовій концепції І. Солсберійського (сформованої на основі стародавньої історії, біблійської літератури та інших релігійних джерелах), обґрунтовується ідея, «що церква має право втручатися в справи держави при формуванні державних органів», та проголошується теза про те, якщо монарх «керує державою за допомогою сили, підкупу, шантажу. Він використовує закони як засіб залякування, знищення людей і перетворення їх у рабів. Якщо такий монарх-тиран наказує підданам виступити проти своєї віри, то піддані мають право вбити його на законній підставі. Це буде правильно, справедливо, тому що такий монарх-тиран не буде мати шансу сховатися від суду Господа» [92, с. 38]. Суспільно-політичні та релігійно-політичні погляди англійського богослова, історика, юриста Іоанна Солсберійського вирізнялись прогресивністю та, навіть, містили елементарні рисами демократизму, – «концепція тираноборства» була суто теоретичним явищем епохи Середньовіччя, проте в ній чітко простежуються риси популізму, а саме – апеляція до можливості повернення народів права на владу та вирішення питань соціальної справедливості і рівності.

Питанням справедливості та дихотомії «влада–народ» присвячено концептуальні положення роботи Н. Макіавеллі «Государ», в якій за визначенням українського дослідника В. Зозулі «Н. Макіавеллі, прагнучі побудувати державу з ефективною системою управління обґрунтовує доцільність інтегрованої взаємодії форм державного правління (демократії, аристократії, монархії) найкращою з яких є демократія, що й дозволяє забезпечити сталий розвиток держави, яка поєднує різні прагнення своїх громадян, забезпечує стабільність» [67, с. 43]. Так, дійсно, в політичних настановах Макіавеллі чітко прописано механізми успішного та ефективного державного правління, з уточненнями, щодо практик суспільно-політичної та морально-етичної взаємодії з народом, «дружби з народом»: «Якщо правитель прийшов до влади за допомоги народу, він має намагатися утримати його дружбу, що взагалі не складно, бо народ вимагає лише того, щоб його не принижували. Навіть, коли до влади правителя приводить знать всупереч думки народу, то першим його кроком є отримання підтримки того ж таки народу, що знову таки не важко, якщо взяти народ під свій захист. Люди, спостерігаючи добро з боку тих, від кого очікували зла, особливо прив'язуються до благодійників, тому народ прагне більше буде прихильним до правителя, ніж якби сам привів його до влади» [112]. Спираючись на вище зазначені політико-моральні положення теоретичної спадщини Макіавеллі, дозволимо припущення – в «макіавеллівських» рекомендаціях «Государ» простежуються протоідеї популістських маніпулятивних технологій «загравання з народом», створення «позитивного іміджу правителя», підтримка «популярності лідера»: «Правитель має бути бажаним для свого народу, в противному разі відбуватимуться заворушення, зміна влади [112], «правитель повинен уважно стежити за тим, щоб з язика його не зірвались слова, які позбавлені п'яти названих добродішностей. Нехай тим, хто бачить його і чує, він з'явиться як саме милосердя, вірність, прямодухість, людяність і благочестя, особливо благочестя» [112, с. 53] – «гра на емоціях народу» з

метою здобутку народної довіри та визнання влади, ключові «популістські» тези концепту Ніколо Макіавеллі.

Реакція на суспільно-політичні, економічні та релігійні події XVI століття відображена в теоретичних схемах провідного політичного філософа епохи Відродження – Ж. Бодена. Його теорія справедливої держави, яка зосереджена, перш за все, на великому бажанні миру, спокою та злагоди в суспільстві, пропонується в рамках даного дисертаційного дослідження, як прототип популістської ідеології. Бодену властиве ідеалізоване бачення держави та політико-владних відносин в ній – мрія про справедливую державу, де будуть існувати правові гарантії свободи, розвитку особистості. Людина повинна бути спокійна за себе, за своє майбутнє, за свою родину, мають бути захищені її особисті права [18]. Ідея абсолюту народного суверену – «народ або керівники держави без будь-яких умов можуть обрати особу, яка буде здійснювати управління державою та її громадянами на власний розсуд, а потім зможе передати все це кому забажає [18], – соціально-політичні погляди Бодена швидко здобули прихильність серед простих людей, адже були втіленням прагнень й сподівань народної більшості, – проте були далекими до практичного втілення в умовах суспільно-політичних та релігійно-духовних реалій того часу. Водночас, соціально-політичним ідеям Бодена властиве протиріччя, з одного боку, він наголошує на пріоритеті справедливого правління на основі рівності та сподоби, з іншого, наголошує на недоліках влади народу, – «У політичному спілкуванні, стверджує Боден, і здійсненні політичної влади неможливо поставити знак рівності, оскільки люди не рівні за політичними здібностями: одні — дурні, інші — розумні, одні створені для панування, інші — для покори. ... Довірити народу (натовпу) вирішувати політичні справи — все одно, що просити поради в дурня. Натовп не любить все, що вище його рівня. Він завжди відчуває зневагу до всього видатного, до розуму, знатності та багатства, носіями якого є меншість. У результаті в демократії панує чернь і її ставленики —

демагоги. Держава занурюється в безодню постійних чвар і громадянських війн» [117, с. 110].

Продовжуючи історико-політологічну ретроспекцію «протоідей популізму», варто дослідити соціально-політичні погляди теоретиків «утопістів» часів Реформації, адже ретельний аналіз історико-політологічних джерел та посилання на висновки провідних науковців дають змогу зафіксувати наявність фрагментів популістської риторики, зокрема, – в теоретичних конструкціях Т. Мюнцера, Т. Мора та Т. Кампанелли. Так, Томас Мюнцер сформулював суспільно-політичну програму «християнського соціалізму», засновану на популістських гаслах – свободи, рівності, невизнання відпущення гріхів за гроші, обмеження повноважень держави, права людини доводити свою правоту та права за допомогою Біблії. Зазначимо, саме аналіз політико-правових поглядів Мюнцера, які представляють собою синтез абсолюту християнського вчення, на основі Біблії та революційно-реформаторських ідеалів демократизму, підкріпленого популістськими тезами відновлення «справедливого народовладдя», є принципово важливими в ракурсі даного дисертаційного дослідження, оскільки, надають підтвердження припущенням про наявність праобразів популізму в історії політичної думки (за довго до суспільно-політичних подій в США XIX ст., які традиційно вважаються «відправним пунктом» в становленні концепту «популізм»). Так, за визначення вітчизняних дослідників В. Марчука та Г. Марчука «Висунувши ідею встановлення тисячолітнього «царства Божого на землі», Мюнцер проповідував такий суспільно-політичний лад, при якому не буде приватної власності, класових відмінностей і чужої народу та незалежної від нього державної влади. Мету реформації він вбачав у поваленні влади князів, знищенні народом гнобителів. Мюнцер вважав за потрібне встановити владу, що захищала б інтереси народу, належала народу в особі демократичних общин. Досягти цього можливо тільки в результаті рішучої революційної діяльності народних мас» [117, с. 92–93]. Надзвичайно обдарований оратор Т. Мюнцер,

використовуючи популістську риторичу «відновлення справедливого народовладдя», отримав підтримку широких кіл народних мас та став генератором ідеї «повного соціального перевороту суспільства і встановлення народної влади» [92, с. 59], таким чином, Томас Мюнцер став суспільно-політичним лідером німецького селянства та очолив Селянську війну 1524–1526 років (Німеччина).

Популістська риторика притаманна й філософсько-утопічним поглядам Томаса Мора, які презентовано в ідеалізованому баченні суспільно-політичного устрою держави – «Утопії», заснованої на християнській любові, справедливості, служінню праву, захисту інтересів людей та, врешті решт, – побудови справедливого суспільства, головним критерієм якого проголошувався пріоритет народного правління. Демократизм, на ряду з соціалізмом, головні ідей держави «Утопії» Мора, принцип «справедливого суспільства» реалізується в формі політичного правління «Утопії», а саме – всі важливі для громади питання вирішуються спільно на народних зборах [129]. У висновках вітчизняного науковця Г. Іленьків, для міркувань англійського філософа Мора характерним є фокусування на наступному, – «базовий принцип політики – принцип антропоцентризму. Повернення до людини пропагує Т. Мор, видаючи «Утопію» як політичний трактат, працю, в якій політика існує для людини, а не людина для політики. Утопія покликана була розкрити, звернути увагу на правильну політику, звернену на людину, зациклену на людині та функціонуючу для блага людини» [68, с. 27], до того за спостереженнями Г. Іленьків утопічній теорії Т. Мора притаманне подвоєння змісту та практики: «Така двоякість відповідає сутності самої утопії – будучи ідеальним устроєм, який забезпечує благо та щастя всіх своїх громадян, вона водночас є неможливою та нездійсненою, хоч і залишається метою та напрямком політичного розвитку» [68, с. 21]. Аналізуючи «політичну утопію» Мора з позиції концепту популізм, можемо відзначити надмірну «ідеалізованість» політичних гасел та «не реалістичність» їх втілення на практиці, як ключові ознаки популізму.

Дослідницький ряд теоретиків-утопістів доповнює теократична модель Т. Кампанелли, яка «базується на прихованому радикальному припущенні: «релігія розглядається як основний важіль реалізації утопії, але виступає насамперед організованим соціальним інститутом, нерозривно пов'язаним із системою державної влади й управління, а зовсім не справою сумління окремої людини» [171, с. 11]. Також, за висновком українського дослідника О. Руденко, присвяченому ґрунтовному дослідженню проблематики світоглядно-утопічних ідей в історії політичної думки, наголошується: «У концепціях соціалістів-утопістів чітко простежується домінуюча ідея суспільного прогресу, тому утопія набуває вигляду майбутнього суспільства, що має вирішити проблеми сучасності й позбутися її вад» [171, с. 12]. Узагальнюючи висновки дослідників та відстоюючи власну дослідницьку позицію, зазначимо: утопічна держава – є теоретичним проектом політичної організації суспільства, в якому ключовим елементом суспільно-політичного життя уявних жителів «Утопій» була утопічно-популістична риторика, зокрема, – абсолютизація принципів «справедливої держави», «щасливої держави», «держави християнської любові» (невизнання яких загрожувало громадянам репресивним тиском з боку держави), відтак очевидно, соціально-політична «не реалістичність» виконання на практиці, проте, саме такі «ілюзорно-ідеалізовані» суспільно-політичні ідеї стають такими «бажаними» для демосу.

На противагу «ідеалізованим образам» політичної філософії «теоретиків-утопістів», в XVII столітті у науково-дискусійних колах Західної Європи відбувається раціоналізація поглядів щодо держави, природи політичної влади та соціально-політичних прав громадян, мислителі епохи Нового Часу формулюють якісно нову світоглядну раціональну парадигму [78], теоретичним базисом якої стає ідея рівності людей від природи – ідея природного права та суспільного договору. Як зауважує дослідник Ю. Калюжна «Епоха Просвітництва характеризується певною дивергенцією і радикалізацією ідей, що були означені інтелектуалами пізнього

Середньовіччя» [73, с. 28], а дослідник історії популістських рухів М. Яворський, підкреслює «Наступним етапом, де залишилися помітні сліди популізму, є період англійської буржуазної революції XVII ст., коли англійці не просто обговорювали наскільки влада короля повинна бути обмеженою парламентом, але й піднімали питання про правомірність контролю аристократії та англіканської церкви над суспільством. Громадянська війна спровокувала потік нових ідей, адже вперше в англійській історії у політичний процес були втягнуті непривілейована прошарки суспільства, і не просто втягнуті, а отримали можливість висловити своє судження, керуючись власними моральними та релігійними уявленнями. Хоча переважна більшість висловлених тоді думок була простим популізмом, але саме у цьому середовищі почали виникати перші ліберальні ідеї» [211, с.70].

Зокрема, в політичних трактах – Ш.–Л. Монтеск'є «Про дух законів», Т. Гоббса «Левіафан, або матерія, форма і влада держави», Дж. Мільтона «Захист англійського народу проти Салмазія», Дж. Лільберн «Народні угоди», Дж. Уїнстенлі «Новий закон справедливості» та «Закон свободи», Дж. Локка «Два трактати про державне правління», Ж.-Ж. Руссо «Розмірковування про походження та основи нерівності між людьми» та «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», пріоритетними є положення про природне походження держави на основі суспільного договору, про справедливі форми державного правління (від авторитарних до демократичних), про права і обов'язки громадян тощо. За висновком українського дослідника І. Кіянки «Важливу місію у реалізації популізму відіграли ідеї лібералізму, а саме: 1) ідеї свободи (на рівні особи – громадянина – спільноти), праці Ф. Бекона, Т. Гобса, Дж. Лока); 2) право (як можливість забезпечити рівність усіх громадян і виконання своїх зобов'язань; 3) справедливість (як економічна розподільча система як включає в себе владні відносини і впливає на соціальний статус усіх громадян); 4) ідеї рівності (як система можливостей та домагань)» [81, с. 82]. Тож, аналіз зазначених історико-політичних джерел у вимірі даного

дисертаційного дослідження є вкрай важливим та необхідним, оскільки, дозволяє обґрунтувати витoki феномену популізм.

Так, в абстрактно-теоретичній конструкції Т. Гоббса, держава – це «механізм», створений «механіками-людьми», які відмовились від природнього буття і почали жити за штучними, створеними суспільством законами, отже, держава – це доцільно влаштований громадянами «політичний механізм-автомат», який регулюється через встановлені суспільно-політичні норми поведінки. В політичному трактаті «Левіафан» англійський політичний філософ головною умовою держави називає народний суверенітет, здатність людини до суспільної згоди, уніфікації та єдності заради спільного блага: «Це більш ніж згода або одностайність. Це реальна єдність, втілена в одній особі за допомогою угоди, що зв'язує кожною людиною з кожним іншим таким чином, неначебто кожна людина сказала іншому: я уповноважую цю людину або ці збори осіб і передаю йому моє право управляти собою за тієї умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і санкціонуєш всі його дії. Якщо це здійснилося, то безліч людей, об'єднана таким чином в одній особі, називається державою.... Таке народження того великого Левіафана або, вірніше, того смертного Бога, якому ми під владицтвом безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом» [40, с. 146], до того ж Гоббсом конкретизуються умови ефективної держави, держави яку він називає «політичною»: «..може бути встановлена тільки одним шляхом, а саме шляхом зосередження всієї влади і сили в одній людині або в зборах людей, які більшістю голосів могли б звести всю волю громадян в єдину волю..... це добровільна угода людей підкорятися людині або зборам людей в надії, що ця людина або ці збори зуміє захистити їх проти всіх інших. Така держава може бути назване політичною державою, або державою, заснованою на встановленні» [40, с. 146]. Ряд українських дослідників підкреслює, що саме ідея народного суверенітету є наскрізною в суспільно-політичних міркуваннях Гоббса та ознакою демократизму його поглядів, хоча й з чітко визначеними обмеженнями та контролем з боку

держави, так науковець С. Коваленко зазначає: «ідея народного суверенітету, згідно якої джерелом та кінцевим володарем всякої влади є народ. Під суверенітетом розумілася сукупність всіх прав, що належать народові і що дає йому владу в суспільстві та державі. Народ укладає договір по суті сам із собою, але цим самим він конститує державу, переносячи на неї силу та право кожної людини, відмовляючись від всіх або частини права на користь цілого» [85, с. 86], М. Якоб робить наступний висновок: «Гоббс створив цілком нову інтерпретацію договірної теорії, використавши її для апології сильної і навіть тиранічної держави. Його теорія природного стану, на відміну від попередніх, виходить не з того, чим люди були колись у давнину, а намагається пояснити те, чим вони можуть стати потенційно, якщо виключити втручання в їх життя авторитарної державної влади. Тому, хоча Гоббс і використовує термінологію договірної теорії, він сформулював її нову модифікацію ... Основним внеском Гоббса у довгостроковій перспективі визнається, виходячи з цього, не розробка теорії суспільного договору, а чітке викладення принципів суверенітету і відносин між суверенною владою і правом» [213, с. 7–8]. В площині даного дисертаційного дослідження важливим є наголос на питаннях соціальної рівності та справедливості в теоретичній конструкції Гоббса, адже, беззаперечно, саме питання свободи, рівності, справедливості, захисту прав простих людей були й залишаються в числі «найзатребуваніших» соціально-політичних гасел, що стають основним інструментарієм та маніпулятивними технологіями, які вдало використовується політиками-популістами, – «у своїх теоріях Гоббс і Локк нерідко зверталися до принципу справедливості, який у побудовах соціально-політичних теорій зустрічається досить часто. Справедливість – це поняття, що мусить бути невід’ємним від людських прав. ... Т.Гоббс вважав, що його держава (Левіафан) мусить втілювати собою принципи безпеки та справедливості. Усі рядові громадяни, так би мовити, мусять на собі відчувати необхідно справедливий вплив держави. Справедливість характеризує сукупність та співвідношення явищ, із точки зору розподілу

благ будь-якого сутнісного порядку між людьми як членами суспільства» [213, с. 10].

Джон Мільтон, автор прогресивно-революційних творів «Про владу королів і посадових осіб» та «Захист англійського народу проти Салмазія», вважав: «Держава створена за велінням Бога суспільною угодою народу. Для захисту загального блага народ призначив правителів, над якими поставив закони. Якщо правителі говорять, що їхня влада від Бога, то від Бога ж і свобода народу. Правитель – тиран – порушник договору і законів. Такий аргумент Джона Мільтона виправдовував революцію і страту короля» [92, с. 74]. Прогресивні ідеї Мільтона охоплювали широке коло суспільно значимих питань, від «невідчужуваних, природжених прав людини, які передбачали широке коло демократичних прав і свобод» [117, с. 130], до – релігійної свободи, широкої віротерпимості, виборності священнослужителів та спрощенням богослужінь, помірності та бережливості тощо.

В означеному ключі, суспільно-політичні інтенції, щодо встановлення справедливого природнього народовладдя, були відображенні й в ідеології політичної партії «левелери», сформованої на засадах радикально-популістських поглядах Дж. Лільберна та Дж. Уїнстенлі, які в узагальненому вигляді можна представити наступним чином: «Левеллери висунули ідею, що влада повинна бути заснована на вільному виборі чи згоді народу. Ніхто не може панувати над людьми без їхньої вільної згоди. Вони вимагали ліквідувати королівську владу, палату лордів та інші королівські інститути» [92, с. 75]. Детальний аналіз популістської сутності партії левеллерів знаходимо у дослідженні провідного українського фахівця Н. Резанової, так за її твердженням: «За часів буржуазної революції в Англії (XVII ст.) було створено дрібнобуржуазну політична партію під назвою «левеллери» (від англ. Levellers – зрівнювачі). На той час вони висували прогресивні лозунги: загальне виборче право, встановлення республіки, але виступали за збереження приватної власності, котру вважали злом найбільшій верстви населення тодішньої Англії. На відміну від «поміркованих левеллерів»,

«істинні левеллери» або діггери (від англ. digger – копач) – представники вкрай лівого крила революційної демократії, учасники аграрного руху сільської та міської бідноти, пропонували знищення приватної власності та організацію побуту населення на зрівняльних, колективних засадах» [162, с. 172]. На нашу думку, за для розширення пізнавальних горизонтів, щодо гносеологічного каркасу концепту «популізм», цілком логічними і конструктивними видаються наведені приклади. Слід зазначити, попри критичні коментарі та зауваження щодо передісторії популізму, як то у міркування дослідника Т. Радь «Хоча його (популізм) передумови та праобрази мають велику передісторію, проте об'єктом наукового дослідження він став лише на початку минулого століття. З метою уникнення плутанини, потрібно наголосити на виокремленні історично-теоретичного та практично-технологічного аспектів феномену популізму. Перший десь співпадає з його історичними формами масової участі, тоді як другий – з методами впливу на свідомість мас. Враховуючи ту обставину, що їм притаманна власна логіка розвитку, що розведена в часі, їх слід розглядати як незамінні, а не взаємозамінні форми [160, с. 289].

Ліберально-демократичні варіації, щодо природнього права та суспільного договору належить й англійському мислителю Джону Локку, який виходив з того, що держава є «результатом домовленості між вільними, рівними, незалежними людьми для зручного, щасливого і мирного спільного життя, спокійного користування своєю власністю й знаходитися у великій безпеці, ніж будь-хто інший, котрий не є членом суспільства» [67, с. 47]. Основним постулатом суспільно-політичної теорії Локка є те, що людина зберігає свої природні права і свободи, (як в природньому, так і державному стані) та реалізує їх в політичній та економічній сферах державного буття. Вирішуючи дихотомію, кому належить пріоритет «особистості» або «державі», Локк, безсумнівно, наполягає на правах людини, які мають верх над правами держави, адже, сама держава створюється з метою найкращого виконання та гарантування прав і свобод людини – «першочерговою і

головною метою об'єднання людей у спільно творення та передачі себе під владу уряду є збереження власності» [108, с. 195]. Ідея народного суверенітету та поділу влади (законодавчу та виконавчу), є запобіжним елементом проти свавілля правителів та узурпації влади, Дж. Локк формулює ідею стосовно «повноважень» громадян на зміну державної форми правління та визнання, призначення, переобрання не лише конкретних політичних акторів, але й структурних елементів влади [108, с. 73–76]. Фактично, англійським теоретиком, запропоновано «закони суспільної згоди» на основі ліберальних принципів, чимало з яких можуть бути розглянуті під кутом популістської проблематики, як то «народне правління», «свободи і справедливості» тощо.

Апелюючи до логіки та завдань дисертаційного дослідження необхідно звернутись до фундаментальних основ суспільно-політичних ідей Ш.–Л. Монтеск'є та Ж.–Ж. Руссо, так, в конституційному проекті «Про дух законів» Монтеск'є окрім питань поділу влади, контролю, свободи та досягнення соціальної згоди, фокусує увагу на проблематиці комунікації правителів і народу та визначенні практичних рекомендацій, щодо завойовування народної любові та прихильності [128], а теоретичному проекті «суспільного договору», – за визначенням провідного українського дослідника М. Головатого «Руссо розробляв так звану теорію рівності зі збереженням добірної приватної власності. Владу народу він бачив як невідчужувану, неділиму і необмежену. Головним прагненням загальної волі і має бути прагнення до рівності» [42, с. 18]. В ідейно-політичній спадщині Руссо питання свободи, «політичної» свободи вирішується виключно в контексті «народного суверенітету» – політична свобода можлива лише у тій державі, де законодавцем є народ. Держава повинна виконувати загальну народну волю, і якщо народ хоче бути під захистом законів, то він має ті закони сам і прийняти [170]. Слід зауважити, демократизм теорії «суспільного договору» Руссо, який ґрунтувався на принципах соціальної та політичної рівності, безумовно, активно використався політичними діячами того часу як

інструмент політичного впливу на свідомість народних мас, які гостро та емоційно реагували на питання «справедливості», «рівності», «свободи» та ін.

Зазначимо, наголошуючи на необхідності розширення теоретико-методологічних кордонів дослідження еволюції концепту «популізм», за допомогою методу історично-політологічної ретроспекції та системного аналізу ідейно-політичних джерел, було аргументовано доведено твердження про те, що кожному з етапів розвитку суспільно-політичної думки властиві ознаки популізму, визнаємо – переважно фрагментарного характеру й формального змісту, проте це були праобрази популістських маніпулятивних технологій та відвертої популістської риторики, які простежуються від політичної філософії Стародавньої Греції та Риму і до політичних практик «справедливого народовладдя» епохи Нового Часу. Фактично, концепт «популізм» розвивався паралельно з основними етапами становлення демократичної суспільно-політичної думки, протягом еволюційного розвитку політико-владних відносин між політиками та демосом, перші у боротьбі за симпатії і політичну підтримку з боку народних мас, систематично вдавались до популістських практик, зокрема, спекулюючи на соціально гострих темах – справедливості, рівності, народовладдя та апелюючи до харизми політика-лідера – «Теоретичне підґрунтя популізму формувалося головним чином на основі специфіки застосування його на практиці, а сам популізм традиційно розглядався як політичний рух, що акцентував увагу на інтересах, культурних ознаках і спонтанних переживаннях суспільства, який формується у протистоянні із привілейованою елітою, правлячим класом, а також у конфронтації з консервативними елементами» [54, с. 12].

Демократія (як політична практика та форма ліберальної політичної свідомості) та популізм (як ключовий елемент політичної боротьби та «мистецтво політиків завойовувати симпатії» [130]), фактично одночасно «вплетені» в історію та традицію політики, – «Історичний досвід показує, що популізм як політичне явище виникає в країнах, де мають місце

демократичні інститути і де суспільство як спільнота виборців виступає учасником політичного процесу» [196, с. 22]. А за твердженням Т. Дроздової взаємозв'язок між демократією та популізмом є незаперечним: «Відомо, що слово популізм прийшло до нас з латинського *populus*, де означає народ, відповідне грецькому *демос*. Тобто, очевидним є зв'язок між популізмом і демократією, що етимологічно повинен би бути синонімічним. І передісторія популізму бере свій початок саме у греків, що винайшли демократію. Демократія базується на публічному використанні мови, тому демагоги або сикофанти (собаки демосу), покликані говорити від імені народу, можуть з'явитися саме у такому середовищі [60, с. 3006].

Акцентуємо, що одним з ключових елементів ранніх популістських практик є харизматичність політиків, як стверджує провідний український науковець Є. Цокур «на ранніх етапах суспільно-політичної еволюції, до остаточного формування суспільно-політичних відносин у сучасному вигляді та розумінні, головним джерелом і ресурсом влади та легітимності, вірогідніше за усе, виступали сила, примус, досвід та ефективність владно-управлінських дій, опосередковані через особистісні якості лідера, носія владних повноважень» [200, с. 95–96], а за висновками дослідника І. Кіянки «Важливою рисою феномену популізму можна вважати високий рівень персоналізації політичної діяльності, тісний зв'язок між поширенням, рівнем впливу популістського руху й особистістю його лідера» [81, с. 78]. Дійсно, посилення на історико-політологічні джерела засвідчують, популізм активно використовувався «як знаряддя харизматичних лідерів» [81, с. 78], оскільки, для спікерів від народу – «політики-популісти», ефективним інструментом політичної боротьби, стає використання ірраціонально-емоційної складової, а саме – харизми політиків (феноменальні ораторські здібності, авторитет, довіра, суспільне визнання, віра в над здібності та «народну місію» тощо). Так, вітчизняний дослідник С. Матвієнків аналізуючи проблемне поле політичної свідомості констатує «Для популістського руху харизматичне лідерство майже завжди є обов'язковим елементом. З іншого боку, в умовах

відкритої, публічної політичної боротьби популістські прийоми та риторика постають сильним, а часом і необхідним інструментом [118]. Виходячи з вище зазначеного, запропонуємо твердження – становлення соціально-політичного феномену популізм відбувалось синхронно з еволюцією демократичної політичної думки, а відтак, феномен популізму – має «демократичний геном», в якому закодований сам принцип політичної боротьби за владу та ключова модель політичної комунікації між політиками та народом.

1.2. Теоретико-методологічні перспективи та концептуалізація феномену популізм в дослідницьких конструкціях XIX-XX століття

Суспільно-історичні події наприкінці XIX – початку XX століття (криза монархічного правління; антибуржуазні настрої; популярність ідейно-політичних течій, що апелюють до мас, – соціалізм, марксизм, анархізм, націоналізм; світові війни; революції; соціально-економічні кризи, масове безробіття, бідність, протести селян та ін.) сприяли поширенню ліберально-демократичних ідеалів серед простих людей та трансформації політичних процесів в бік «реального народовладдя» – представницьких демократій. Політики починають активно залучати широкі народні маси в політичний простір та у політичній боротьбі за «прихильність демосу» все частіше використовувати популістську риторiku та популістські прийоми, саме ці процеси сприяли концептуалізації феномену популізм та утворили простір для наукових дискусій, а відтак, на думку більшості сучасної наукової спільноти, – хронологічно коректно вважати саме цей період часом становлення концепту популізм – «Як суспільний рух, ідеологія та вид політичної діяльності популізм достатньо молоде явище, тому його появу як масового суспільного руху, що втілюється у формування першої популістської партії дослідники вбачають у діяльності американських популістів другої

половини XIX ст.» [211, с. 70]. Проте, зробимо важливе уточнення, – з авторської позиції даного дисертаційного дослідження, «праобрази» популізму що відображенні в політичній філософії та політичних практиках від Стародавніх часів і до XIX століття (параграф 1.1), відіграли значну роль у розумінні природи та етапах становлення концепту «популізм» і, вочевидь, повинні бути враховані, як «первинна ланка» в процесах концептотворення соціально-політичного феномену популізм.

Отже, хронологічні рамки кінця XIX – початку XX століття, становлять надзвичайну цінність та вимагають особливої дослідницької уваги в контексті стратегій даного дисертаційного дослідження, наукові розвідки – Д. Белла, П. Бурд'є, А. Валіцкі, М. Вебера, Е. Гелнера, М. Джейкса, Г. Іонеска, М. Кенована, Е. Лаклау, С. Ліпсета, Д. Макре, Дж. Манчіні, К. Маркса, І. Мені, Р. Міхельса, Г. Моска, С. Московічі, Ф. Надрі, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Оуена, Ф. Паніцци, В. Парето, І. Сореля, П. Таггарта, А. Токвіля, А. Турена, Ф. Ферраротті, Л. Фрідріха, Ш. Фур'є, С. Холла, Р. Хофстедтера, Л. Шاپіро та багатьох інших експертів соціально-політичного дискурсу, слід вважати «базовими» при створенні теоретико-методологічного фундаменту концепту популізм.

На нашу думку, варіативність та методологічний плюралізм представленні в дослідницькій рефлексії західних теоретиків, засвідчує очевидну наукову складність у подоланні теоретико-конгитивних бар'єрів пізнання природи та сутності популізму, імпліцитність та багатогранність даного феномену, якому властиві еволюція та трансформація відповідно до специфіки історичних, суспільно-політичних, економічних та культурних процесів суспільства і держави. Відтак, реалізація дослідницького проекту з аналізу соціально-політичного феномену популізм потребує залучення широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію, яким оперує сучасна політологічна наука. Ще в минулому столітті видатний науковець, «фундатор» концептуалізації та категоріальної визначеності поняття популізм Е. Лаклау попереджав ««Інтуїтивно, ми знаємо, про що йде мова,

коли називаємо популістськими рухи або ідеології, але ми відчуваємо суттєві складнощі, намагаючись перевести інтуїцію в концепції» [248, р. 143], а політолог К. Дейвікс вважає, що суттєва розбіжність у співвідношенні прикладів популізму, як політичних практик та теоретично-дослідницького матеріалу з означеної проблематики, пов'язана, перш за все, зі «складністю самого предмета, те, що численні емпіричні випадки популізму, на яких зосереджено увагу науковців, справді важко підвести під спільний знаменник» [51]. Солідарну наукову позицію займає й М. Гефтер «Причина теоретичного провалля проста – важко підвести множинність емпіричних випадків під спільний знаменник. Але в центрі уваги науки як такої все одно буде теоретичний зміст поняття, а не особливості окремих процесів. Хоча дослідження кейсів (популістські партії, поведінка лідерів) і допомагають краще роздивитись теоретичні зрізи явища, тільки перейшовши на рівень системного аналізу, ми зможемо досягти потрібної гостроти зору» [36].

І попри масштабну дослідницьку роботу пророблену сучасними науковцями, щодо вивчення проблемного поля феномену популізм, в академічних колах й досі відчутна дефіцитність консолідованих позицій та уніфікованих оцінок, – так, зокрема, український науковець І. Кіянка наголошує: «використання і тлумачення терміна «популізм» – складне та неоднозначне. Ця категорія утвердилася в понятійному апараті політології та історії за браком у науковому співтоваристві згоди щодо її хоча б дещо точної дефініції. Сьогодні спільним місцем практично усіх досліджень, автори яких так чи інакше досліджували тему популізму, є констатація змістовної розмитості відповідного терміна, його схильності «вислизати» з вербальних фіксаторів точного визначення. Відтак висловлювалася навіть думка, що політичній науці варто взагалі відмовитися від використання терміна «популізм», яка, проте, не була сприймала наукова спільнота [81, с. 51], а дослідник Т. Радь посилаючись на наукову працю Х. Ортега-і-Гассет «Бунт мас» [139], підкреслює – «в процесі свого історичного становлення він (популізм) «розмивався» та вбирав в себе ознаки інших явищ [160, с. 292].

«Як свідчить історія, популізм подекуди зникав, розчиняючись у більш стабільних та чіткіше окреслених ідеологіях і політичних рухах» [139, с. 22]. Очевидно, що складність та специфіка феномену популізм, вимагає наукової синергії та прицільного дослідницького фокусу світового академічного співтовариства, особливо в реаліях ХХІ століття, коли популізм «стрімко набуває рис «агресивної експансії», що доводить «політичний успіх» популістів в США, країнах Східної та Західної Європи, Латинської Америки, Австралії, Арабського світу, Африки, що суттєво змінює рельєф глобального політичного ландшафту, провокуючи або поглиблюючи «ерозії демократії» [74, с. 81], а провідний американський експерт в галузі політичного прогнозування Мет'ю Барроуза застерігає – «Зростання популізму, це загрозливий феномен сучасної світової політики, який провокує або поглиблює політичні та соціально-економічні кризи» [8, с. 24].

Для вирішення завдань окреслених рамками даної дисертаційної роботи, пропонуємо дескрипцію та критичне осмислення узагальнених інтерпретацій категорії «популізм» крізь призму концептуальних підходів: елітистського, комунікативно-інформаційного, конфліктологічного, психологічного, біхевіористського, реляціоністського, аксіологічного, системного, структурно-функціонального, міждисциплінарного. Зауважимо, що означені підходи – не лише позитивно впливають на концептуальну іррадіацію феномену популізм, а й окреслюють перспективи наступних розділів даного дисертаційного дослідження.

В рамках *елітистського підходу* (Т. Боттомор, М. Вебер, Р. Даль, С. Келлер, С. Ліпсет, К. Мангейм, Дж. Мізел, Ч. Міллс, Р. Міхельс, Г. Моска, Х. Ортега-і-Гассет, В. Парето, Д. Рісмен, Ж. Сорель, А. де Токвіль, О. Штаммаєр, Й. Шумпетер та ін.) домінантним є твердження про «неминучість» дихотомії політичної влади, тобто поділ на «еліти» (правлячий клас) та «народ-демос» (керований клас): – «Серед постійних фактів і тенденцій, що виявляються у всіх політичних організаціях, один настільки очевидний, що помітний неозброєним оком. У всіх суспільствах –

починаючи зі слаборозвинених спільнот, які ледь досягли нижчих границь цивілізації, і аж до найбільш розвинутих і могутніх – виникають два класи людей – клас, який керує, і клас, яким керують. Перший клас, завжди малочисельний, виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується перевагами, в той час як другий, більш багато чисельніший, керується і контролюється першим, тим чи іншим, більш або менш законним, більше або менше довільним і насильницьким засобом» [260, р. 50], подібні висновки зафіксовано й в роботі італійського науковця В. Парето «Трактат з загальної соціології» – «еліти поділяються на «правлячу еліту», тобто тих, хто прямо чи опосередковано вносить рішучий внесок в керування суспільством, і на «не-правлячу еліту». Населення, таким чином, складається з двох страт: 1) нижча страта, «не еліта» та 2) вища страта, еліта, яка в свою чергу, поділяється на: а) правлячу еліту та б) не правлячу еліту [267, р. 1423–1424]. Фактично, в узагальненому вигляді, теоретичну рефлексію представників елітаристського підходу, щодо сутності та ключових характеристик політичних еліти можна представити наступним чином: а) максимальна концентрація влади; б) рекрутування нових членів переважно з вищих верств суспільства; в) певний рівень внутрішньої згуртованості та взаємозалежності; г) спільність політичних поглядів та переконань; д) спільні інтереси та прагнення [173, с. 389], відтак, по суті, – теоретики-елітаристи «розвінчують» демократію, як форму правління з її ліберально-демократичними цінностями та «жорстко критикують» і «обмежують» реальну участь народних мас в політичних процесах держави, апелюючи до ірраціональної природи та політичної некомпетентності «керованого класу» – народу, – «Суспільство, кероване елітою, і маса, «яка знає своє місце», – умова «нормального» функціонування суспільства [182, с. 5–16].

Прибічники теорії еліт скептично ставлячись до демократії, вважаючи що саме психологічні та соціальні недоліки керованого класу (народу) унеможливлюють «реальне народовладдя» та створюють «ідеальні умови» для функціонування політичних еліт. Наведемо влучний коментар з

монографії українського дослідника О. Крюкова «Характеризуючи життя Європи кінця XIX - початку XX ст., іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гассет дійшов висновку, що Європа перебуває в глибокій кризі. Причину кризи він вбачав у тому, що вся влада в суспільстві перейшла до мас, які не можуть керувати навіть власною долею, не кажучи вже про суспільство XIX ст. Кризу європейської цивілізації Х. Ортега-і-Гассет називає «повстанням мас» [100, с. 15]. Іншими словами, еліти спекулюють на питаннях «свободи, рівності і справедливості» та використовують «ілюзію» демократії, а за допомогою демагогії, популізму та виборчого процесу, – здобувають владу, – «Практичне здійснення політики знаходиться в руках еліти. Але це не означає, що суспільство не є демократичним. Для демократії достатньо, щоб індивідуальний громадянин, хоча й не приймаючий прямої участі в роботі уряду, мав щонайменше надавати можливість відчувати свої прагнення з певним інтервалом» [253, р. 179]. Схожі твердження відображені й в теоретичному конструкті «Залізного закону олігархізації» Р. Міхельса: «маси, які грають у демократію, тільки те й роблять, що «міняють своїх панів», а останні, взявши владу у свої руки, утверджують свій тип правління – вождизм. Із цих загальноолігархічних позицій аналізував німецький політичний мислитель і державу: вона може бути тільки організацією меншості і нічим іншим; як організація меншості, вона прагне нав'язати суспільству порядок, заснований на пануванні та експлуатації, і ніколи не може бути породженням більшості (а тим більше представництвом більшості). Навіть у тих випадках, коли невдоволеній масі все ж пощастить позбавити панівний клас влади, у середовищі самих цих мас з'явиться нова організована меншість, яка прибере цю владу до своїх рук і візьме на себе функції панівного класу. Тому більшість приречена визнавати панування меншості (навіть якщо та вийшла із середовища більшості) і змиритися з роллю «п'єдесталу для олігархії» [52, с. 190–191].

Ілюстративними, в даному контексті, є висновки німецького теоретика М. Вебера, щодо «демократичного елітизму», – оскільки, народ є

неорганізованою аморфною масою то абсолютно виправданим і справедливим є панування політичних еліт і політичних лідерів (спираючись на традиційні, харизматичні, раціонально-легальні аспекти легітимації влади). Політична еліта використовує інструментарій популізму та демагогії задля здобуття влади та найбільші шанси на лідерство має той, хто висуває загальнонаціональні завдання, які можуть зацікавити всі класи та верстви суспільства. Не політично пасивна маса формує у своєму середовищі вождя, а політичний вождь вербує собі «свиту» і завойовує масу «демагогією» [31, 32].

Американський дослідник Ч. Міллс в роботі «Володарююча еліта» аналізуючи структуру суспільства та питання соціального панування, робить висновок, «володарююча еліта» утворюється в результаті «переплетіння», «сплаву», «об'єднання» найбільш важливих і впливових соціальних інститутів (уряд, армія та корпорації), сукупність яких надає владу, багатство та престиж, і звісно, констатує Міллс, еліта намагається утримати цю монополізовану владу за допомогою авторитарного маніпулювання та ЗМІ [126]. Науковці С. Ліпсет та Д. Лернер досліджуючи проблематику політичних еліт, демократій та політичної участі, визначили дві моделі політичної участі: ліберальну, – яку слід використовувати за для опису та аналізу західних ліберальних демократій, та популістську модель, – яку доцільно застосовувати до аналізу процесів політичної участі в країнах, що перебувають на етапі становлення чи розвитку демократії. За міркуваннями американських соціологів, популістська модель політичної участі пов'язана насамперед з прямими (не інституціонізованими) формами участі, які спрямовані на перерозподіл майнових благ та власності, (найбільш затребуваних соціально-економічних та соціально-політичних запитів) – це в свою чергу, значно погіршує або унеможлиблює економічний розвиток країни, збільшує проблему соціальної нерівності, а врешті, призводить до дестабілізації політичної ситуації в державі. Акумуляція невирішених соціально-економічних проблем призводить до збільшення вимог з боку

невдоволеного та розчарованого суспільства, що призводить до перевантаження політичної системи, а відтак, – стає імпульсом до підвищення політичної участі. Таким чином, С. Ліпсет і Д. Лернер наголошують: «коло замикається» – за таких умов, політична участь не призводить до зміцнення політичної системи, відбувається політична дестабілізація, що обмежує перспективи економічної модернізації та демократизації, за досвідом західних ліберальних демократій [250]. З презентації фрагментів елітистських теорій, можна зробити припущення про те, що політичні еліти та популізм, мають не лише спільний «історико-політичний геном», тобто набір специфічних політичних рис, які є типовими та не змінними за будь-яких історичних, економічних чи соціально-культурних умов, а й певну синкретичність (цілісність, неподільність) – політичні еліти та популізм є детермінантами по відношенню одне до одного, та фактично, виявляють константність свого суспільно-політичного існування.

В контексті *комунікаційно-інформаційного підходу* (Р. Айрис, Д. Белл, Ж. Бодрійяр, Н. Вінер, Ю. Габермас, К. Дойч, І. Земан, Н. Луман, І. Масуда, М. Маклюен, У. Мартін, Р. Мерельман, Дж. Нейсбіт, Е. Тоффлер, А. Турен, А. Урсула, Ф. Ферраротті, М. Фуко) саме суспільно-політична комунікація та інформаційні ресурси виступають авангардом боротьби за політичну владу, власне, як стверджує італійський дослідник Ф. Ферраротті «Соціальна інформація – це така інформація, яка охоплює всі політично та соціально значимі теми, які відносяться до взаємодії громадян та інститутів. В цьому сенсі повної мірою правомірне твердження, що соціальна інформація відноситься та входить в саме поняття влади» [236, р. 157], аналогічної наукової позиції дотримується й Н. Луман «політична влада – це не просто комунікація, а найбільш значимий засіб комунікації в сучасному соціумі [110, с. 103]. Представники комунікаційно-інформаційного підходу зосереджують дослідницьку увагу на дескрипції та аналізі специфічних аспектів соціально-політичної комунікації між політиками і народом

(виборцями), зокрема, на маніпулятивних технологіях та популістських прийомах, які активно застосовуються політиками задля того щоб «спіймати» на «гачок» рядового виборця. Так, американський дослідник Р. Мерельман зазначає, – «при комунікації між владою та підлеглими, першим доцільно спиратись на «теорію «безумовних факторів» (за аналогією з теорією Павлова про «безумовні рефлексії»), відповідно до якої влада повинна забезпечити закріплення в свідомості широких мас уявлення стосовно того, що саме їй вони зобов'язані всіма благами, які отримали. Таких результатів можна досягти за допомогою введення в дискурс влади різноманітних політичних символів – «демократія», «рівність», «свобода» та інше. Коли такі символи міцно закріпляться в свідомості підвладних та асоціюватимуться з його правами та благополуччям, довіра та підтримка державній владі з боку народу забезпечені. Тобто, реальні блага для суспільства наразі підміняються символічними благами» [73, с. 52]. Слід зробити наголос, що в рефлексії Мерельмана, принципово важливим є не просто здатність певної політичної влади забезпечити підтримку громадської думки, а, власне, легітимізувати владу, зробити її в очах народу якісною, моральною та доцільною правоти владного режиму [258, р. 547–559].

Відповідно до теоретичних міркувань К. Дойча, влада – це комунікативна система, що заснована на процесах зберігання, циркуляції, передачі та відновлення інформації в просторі політичної системи (за допомогою символів, зразків, образів та ін.), та яка може самостійно відтворюватися в політичних символах, політичних цінностях [230], отже політичним елітам необхідно постійно здійснювати комунікацію з народом, створювати «штучну популярність», декларувати та навіювати суспільно значимі цінності та ідеали (демократія, соціальна справедливість, обіцянки подолання економічної кризи чи корупції та інших «соціально гострих питань»). За допомогою політичної комунікації політики формують образи та символи, наприклад, «демократичної держави» «політика-ліберала», «політика-реформатора» чи «політика-революціонера» та інші, які міцно

укорінюються в свідомості народних мас, що дозволяє політикам експлуатувати сформований образ протягом певного часу.

На думку, експертів комунікаційно-інформаційного підходу, – розрекламувати та вигідно «продати свій політичний товар» (політичного лідера, передвиборчу програму, політичну партію) пріоритетна задача будь-якої політичної сили, а відтак, вміння професійно та переконливо «подобатись» електорату на пряму корелює з можливостями отримання, збереження та зміцнення влади. І якщо, в теорії Е. Тоффлера ще помітні застереження, щодо коректності та виваженості у роботі політиків з інформаційно-комунікативними ресурсами, адже знання (інформація) за відсутності механізмів громадського контролю може трансформуватися у засіб маніпулювання індивідами зі сторони влади [185, с. 4–10], то, наприклад, в роботі «Міф про неминучий прогрес» Ф. Ферраротті стверджує, що в сучасному комунікаційно-інформаційному світі виникають нові форми експлуатації, а також маніпулювання за допомогою навіювання нереальних надій та потреб, – «Бути експлуатованим в сучасному світі – означає бути на краю, бути відірваним від реальної інформації» [236, р. 161]. І як зазначає Д. Белл проблема політичних еліт та народу – полягає у відсутності далекоглядної перспективи (як у перших так і у других), саме тому сучасні політики спроможні лише на «обслуговування виборчих циклів», а не на якісні зміни в державній та глобальній політиці, а виборці, в свою чергу, охоче підтримують «політиків-популістів» з їх обіцянками «простих рішень складних проблем», не маючи бажання на глибинний аналіз соціально-політичної реальності, а просто «споживаючи яскравий популістичний продукт» [16, с. 11]. Подібні твердження синхронізують з рефлексією провідного французького теоретика Ж. Бодрійяра, щодо «інтелектуальної кризи» сучасного суспільства, в якому маса – «це чорна діра, куди провалюється соціальне...» [19, с. 8], маса з абсолютною байдужістю пропускають інформацію крізь себе, що на думку Бодрійяра, стає викликом політичному, формою супротиву політичним маніпуляціям.

Дійсно, інформація та комунікація в сучасному світі, це ключ до політичної влади, саме тому, політики використовують весь арсенал політичної комунікації – зустрічі з виборцями, політична реклама, телевізійні дебати, соціальні мережі тощо, – так, український дослідник Ю. Данько зазначає «Політичні еліти переходять до процесу моніторингу соціальних мереж, контролю за змістом соціальних медіа і закріпленням своєї присутності у популярних серед користувачів мережах. Політики, партії і уряди більше не можуть привертати увагу лише в силу легітимності своїх позицій: авторитет у новому медіа середовищі повинен бути зароблений демонстрацією готовності до інтерактивної мережевої комунікації» [47, с. 9] та наголошує на потенційних ризиках, оскільки, соціальні мережі в руках політиків-популістів стають сприятливим середовищем для маніпулювання електоральними настроями «формування уявної громадської думки, яка за допомогою різних технологій політичного маніпулювання (від «астротурфінгу» до «тролінгу», у результаті стає «справжньою громадською позицією» [47, с. 14]. А науковець Н. Амельченко досліджуючи феномен сучасного популізму в ракурсі інформаційно-комунікаційних теорій формулює висновок «Сучасна форма популізму набуває потужної сили саме через сучасні медіа – комунікації. Медіатизація політики перетворює популізм на найбільш сучасний спосіб обґрунтування і ідеологічного позиціонування політичних партій. Процес медіатизації політики означає по суті перетворення мас-медіа із посередників комунікації між політичними (насамперед, державними діячами і інституціями) і громадянами на чинників створення смислів політичних подій і процесів [2, с. 7].

Отже, науковці, що працюють в просторі комунікативно-інформаційного підходу, наголошують – інформація, знання, комунікація – це основні ресурси для здобуття політичної влади в сучасному світі, фактично, попри варіативність теоретичній ідей представлених в рамках даного дослідницького напрямку можна визначити їх спільне ядро – інформація та політична комунікація спрямовані на емоційно-ірраціональні

сфери індивідів та соціальних груп, саме те середовище в якому діють політики-популісти. В намаганнях сподобатись своїй електоральній аудиторії (народним масам, що незадоволені або розчаровані діяльністю/бездіяльністю «старих політичних еліт») політики-популісти використовують агресивну критику політичних опонентів та яскраво-емоційну популістську риторичку «паразитуючи» на соціально гострих темах (війна, безробіття, бідність, корупція, міграція тощо), в основі якої «багато обіцянок», «готових рішень» та «ідеальних образів», щодо майбутнього країни. Акцентуємо, окреслені проблемні аспекти комунікативно-інформаційного підходу будуть додатково залученні в розділах II та III даного дисертаційного дослідження, зокрема, для аналізу проблематики інформаційно-безпекової складової сучасної політики в контексті зростання популістських рухів та практик у сучасному світі.

«Конфлікт як один з основних елементів соціальної реальності, що виступає безпосереднім джерелом і механізмом її змін» [55, с. 32] перебуває у центрі уваги представників *конфліктологічного підходу* – П. Беккер, А. Бентлі, Б. Бері, К. Боулдінг, П. Бурд'є, М. Вебер, Р. Дарендорф, В. Джаконіні, Г. Зіммель, С. Кауфман, Р. Квіні, Л. Козер, В. Кольверт, Л. Льюкс, К. Маркс, Р. Мур, Е. Нордлінжер, Ф. Оппенгеймер, Дж. Рекс, Д. Снайдерс, Ж. Сорель, Дж. Тернер, А. Токвіль, Р. Фішер, П. Штомпка та інші дослідники. Вивчаючи соціально-політичну, соціально-економічну, соціально-психологічну природу конфліктів, протестів, національно-визвольної боротьби, революцій та війн переважна більшість вище згаданих теоретиків, висловлює наукову єдність, щодо визнання політичного конфлікту, – як нормального соціально-політичного явища, причини якого укоріненні в самій природі політичних відносин – пануванні еліти та підкоренні народу. Як зазначає український дослідник С. Яремчук – «конфлікт – джерело змін, які відбуваються в суспільстві, безперервний процес виникнення та розв'язання різноманітних суперечностей особистостей та соціальних груп» [214, с. 3], наголошуючи на багатофункціональності явища політичного конфлікту,

науковець Г. Жекало доводить, «що один і той же конфлікт може одночасно виконувати як позитивні (модернізаційна, стимулююча, стабілізаційна, матеріальна, духовна, комунікативно-інформаційна тощо), так і негативні (руйнівна, послаблююча політичну систему й суспільство, загострююча суспільно-політичні відносини) функції для суспільства й системи [62, с. 11], а в експертному коментарі до ґрунтовного дослідження з проблем експлікації, демаркації та класифікації конфліктів І. Денисенко констатовано: «Світова практика свідчить, що тільки систематизоване знання сприяє реальному розв'язанню соціальних проблем і саме в соціальних теоріях (серед яких особливе місце завдяки специфіці змісту і ступеня поширеності в соціальному просторі різних видів зіткнень займає теорія конфлікту) лежить ключ до розуміння соціальних процесів, пояснення конкретних явищ і фактів, визначення перспективи суспільного розвитку в цілому» [55, с. 33]. Підтримуючи наукову солідарність з висновками науковця І. Денисенко зазначимо, «ключ до розуміння» соціально-політичного феномену популізм, як «елементу соціальної реальності» логічно та доцільно спробувати відшукати також в ракурсі теорій конфлікту.

Діапазон наукових коментарів, щодо політичного конфлікту та його ролі в державі та суспільстві, варіюються від «державних переворотів до культурної травми» [55, с. 32], від «абсолютизації ролі політичного конфлікту в історії людства», яка презентована в радикально-демократичній теорії прямого та всезагального народовладдя К. Маркса [116] – до більш виваженої позицій Р.Коллінза в «Енциклопедії соціології» – «Теорія конфлікту пояснює соціальну структуру і зміни, які в ній відбуваються, стверджуючи, що учасники (системи) переслідують свої інтереси в конфлікті з іншими, згідно з ресурсами, які є в їх розпорядженні у системі соціальної організації. Теорія конфлікту ґрунтується на марксистському аналізі класових конфліктів, проте вона немає жодного ідеологічного відношення до соціалізму. Разом з тим вона сприйняла положення Макса Вебера, що

розглядав конфлікт як арену боротьби за владу та статус між групами» [121, с. 15–16].

Американський соціолог Л. Козер стверджує, конфлікти – не аномалії, а необхідні, нормальні природні форми існування та розвитку соціального та політичного життя, вони виникають як протиборство суб'єктів (індивідів або груп) через дефіцит або соціально справедливий розподіл влади та ресурсів, а їх метою є нейтралізація опонентів – символічна, ідеологічна або, навіть, практична [86, с. 542–556]; для німецького дослідника Р. Дарендорфа, першопричиною конфліктів виступає нерівність (політична, економічна, соціальна, культурна та ін.), а отже політичний конфлікт – це конфлікт між класами (панівним та підлеглим), в якому панівний клас протистоїть спробам підлеглого класу, отримати доступ до влади та ресурсів які вона надає [49].

В концепції французького теоретика П. Бурд'є принцип функціонування політичного середовища («політичного поля») розглядається як місце постійної боротьби за монополію на легітимне насилля (примус): «Політичне поле, – є місцем конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється за рахунок конкуренції за не посвячених, чи, краще сказати, за монополію на право говорити та діяти від імені певної частини або всієї сукупності не посвячених» [22, с. 205]. Професійні політики, за твердженням Бурд'є, практично спекують на наявних в суспільстві конфліктах, вони завжди «присвоюють» собі голоси певної групи чи декількох груп (робочих, селян, безробітних, етнічних меншин, жінок та ін.), від імені яких розпочинають боротьбу за політичну владу, при цьому політики вміло використовують мобілізаційний потенціал цих груп (адже для цих соціальних груп – «проблема» є реальною, на відміну від політиків, які лише використовують психологічно-емоційний стан виборців як «трамплін» для перемоги в «політичній грі» за владу). На конкуренції та боротьбі за владу між конфліктуєчими групами наголошує й Й. Шумпетер, який презентував «нову теорію демократії» – «інституційний устрій для прийняття

демократичних рішень, в якому індивіди отримують владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [207, с. 376–386].

В міркуваннях дослідників конфліктів, помітні конкретні ознаки популістських прийомів, фактично політиками розігрується «політична театралізована вистава», в якій перед «глядачами» (народом, виборцями) «натхненно» та «рішуче» зображають прагнення допомогти з вирішенням політичних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших суспільно значимих конфліктів, проте насправді – «в парламентських демократіях боротьба за завоювання прихильності громадян (за їх голоси, їх внески тощо) є боротьбою за підтримання або перерозподіл влади над органами державної влади (або, якщо завгодно, за монополію легітимного використання об'єктивних політичних ресурсів, права, поліції, державних фінансів та ін.) [22, с. 193]. Тож, підсумовуючи висновки теоретиків конфліктологічного дискурсу, зазначимо, конфлікт є суттю політичної боротьби та основою політичних трансформацій в державі, проте, принципово важливим в контексті даної дисертаційної роботи є наступне твердження: у пошуках «протестного електору», тобто соціальної групи/соціальних груп, які незадоволені існуючим режимом, діяльністю/бездіяльністю політичної влади, політичні лідери та політичні партії «зондують» суспільство на наявність соціально-політичних конфронтації, які використовують ними (політиками-популістами) в якості «популістського матеріалу» для боротьби за політичну владу. Відзначимо, саме цей «конфліктогенний елемент» стає найбільш «затребуваним» в соціально-політичних практиках сучасних політиків-популістів, а у поєднанні з можливостями сучасного комунікативно-інформаційного сегменту – Інтернет, соціальні мережі, месенджери тощо), викликає занепокоєння в науково-експертних колах, адже замість того, щоб вирішувати наявні та запобігати появі нових конфліктів, спостерігається загрозлива тенденція штучного підтримання або навмисного провокування «конфліктного вогнища», що безумовно, збільшує можливості для

«популістських маневрів» сучасним політикам, проте може становити загрозу державній безпеці.

У фокусі представників *аксіологічного (нормативно-ціннісного) підходу* (К. Апель, Х. Арендт, Д. Белл, П. Бергер, П. Бурд'є, М. Вебер, Б. Вестлі, Ю. Габермас, С. Гінер, К. Дойч, Д. Істон, Г. Йонас, Ж.-Л. Кермонн, Д. Копп, Ж. Ліотар, Р. Розен, Дж. Саймонс, Л. Саністебана, Дж. Федеріко, С. Хантінгтон та ін.) питання політичної влади корелюють з цінностями, які є пріоритетними для окремих індивідів, соціальних груп або держави в цілому. Представники аксіологічних теорій, зазначають що в політичній боротьбі за владу політикам властиво апелювати до суспільно значимих цінностей, наприклад: «демократія», «свобода», «соціальна справедливість», «законність» та інші. Тож, морально-нормативні та морально-ціннісні аспекти політико-владних відносин оформлені у систему стають основою ідеології, а відтак, відповідно до когнітивних конструкцій Д. Істона, «цінності», «норми» та «ідеали» суспільно-політичного життя можуть виступати дієвим засобом здобуття та легітимації влади, «ідеологія є основним джерелом влади, вона представляє форму вираження потреб та інтересів суспільства, і в той же час є засобом маніпулювання громадської думки [71, с. 43]. Важливою у контексті розуміння місця та ролі цінностей в політичному процесі боротьби за владу є думка Ю. Габермаса, який наголошує на колективній ідентичності та соціальній інтеграції, яким належить пріоритетна роль у оформленні колективних цінностей у державі. Габермас поєднавши елементи комунікаційного та аксіологічного розуміння політичної влади, робить висновок про те, що виникнення влади пов'язане з прагненням індивідів до взаємопорозуміння та раціональної згоди, комунікації та інтеракції, тож владу слід розуміти як комунікаційну систему, що покликана зберігати та передавати інформацію, яка має суспільну цінність [193].

На ціннісну складову влади спирається й П. Бурд'є в теорії «символічного капіталу», згідно з якою держава здійснює універсальну

стратегію впливу на формування та репродукцію засобів організації соціальної реальності. «Символічний капітал – це кредит, але в самому широкому розумінні цього слова, тобто аванс, задаток, які складаються лише з віри всієї групи» [23, с. 234], політичні еліти прагнуть отримати цей «символічний капітал», а підлеглі (народ) надаючи кредит довіри сподіваються на отримання преференцій та в майбутньому презентацію своїх інтересів в політичних інституціях (парламенті, уряді, місцевих органах влади). Ця стратегія передбачає дотримання представниками влади універсальних правил, цінностей, фундаментальних законів, проте, у більшості випадків, політичні еліти лише «створюють бачення» формальної чи фіктивної поваги до існуючих суспільних цінностей, використовуючи «суспільні цінності» як інструмент тиску на свідомість народних мас та механізм отримання/збереження влади. Парадоксально, але влада постійно наголошує та закликає соціуму до підпорядкованої поведінки, дотримання цінностей на норм, і вочевидь, ступень вимог з боку влади зростає паралельно з зменшенням відповідальності за прийняття політичних рішень в інтересах народу. Тож, окреслені контури аксіологічного підходу, концептуальне ядро яких зосереджено на дослідженні моральної, ціннісної, нормативної складової політико-владних відносин, містять елементи дослідницького матеріалу, що можуть бути вдало використанні в рамках даного дисертаційного дослідження, зокрема, – політичні сили активно вдаються до «соціально-політичної мімікрії», прагнучи догодити та справити позитивне враження на електоральне середовище, використовують «цінності», «ідеали», «принципи», «моральні норми», які є авторитетними та суспільно значимими в даному соціумі, відтак, вважаємо справедливим твердження згідно з яким, «цінності-ідеали» (демократія, соціальна справедливість та рівність, свобода та ін.) в руках політиків-популістів стають засобом маніпулювання громадською думкою, а отже, можуть значною мірою впливати на політичні процеси в державі, створюючи загрози для національної безпеки, зокрема в інформаційному просторі.

В рамках означеної стратегії дослідження слід акцентувати увагу на теоретико-методологічних структурах, які сконцентровані на виявленні психологічних та поведінкових аспектах взаємовідносин панування/підкорення. Так, у пізнавальній рефлексії представників *психологічного підходу* (А. Адлер, К. Гілган, Ж. Лакан, В. Лефевр, М. Малдер, В. Мерлін, С. Московічі, І. Рольф, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, К. Юнг та ін.) домінантою політичної влади визнається психологічні та особистісні характеристики людини, відповідно, й проблематика природи та механізмів панування/підкорення пояснюється в категоріях психологічного знання. Умовно, соціум складається з двох амбівалентно-антагоністичних груп, перша (політичні лідери), – амбіційна, егоцентрична, прагне володарювання, домінування, керівництва, панування, насильства над іншими, друга (політичні аутсайтери – «народ»), – пасивна, аморфна, виявляє схильність до підкорення, експлуатації, маніпуляції, навіювання, примусу тощо. В оцінках теоретиків психологічного підходу зустрічаємо наступні визначення: З. Фрейд (влада – «добровільне рабство»), Е. Фромм (влада – як заміник сили), К. Юнг (влада – «психологічна енергія»), А. Адлер (влада, як компенсація власних недоліків), К. Хорні (влада, як засіб заспокоєння від тривоги), М. Малдер (влада – феномен, наслідки якого відрізняються у залежності від ступеня ієрархічної дистанції), С. Московічі (влада, як гіпнотичне навіювання), Ж. Лакана (влада, як вразливість людини до символів, відображених у мові) [73, с. 39].

В міркуваннях дослідників *біхевіоритського та реляціоністського підходів* (П. Блау, Х. Герт, Е. Гідденс, Р. Даль, Р. Емерсон, Д. Картрайт, Дж. Кетлін, Б. Крік, Г. Ласуелл, С. Льюкс, Ч. Мерріам, Ч. Міллс, Б. Рейвен, Д. Річчі, Д. Ронга, А. Соміт, С. Таненхауз, Ю. Фальтер, Дж. Френч, Е. Фрідберг, К. Хайнінгс, Д. Хіксон, Е. Шилз, К. Шмітт та ін.), представлено широкий спектр теоретичних моделей, що пояснюють політико-владні відносини, як основу мотивів поведінки індивідів або соціальних груп у боротьбі за владу та, як асиметричні відносини між суб'єктом та об'єктом, при чому перший

контролює ці відносинами за допомогою певних ресурсів (політико-правових, соціально-економічних, ціннісно-нормативних, культурно-інформаційних, примусово-силових та ін.). Автори біхевіористського та реляціоністського підходу наголошують, на феномені людської психіки «влада заради самої влади», оскільки домінування в політичній сфері корелює з «універсальними основами влади»: визнання, могутність, багатство, престиж, свобода, безпека тощо, поведінка людини та її стосунки з іншими людьми стають мотивованими «жагою до влади».

Так, узагальнюючи теоретичні ідеї провідного представника біхевіористської школи Г. Лассуелла український дослідник Б. Дем'яненко зазначає: «Якщо порівнювати політичну взаємодію з грою, то в грі перемагає той, хто виграє за правилами. У політичній грі виграш полягає у збільшенні обсягу влади. Буває, що в грі одна сторона не просто порушує правила, а прагне змінити їх, щоб виграти. ... Політична арена стає ринком влади. Влада продається і купується за правилами торгівлі: обліку попиту і пропозиції, прагнення до вигоди, конкуренції продавців і покупців. Реальний політичний ринок не ідеальний. Є обман, порушення законів, демагогія, шантаж; тут потрібні сила, спритність, акторство, везіння, успіх, щасливий випадок» [52, с. 291]. Доречним, в даному контексті, є порівняння з популістськими політичними силами, які у боротьбі за владу активно використовують переконання, спонукання, навіювання та маніпулювання та інші «прийоми впливу» задля отримання політичної вигоди – перемоги на виборах.

Окрему теоретико-методологічну траєкторію досліджень політичних процесів, становлять розвідки науковців, які працюють у форматі *системного та структурно-функціонального підходів* (Г. Алмонд, П. Бурд'є, Д. Істон, М. Кроз'є, Т. Парсонс, М. Фуко та ін.). Авторами системного підходу запропонована концепція влади як політичної системи, організаційної структури, що розглядається як сукупність політичними елементів (частин, підсистем, сегментів). Детальна увага концентрується на аналізі взаємовідносин індивідів у межах політичної системи, їх ролей та

взаємодій між елементами системи. Так, провідний представник даного підходу, з позицій структуралізму П. Бурд'є та постструктуралізму М. Фуко, інтерпретують владу як модальність спілкування – «відносини відносин» – «влада скрізь не тому, що вона охоплює все, а тому, що вона виходить звідусіль» [191]. Влада виступає як безособова властивість, як атрибут системи, до того ж, – політична влада не обмежується виключно політичною сферою, вона корелює з усіма соціальними відносинами в цілому, важливим є уточнення, згідно з яким не люди володіють здатністю привласнювати владу, а сама влада привласнює на час того чи іншого суб'єкта (президента, суддю, поліцейського) для здійснення примусу [52, с. 314].

В теорії Т. Парсонса влада є «узагальненим посередником» у політичній системі: «Ми можемо визначити владу, як реальну здатність одиниці системи акумулювати свої інтереси (досягти цілей, присікти небажане втручання, вселити пошану, контролювати власність і т.д.) у контексті системної інтеграції і в цьому сенсі здійснювати вплив на різні процеси в системі» [268]. Парсонс робить наголос на тому, що влада це «властивість системи» та розглядає загальні цілі системи, як дані апріорі, як початкову аксіому загальної згоди. За визначенням американського дослідника влада є особливою інтеграційною властивістю соціальної системи, здатною підтримувати суспільну цілісність, координувати колективні інтереси з інтересами окремих елементів, а також забезпечує функціональну взаємозалежність підсистем суспільства на основі консенсусу громадян і легітимізації лідерства [268]. А саму, політику слід визначити, як ухвалення і реалізацію владних рішень, які стосуються всього суспільства та пов'язані з розподілом цінностей.

З принципів системної аналізу розглядає політичну владу й французький соціолог М. Кроз'є, за його визначенням влада інтерпретується як феномен, що співвідноситься з частковими системами або підсистемами суспільства та обмежена рамками соціальних інститутів та організацій. М. Кроз'є підкреслює зв'язок відносин влади з організаційними структурами,

що дозволяє, на його думку, розглядати владу не тільки як відношення, а і як «процес, нероздільний із процесом організації» [227, р. 36]. В рамках дослідницької роботи пропонуємо звернутись й до теоретичних висновків М. Роджерса, який оголошує владу системним феноменом і одночасно здатністю індивіда чи групи за допомогою різних ресурсів (високого соціального статусу, фізичної привабливості, харизми) здобувати політичну владу [264, р. 1422–1425].

Важливо зазначити, теоретичні конструкції XIX–XX століття є джерелом унікального теоретико-методологічного матеріалу, що містить «базові елементи» до розуміння багатьох соціально-політичних феноменів сучасності, а отже «нове прочитання» теоретичних висновків «класиків політологічного знання» у поєднанні з критично-раціональними оцінками сучасної політологічної науки формують дослідницькі вектори та перспективи новітніх політологічних теорій. Враховуючі стратегію дослідницької роботи зауважимо, «аналіз політики повинен бути відтворюваним, тобто різні аналітики, повинні отримувати схожі результати» [141, с. 9], проте слід зазначити, що ми підтримуємо абсолютизацію того чи іншого підходу, оскільки це, на нашу думку, по-перше, є науково некоректною позицією, а по-друге, значно обмежує перспективи теоретико-методологічної іррадіації та експлікації концепту популізм, тож апеляція до міждисциплінарності та залучення широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію є найбільш логічним, доцільним та перспективним рішенням.

Теоретико-методологічний інструментарій, який є в арсеналі сучасної політологічної науки значно вагоміший за представлений в параграфі 1.2., проте зазначимо, – за алгоритмом та логікою дисертаційного дослідження саме запропонований перелік теоретико-методологічних підходів (*елітистський, комунікативно-інформаційний, конфліктологічний, психологічний, біхевіористський, реляціоністський, аксіологічний, системний, структурно-функціональний, міждисциплінарний*), визначено як

пріоритетний, – ґрунтовний аналіз науково-дослідницької рефлексії представників означених теоретико-методологічних підходів виявляє низку «когнітивних імпульсів», які раціонально залучити до спроби наблизитись до розуміння феномену популізм, зокрема, в контексті соціально-політичних реалій та інформаційно-безпекових викликів ХХІ століття.

Презентація історико-політологічної ретроспекції (параграф 1.1.) та визначення базових теоретико-методологічних підходів, щодо пізнання феномену популізм (параграф 1.2.), утворює необхідний теоретико-методологічний фундамент, що дозволяє сфокусувати дослідницькі інтенції на дескрипції та аналізі «опорних» теоретичних конструкцій феномену популізм, які сформовано завдяки теоретичній рефлексії та прогресивним дискусіям – Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, Р. Кеннета, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта та ін., а «Первинним завданням цих наукових пошуків було прагнення відповісти на питання, чим насправді є популізм – феноменом, ідеологією, доктриною, рухом, політикою, чи можливо, усім одночасно» [54, с. 14].

Так, у фундаментальній роботі Г. Іонеска і Е. Геллнера ««Популізм: його значення і національні характеристики», яка за висновком П. Таггарта «є вичерпним зібранням думок про популізм» [270, р. 15], а за оцінками сучасних науковців належить до «канонічних робіт» при дослідженні популізму [159, с. 29], – здійснено спробу визначення дефініції, суті та природи популізму, спираючись на дослідження індустріальних країн та країн, що перебувають у стані трансформації. В своєму дослідженні Іонеск та Геллнер сформулювали ряд питань (зауважимо, які певною мірою залишаються «відкритими опціями» й для сучасної політологічної науки), відповіді на які мали наблизити до розуміння суті та природи популізму, зокрема: популізм – це ідеологія?, тобто – «набір думок, який весь час відтворюється в різних історичних і географічних умовах, як тільки до цього підштовхує специфіка соціальної ситуації – в тих суспільствах, в яких

середовище соціального посередництва відсутнє або занадто слабе»?; чи популізм – це психологічне негативне явище?, тобто – «культ народу», що виникає як побічний продукт ідейно-політичних течій націоналізму, соціалізму чи селянського народництва? [243, р. 327–329]. В узагальненому вигляді висновки дослідників Іонеска та Геллнера можна представити наступною тезою – «популізм слід розглядати як авторитарну стратегію контролю над масами» [243, р. 327–329].

Тож, Іонеск і Геллнер, наполягають що умовами для виникнення популізму в країнах Латинської Америки другої половини ХХ ст. стали суспільно-історичні, політично-економічні та психологічні чинники, які призвели до загальносуспільного відчаю та обурення, сприяли піднесенню націоналізму та «боротьби за справедливість». Популізм постає на фоні слабкого розвитку країн регіону, що створювало загальне відчуття несаможитності і відчаю. В даному контексті наведемо висновки українського дослідника Дем'яненко, щодо аналізу теоретичних конструкцій Іонеска і Геллнера: «Саме це живило ідеологію всіх видів популізму та дозволило йому, викривляючи західний імперіалізм з націоналістичних позицій, постати в якості альтернативи вченню про класову боротьбу в кожній країні цього регіону. Популістська стратегія розглядається як результат розробленого у верхах волюнтаристського плану контролю над вимогами про всезагальне голосування, які приймаються під тиском подій, а не в силу переконань керівництва. Маніпулювання з плебісцитом постає інструментом ослаблення агресивності народу, чого авторитаризму не вдається домогтися за допомогою виборчого цензу чи приватних домовленостей» [54, с. 16].

Важливим етапом в концептуалізації феномену популізму є перша міжнародна конференція присвячена широкомасштабному науковому дискурсу з проблематики популізму (Лондон, 1969), на якій Е. Геллнер узагальнив міркування науковців наступним чином: популізм – це єдине явище, незважаючи на множинність його втілень, або просто термін, який

неправильно вживається в абсолютно різнорідних контекстах, «ніхто не уявляє собі в точності, що це таке ... його зміст вислизає, не піддається визначенню» [238, р. 1]. В контексті дисертаційної роботи, важливо навести результати цієї наукової дискусії, які було оформлено у вигляді шістьох ключових тез, що мають проілюструвати поліваріативність феномену популізм: 1) популізм є ідеологію, або рухом, або тим і іншим; 2) популізм – це тип мислення, що постійно відроджується в різних історичних і географічних умовах в результаті виникнення особливої соціальної ситуації, при якій проміжні соціальні чинники або відсутні, або занадто слабкі; 3) популізм можна визначити в термінах політичної психології, він насичений почуттями, що проти народу наполегливо і цілеспрямовано плететься мережа явних і таємних змов; 4) головною настановою популізму є підозрілість щодо невідомих зовнішніх сил: колоніального гноблення, банкірів, іноземних капіталістів і т.п. Популізм як такий характеризується специфічним негативізмом – він завжди «анти»: антикапіталістичний, антиурбаністичний, антисемітський, просякнутий ксенофобією; 5) народ, який обожнюють популісти, неодмінно слабкий і нещасний, причому обов'язково через те, що йому зітхнути не дають змовники. Встановлено, що народ найчастіше ототожнюється з селянством, найбільш знедоленим класом; 6) популізм веде або до націоналізму, або до соціалізму. Третій шлях, як це відбувалось в Західній Європі призводить до «грунтізму» [238, р. 3].

В концептуалізації популізму значна роль належить теоретичним висновкам науковця Д. Макре, який в ґрунтовному дослідженні «Популізм як ідеологія» (1969) охарактеризував специфіку популізму та його взаємозв'язок із демократією. Макре визначає популізм як «романтичний примітивізм», «примітивізм неминуче має певний відтінок антиінтелектуалізму [251, р. 162], критикуючи, перш за все, маніпуляцію з населенням, адже для популізму характерним є переконання суспільства у вирішенні надскладних державних проблем шляхом одного або кількох простих рішень, які зможуть кардинально змінити на краще ситуацію у суспільстві.

Відтак, у формулюваннях Д. Макре чітко означена негативна оцінка популізму, він проголошує популізм як ідеологію з «убогим, хоч і впливом типом мислення» [251, р. 163], якою користуються політики в кризових станах держави, маніпулюючи настроями та бажаннями населення, щодо справедливості, рівності та народовладдя. За твердженням дослідника, попри те, що популізм існує в політичній царині, сам він за змістом та суттю аполітичний, він вимагає від держави та її політичної системи «реставрації», проте, в обмін – одностайності, моральної єдності. Як влучно коментує український дослідник Дем'яненко: «більш точною його рисою є здатність творців і провідників популізму запропонувати індивідам зневіреним у корумпованих виборах, менш абстрактну політичну гру» [54, с. 17]. Центром або головним важелем популізму є особистість, точніше її моральний аспект, за твердженням Макре саме вона залишається найбільш визначальним об'єктом впливу в справі формування популістського світогляду. Тож, загальний рефрен роботи «Популізм як ідеологія» можна представити наступний чином, популізм – спекулює на емоціях населення та їх «політичній недалекоглядності», маніпулює питаннями «свободи та демократії», «соціальної справедливості та рівності», використовує демократичні механізми, задля здобуття влади, відтак, становить реальну загрозу політичним інститутам та процесам, оскільки, зовсім не здатен вибудувати реальний політичний проект здатний змінити державу відповідно до обіцяних популістських гасел.

Контрастним є бачення аргентинського науковця Е. Лаклау, щодо поняття та соціально-політичних наслідків популізму, які він презентував в роботі «Про причини популізму» (2005), так на думку українського дослідника Т. Прядко «постмарксист Е. Лаклау у своєму дослідженні «Про причини популізму» намагається реабілітувати поняття популізм і надати йому позитивного змісту. На його думку, в сучасному світі тільки мобілізація пригноблених і маргіналізованих груп за допомогою популізму може зупинити спустошення демократичних процедур і поступового зникнення

політики в межах постполітичного адміністративного управління» [159, с. 37]. Важливим є висновок Лаклау: «Популізм – це концепт невловимий тою ж мірою, що й рецидивний. Небагато термінів було так широко заангажовано сучасною політичною наукою, хоча мало термінів було визначено з меншою точністю. Інтуїтивно ми знаємо про що говоримо, називаючи рух або ідеологію популістськими, але маємо труднощі з конверсією цієї інтуїції у концепції. Це часто призводило до специфічної практики: термін використовувався суто алюзивно, а всі спроби верифікувати його зміст залишалися безпорадними» [248].

За визначенням Лаклау популізм є невід’ємним елементом будь-якого політичного руху, який веде боротьбу за владу, фактично, політична боротьба і популізм це тотожні явища, адже в боротьбі за владу політики завжди більшій чи меншій мірі використовують популістську риторику та популістські гасла, а політичну суть популізму, його політичне ядро становить – афект, певний психоемоційний стан соціальних груп чи суспільства в цілому. Вихідним пунктом міркувань Лаклау є твердження про те, що популізм є суттю політичного життя, а використовуючи термінологію М. Хайдеггера, він називає популізм онтологічною категорією, такою що є глибшою онтичного (предметно-чуттєвого) рівня традиційної економічної, політичної й соціальної боротьби [248, 249]. В даному контексті, доречним є експертний коментар з дослідження українського науковця Т. Дроздової, присвяченого предметному аналіз популізму, зокрема й теорії Лаклау, – «Тому популістські вимоги здаються розмитими, а народ, для якого і від імені якого говорять популісти, є тим, чого немає. Ця формальна схема дозволяє, на думку Е. Лаклау, подолати розрив між гетерогенним комунітарним простором та тотальною політичною волею, дозволяє зрозуміти усеприсутність популізму – його здатність виникати в різних точках соціально-економічної структури. Значить, неправильно намагатися з’ясувати, чи є якийсь рух популістським, варто ставити питання інакше: якою мірою той чи інший рух є популістським» [60, с. 3004].

Синтезуючи базові ідеї представників конфліктологічного, комунікативно-інформаційного, психологічного та реляціоністського підходів Е. Лаклау наголошує на артикуляції, як специфічному аспекті популізму, саме через незадоволеність мас, ігнорування/зволікання з вирішенням соціально-політичних вимог суспільства в політичній системі виникають передумови для популізму. Тож відповідальність, за зростання популістських сил, на думку Лаклау, цілком полягає на політичній неефективності політичних партій та політичних лідерів, що перебувають при владі, – «Популістська риторика може бути успішно артикульована, якщо партикулярні вимоги різних груп складуться в ланцюжок еквіваленцій (тобто між ними зникнуть кордони і окремі вимоги зіллються в загальні) і буде проведена межа між «владою» і «народом». Звідси походить розмитість популістських вимог («свобода», «гідне життя», «боротьба з корупцією» тощо). Розмитість популістських вимог частково компенсується постаттю лідера. Конструюється також образ влади, яка протистоїть народу, популізм не може обійтись без дискурсивного конструювання ворога, чи то буде старий порядок, олігархічна влада, істеблішмент чи ще щось» [104, с. 56].

В градації дослідницьких проектів присвячених феномену популізму окремо слід відзначити роботи американського дослідника М. Кенован «Популізм» (1981), «Дві стратегії дослідження популізму» (1982), «Популізм та друге обличчя демократії» (1999), в яких автором в контексті елітистського та системного підходів зроблено акцент на тому, що популізм «охоплює екстраординарно широкий спектр різноманітних явищ, і використовується різними авторами на позначення зовсім різних речей» [223, р. 544–552], а відтак наголошує на коректності використання термінології, адже «Деякі спостерігачі бачать популізм там, де інші не бачать нічого подібного» [223, р. 544–552], та пропонує наступне визначення – це «рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям» [225, р. 3].

За міркуванням Кенован, популізм слід розуміти як форму політики, яка використовує масову мобілізацію для консолідації «народу» навколо тієї чи іншої форми антиелітарності. Дискусійним є зауваження Кенован стосовно того, що практично неможливо точно визначити набір соціальних і економічних умов, при яких виникає популізм, а тож запропонована типологія (селянський популізм (народництво) і політичний популізм (демагогія). Втім, попри численні критичні коментарі, вважаємо дослідження М. Кенован мало вагомий вплив на оформлення концепту популізм та утворило перспективи для подальших дискусій в політологічних колах.

Широкий спектр наукових оцінок, щодо феномену популізм, представлено в західному політологічному дискурсі, зокрема: за визначенням П.–А. Таг'єффа, популізм слід розглядати як особливий тип соціальної та політичної мобілізації, який може бути пов'язано лише із політичними діями та дискурсом, а не з політичним режимом чи ідеологією. Тож, популізм є політичним стилем, який адаптується до різних ідеологічних рамок та систем при цьому, суттєвою характеристикою популізму є визнання народу найвищою цінністю [271, р. 34], а його роль в суспільстві полягає у співчутті народу, підтримці відновлення «справедливого народовладдя», засудженні «несправедливих та корумпованих» політичних еліт; За твердженням скандинавських дослідників К. Мадда і С. Калтвассера, популізм визначається як тонка ідеологія, яка ґрунтується на антагоністичному поділі суспільства на дві групи: «невинний народ» та «корумпована еліта», та наголошують – політика не може бути нічим, крім вираження спільної волі народу, тож для виникнення популізму необхідні три компоненти: незіпсований народ, корумпована еліта та спільна воля [60, с. 3005], Мадд зазначає: «популізм з «нормальної патології» західного суспільства (тобто звичайного для цього суспільства явища, існуючого на його політичній периферії та характеризуючого погляди маргінальних соціальних груп) трансформувався в певну «патологічну норму» суспільного світогляду (pathological normalcy), лише представляючи в більш або менш

радикалізовану вигляді ідеї, що поділяють широкі верстви населення і є частиною політичного мейнстрима» [263, р. 1176–1181]; В дослідженні французьких науковців І. Мені та І. Сурель очевидним є вплив біхевіористського та психологічного підходів, оскільки пріоритетним у визначенні природи та сутності популізму є категорія «близькості», «спільності», «ідентичності», яка варіюється у різних значеннях: зменшення відстані між політиками та народом, пошук подібності між політиками та народом тощо. Фактично, популізм в сучасному світі є уявною можливістю наблизитись народним масам до «спільності з політикою», політики-популісти приваблюють простих людей гаслами про «справедливість», про «спорідненість» з народними проблемами та стають тією «привабливою політичною силою», з якою ідентифікують себе «ошукані виборці» [257]. Важливим аспектом теорії Мені та Сореля є «обережно-оптимістична» оцінка феномену популізм, як конструктивного чинника, що сприяє розвитку і вдосконаленню демократії, мова йде про популістську мобілізацію народних мас яка може стимулювати демократію, проте, дослідники вкотре застерігають, – популістське посередництво має тенденцію до маніпуляції народом.

Та ключова роль в концептуалізації феномену популізм, на нашу думку, належить американському теоретику Д. Беллу, який спираючись на теоретико-методологічний інструментарій елітистського та комунікативно-інформаційного підходів досліджує проблемне поле популізму в рамках демократичних основ суспільно-політичного порядку, що охоплює історичні, соціологічні та філософські аспекти явища [219]. Зокрема, аналізуючи питання влади, в контекстах трансформації сучасного світу, Белл наголошує на константності та асиметричності суспільно-політичної диференціації – еліти та народ, проте уточнює та прогнозує, що нові сучасні еліти («еліта знання») формуються на основі знання та високого рівня освіти (остання є умовою та символом входження в еліту), відтак, знання стають основним ресурсом влади, в ХХІ століття влада переходить до груп і індивідів, що

володіють знанням [152, с. 302.]. Але згодом Белл корегує свої «оптимістичні висновки» і обмежує владу «інтелектуальної еліти» виключно межами університетів та дослідницьких центрів, тобто науково-освітніми кластерами, а в політичній сфері продовжують діяти політико-владні принципи, що були сформовані до того часу. Помірковане ставлення Д.Белла до демократії, як до наслідку еволюційного розвитку суспільно-політичних відносин відображено наступним коментарем – «не варто сприймати демократію як певний «природний стан», який апріорі притаманний людському суспільству у його досконалому вигляді. Демократичний політичний порядок – це високий рівень суспільної організації, при якій люди визнають себе рівними один одному й заявляють про готовність узгоджувати свої дії та підпорядковувати свою волю бажанням і прагненням більшості. Демократія – це в найбільшій мірі «неприродний» стан, це виключно досягнення розвинутих суспільств, що підкреслює їх особливий характер і масштаб подоланого ними історичного шляху» [15, с. 16].

Розмірковуючи в цьому контексті Белл висловлює занепокоєння та застереження, щодо демократії та її зв'язку з популізмом, наголошуючи на «суперечностях демократії», адже важливо зберігати «тонку межу» між владою більшості – демократією (народовладдям) та тиранією більшості. Так, спираючись на історичний досвід, Белл нагадує про небезпеку прямої демократії та квазідемократії, що під гаслами «народного голосу» привели до європейської політики диктаторські режими: «Завжди був сумнів у тому, чи повинна більшість лише через чисельність мати право прийняти рішення. Слабкості й небезпеки демократії яскраво проявилися в європейській політиці в міжвоєнний період. Звертання до мас неодноразово допомагала прийти до влади багатьом політикам, які використали демократію лише як інструмент досягнення влади та легко відмовлялися від неї, досягнувши успіху. Учений наголошує, що саме тому й сьогодні ніхто не може дати гарантії від рецидивів тиранії більшості [15, с. 20].

Важливим моментом в рефлексії Белла є ідея «демократичних ризиків», теоретик наголошує, що демократія як політичний режим, це постійний ризик, ризик через «народовладдя», коли більшість здатна здійснити реверс в бік тиранії більшості, проте за висновками Белла є два запобіжні: 1) «демократичні режими повинні уникати надмірної консолідації суспільства навколо певного лідера чи його мобілізації з того чи іншого питання, сприяти максимальній різноманітності групових і особистих інтересів, максималізації існуючих у суспільстві рівнів свободи; 2) демократія для свого зміцнення зацікавлена в максимально повній свободі вироблення, розповсюдження і засвоєння громадянами інформації, оскільки лише так можна убезпечити не тільки абстрактну рівність суджень, а й рівність свободи їх висловлювати. Кожен не просто повинен мати один голос, а і свободу бути почутим. За такої ситуації навіть стійка більшість навряд чи виявиться настільки консолідованою, щоб привести до влади диктатора-популіста» [15, с. 21].

Аналіз теоретичних розвідок західних дослідників, що працюють в проблемному полі феномену популізм, дозволяє сформулювати ряд висновків: 1) градація варіативно-інтерпретаційних оцінок феномену популізм виявляє контраст від радикально-негативної (Д. Макре) до раціонально-позитивної (Е. Лаклау) та переконливо демонструє трансцендентність феномену популізму, наближення до гносеологічного ядра якого стає можливим лише за умов теоретичного плюралізму заснованого на принципах сучасного міждисциплінарного підходу; 2) «популізм специфічно узгоджується з демократією» [275, р. 110]; 3) в політичному просторі політики-популісти позиціонують себе як радикальна опозиція (гостро критикують «старі» політичні еліти, звинувачуючи їх в наявних політичних та соціально-економічних кризах) та «справжня демократична сила», що відновить/встановить «справедливе народовладдя»; 4) популізм активно використовує комунікативно-інформаційний інструментарій, за допомогою якого апелює до емоційно-ірраціональної почуттів громадян та ефективно застосовує прийоми маніпуляції, спекуляції, навіювання тощо, що в

інформаційно-комукаційних реаліях сучасного світу виявляє низку ризиків функціонування політичних інститутів та процесів і навіть, безпеки держав загалом.

Беззаперечно, в цілому презентовані «базові» теоретико-методологічні конструкції, відіграють ключову роль в становленні концепту популізм та заслуговують на компліментарну оцінку, оскільки, на нашу думку, – містять чимало евристичних ключів до розуміння природи та сутності даного феномену та визначають дослідницькі вектори для новітніх теорій, проте, важливо відзначити й певну «обмеженість» деяких теорій для аналізу сучасних суспільно-політичних процесів.

Висновки до розділу 1

У розділі 1 спираючись на широкий спектр науково-дослідницького матеріалу присвяченого рефлексії феномену популізм та відповідно до логіки і перспектив дисертаційного дослідження, автором запропоновано диференціацію основних етапів концептотворення популізму:

1) *«протоідеї популізму»* (від суспільно-політичної думки Стародавнього Світу до соціально-політичних схем теоретиків другої половини XIX століття);

2) *«базис – концептуальний каркас популізму»* (теоретико-методологічні конструкції XIX-XX століття, що утворили перспективу концептуалізації феномену популізм);

3) *«модерн – популізм»* (експлікація та трансформація концепту популізм в новітніх дослідницьких проектах, в контексті викликів та ризиків XXI століття).

В рамках Розділу 1 здійснено історико-політологічну ретроспекцію ідейно-політичних джерел та соціально-політичних практик, що охоплюють хронологічні контори від часів Стародавніх Греції та Риму і до політичних

практик «справедливого народовладдя» епохи Нового Часу. Автором дисертаційного дослідження аргументовано доводиться твердження про те, що популізм як соціально-політичний феномен синхронізовано з розвитком демократичних ідей правління, з того часу коли «демос» отримав політичні права та набув суб'єктності в політичному процесі, – гасло «відновлення справедливого народовладдя» стає універсальним маркером популістської риторики політиків та їх специфічним соціально-політичним інструментом у боротьбі за владу. Посилаючись на експертні оцінки та наукові коментарі провідних дослідників сучасності, доводиться теза, – ще з часів «стародавньої демократії» політики-популісти активно використовували широкий арсенал прийомів та технік впливу на свідомість, увагу, настрої та симпатії народних мас (ораторське мистецтво, маніпуляції, «загравання на соціально гострі теми» тощо), на цій підставі стало можливим констатувати, – апеляція до проблем «справедливого народовладдя» у сукупності з харизматичністю політиків-демагогів цілком може бути визначена як «праобраз» феномену популізм. Наголошується, очевидно на ранніх етапах розвитку суспільно-політичної думки переважали фрагментарні та формальні ознаки популізму, проте, важливо відзначити, що саме ці «праобрази» популістських маніпулятивних технологій та «протоідей» популістської риторики, становлять інтерес для сучасної політології, оскільки розширюють теоретико-методологічні горизонти та утворюють перспективи наближення до розуміння природи й сутності феномену популізм.

Важливим аспектом Розділу 1 є дескрипція теоретичних конструкцій та суспільно-політичних практиках, які були реакцією на суспільно-політичні, економічні та релігійні події епох Середньовіччя, Відродження, Реформації та Просвітництва, тож, орієнтуючись на завдання дисертаційного дослідження автором системно проаналізовано еволюцію та варіативні практики популізму відповідно до соціально-політичних реалій означених історичних епох. Зокрема, встановлено, – попри відмінності у світоглядних позиціях (від релігійно-утопічних до раціонально-практичних) «формальний

образ» популізму залишався незмінним – звинувачення «старих» політичних еліт, генерування емоційно-революційного піднесення та маніпуляція з суспільно-політичними настроями народних масах, «ідеалізований образ» політичного лідера-популіста або популістської політичної партії та популістські гасла відновлення «справедливого народовладдя», встановлення «свободи», реалізація «рівності» тощо. Відтак, автором запропоновано твердження – становлення соціально-політичного феномену популізм відбувалось синхронно з еволюцією демократичної політичної думки, що дозволяє зробити припущення про те що, феномен популізму – задовано в самому принципі політичної боротьби за владу та у моделі політичної комунікації між політиками та демосом (виборцями).

В розділі 1 здійснено аналіз суспільно-історичних подій XIX – початку XX століття, які сприяли поширенню ліберально-демократичних ідеалів та трансформації політичних процесів у бік «реального народовладдя» – представницьких демократій, доводиться що з залученням широких народних мас в політичний простір, політики поставлені в умови жорсткої конкуренції та боротьби за «прихильність демосу», змушені все частіше вдаватись до популістської риторики, як ефективного та дієвого політичного інструменту. Встановлено, що саме ці процеси сприяли концептуалізації феномену популізм та утворили простір для широкої наукової дискусії, відтак, автором дисертаційного дослідження визначено хронологічні рамки кінця XIX – початку XX століття, як надзвичайно цінні в рамках даної дослідницької перспективи.

Аргументовано, що варіативність та методологічний плюралізм представленні в дослідницькій рефлексії західних теоретиків, засвідчують очевидну наукову складність у подоланні теоретико-конґітивних бар'єрів пізнання природи та сутності популізму, відтак, реалізація дослідницького проекту з аналізу соціально-політичного феномену популізм потребує залучення широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію, зокрема, елітистського, комунікативно-інформаційного, конфліктологічного,

психологічного, біхевіористського, реляціоністського, аксіологічного, системного, структурно-функціонального та міждисциплінарного. Автором, дисертаційної роботи зауважено, що означені підходи – не лише позитивно впливають на концептуальну іррадіацію феномену популізм, а й окреслюють перспективи наступних розділів даного дисертаційного дослідження.

Так, в контексті дослідження елітистських теорії, – зроблено припущення про те, що політичні еліти та популізм, мають не лише спільний «історико-політичний геном», тобто набір специфічних політичних рис, які є типовими та не змінними за будь-яких історичних, економічних чи соціально-культурних умов, а й певну синкретичність (цілісність, неподільність) – політичні еліти та популізм є детермінантами по відношенню одне до одного, та фактично, виявляють константність свого суспільно-політичного існування.

У просторі комунікативно-інформаційного підходу, автором зроблено наголос – інформація, знання, комунікація – це основні ресурси для здобуття політичної влади та визначено їх спільне ядро – інформація та політична комунікація спрямовані на емоційно-ірраціональні сфери індивідів та соціальних груп, саме те середовище в якому діють політики-популісти. В намаганні сподобатись своїй електоральній аудиторії (народним масам, що незадоволені або розчаровані діяльністю/бездіяльністю «старих політичних еліт») політики-популісти використовують агресивну критику політичних опонентів та яскраво-емоційну популістську риторику «паразитуючи» на соціально гострих темах (війна, безробіття, бідність, корупція, міграція тощо), в основі якої «багато обіцянок», «готових рішень» та «ідеальних образів», щодо майбутнього країни.

Підсумовуючи висновки теоретиків конфліктологічного дискурсу, встановлено, що конфлікт є суттю політичної боротьби та основою політичних трансформацій в державі, та запропоновано твердження: у пошуках «протестного електору», тобто соціальної групи чи соціальних груп, які незадоволені існуючим режимом, діяльністю/бездіяльністю політичної

влади, політичні лідери та політичні партії «зондують» суспільство на наявність суспільно-політичних конфронтації та використовують їх в якості «популістського матеріалу» у боротьбі за політичну владу.

У форматі аксіологічного підходу, концептуальне ядро якого зосереджено на дослідженні моральної, ціннісної, нормативної складової політико-владних відносин, аргументовано, – політичні сили активно вдаються до «соціально-політичної мімікрії», прагнучи догодити та справити позитивне враження на електоральне середовище, використовуючи «цінності», «ідеали», «принципи», «моральні норми», які є авторитетними та суспільнозначимими в даному соціумі/державі, «цінності-ідеали» (демократія, соціальна справедливість та рівність, свобода та ін.) в руках політиків-популістів стають засобом маніпулювання громадською думкою, відтак, можуть значною мірою впливати на політичні процеси в державі, і навіть, становити загрозу її національній безпеці, зокрема в інформаційному просторі.

У Розділі 1 дисертаційного дослідження, було визначено психологічні, біхевіористські та реляціоністські чинники популізму, а саме, обґрунтовано наявність у державі двох амбівалентно-антагоністичних груп, типовими ознаками першої групи (політичні лідери), є – амбіційність, егоцентричність, прагнення до володарювання, домінування, керівництва, панування, насильства над іншими; типовими ознаками другої групи (політичні аутсайдири – «народ»), є – пасивність, аморфність, виявлення схильності до підкорення, експлуатації, маніпуляції, навіювання, примусу, а також, зроблено наголос на феномені людської психіки «влада заради самої влади». Отже, в дисертаційному дослідженні було встановлено, що «класичні» теорії XIX – XX століття є джерелом унікального теоретико-методологічного матеріалу, який потребує «нового прочитання» з урахуванням соціально-політичних реалій XXI століття.

Окрему увагу автором дослідження сфокусовано на дескрипції та аналізі «опорних» теоретичних конструкцій феномену популізм (Д. Белла, Е.

Гелнера, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, Р. Кеннета, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта та ін.), було встановлено, що розгорнута та багатовекторна дискусія навколо феномену популізм, попри масштабну та прогресивну роботу означених науковців, залишається «відкритою опцією» для сучасної політологічної науки. Аналіз теоретичних розвідок західних дослідників, що працюють в проблемному полі феномену популізм, дозволив сформулювати ряд висновків: 1) градація варіативно-інтерпретаційних оцінок феномену популізм виявляє контраст від радикально-негативної (Д. Макре) до раціонально-позитивної (Е. Лаклау) та переконливо демонструє трансцендентність феномену популізму, наближення до гносеологічного ядра якого стає можливим лише за умов теоретичного плюралізму заснованого на принципах сучасного міждисциплінарного підходу; 2) імплікація демократія – популізм, суб'єктність народу в політичному процесі є обов'язковою умовою популізму ; 3) в політичному просторі політики-популісти позиціонують себе як радикальна опозиція (гостро критикують «старі» політичні еліти, звинувачуючи їх в наявних політичних та соціально-економічних кризах) та, як «справжня демократична сила», що відновить/встановить «справедливе народовладдя»; 4) популізм активно використовує комунікативно-інформаційний інструментарій, за допомогою якого апелює до емоційно-ірраціональної почуттів громадян та ефективно застосовує прийоми маніпуляції, спекуляції, навіювання тощо, що в інформаційно-комукаційних реаліях сучасного світу виявляє низку ризиків, зокрема, в контексті функціонування політичних інститутів та національної безпеки.

Встановлено, що «базові» теоретико-методологічні конструкції, відіграють ключову роль у становленні концепту популізм та заслуговують на компліментарну оцінку, оскільки, – містять чимало евристичних ключів до розуміння природи та сутності даного феномену й визначають дослідницькі вектори, щодо новітніх «модернових» теорій.

РОЗДІЛ 2.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ

2.1. Теоретико-методологічна множинність, як основа типологізації феномену популізм

В сучасному академічному просторі концепт «популізм» залишається найбільш дискусійним, про що свідчать коментарі провідних науковців західного та вітчизняного політологічного дискурсу – «Дискусії щодо популізму оприявнюють його амальгамний характер та розбіжності в його оцінках, що мають місце не лише у медійно-політичному, але й у науковому контексті. Цей дисонанс породжує, крім спроб концептуалізувати популізм або принаймні виявити його сутнісні риси, з якими погодилася би політично-політологічна спільнота» [60, с. 3001], «Амплітуда вживання терміну «популізм» така велика, що становить труднощі для виведення наукової дефініції» [160, с. 290], проте, західний дослідник Ф. Паніцца у виданні «Популізм як дзеркало демократії» (2005) висловлює науковий оптимізм та переконання, що «цілком можливо визначити аналітичне ядро, навколо якого формується суттєвий рівень академічного консенсусу» [266, р. 1–31].

Тож, імпліцитність феномену популізм, провокує наукову спільну до постійного пошуку теоретико-методологічного інструментарію та вдосконаленню концептуального дизайну, що відображено в численних альтернативних інтерпретаціях сучасних дослідників, в яких популізм презентують, як:

- «рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям» [225, р. 3];
- «політичний рух, що акцентує увагу на інтересах, культурних ознаках і спонтанних суспільних переживаннях народу, формується у

протистоянні із привілейованою елітою, правлячим класом, а також у конфронтації з консервативними елементами [273, р. 985].

- «політичні ідеї та заходи, які мають на меті отримати підтримку простих людей, надаючи їм те, що вони хочуть» [221].

- «неповна, незавершена ідеологічна течія та метод, згідно з якою «народ» представляється як певне органічне ціле та носій певної правоти та моральності, джерело влади, яку він має собі «повернути». З «народу» при цьому виключаються певні групи, що представляються як «ворожі»: еліти, іммігранти, інтелектуали тощо [51];

- «як ярлик, який політичні еліти навішують політиці, яка їм не подобається, але яку підтримують прості громадяни, а популістська мобілізація має є за своєю природою ні поганим, ні добрим явищем; вона здатна робити як великі справи («новий курс» Ф. Рузвельта), так і страшні (Європа в 1930-х рр.)» [237];

- «явище дисперсне, тобто воно є складовою багатьох політичних феноменів, утілюється в різноманітні ідеологічні форми та політичні стратегії» [215, с. 22];

- «риторику, яка звертається до незадоволення електорально значущих соціальних груп своїм життям, страхами та сподіваннями, груп, які вважають свої інтереси антагоністичними інтересам еліти» [94];

- «ідеологію, що вважає суспільство кардинально поділеним на дві гомогенні та антагоністичні групи – «простий народ» та «корумповану еліту», і стверджує, що політика має виражати єдину волю народу» [35];

- «як визначення нераціональної політики ігнорування об'єктивних тенденцій суспільного розвитку та спекуляції на емоціях громадян з метою досягнення власної мети й перемоги над опонентами [138, с. 140];

- «специфічна екстра політична логіка, яку поділяють політичні лідери та виборці; логіка, що діє зі спрощеними судженнями, заснованими на широко розповсюджених забобонах, які роблять політичні інститути зайвими» [124];

- «маніпулятивна технологія, що застосовується в процесі комунікації з метою впливу на свідомість громадян, для досягнення бажаних результатів у боротьбі за владу та в процесі її здійснення; віднесення популізму до некоректних технологій пояснюється тим, що він проявляє себе як сукупність протизаконних чи етично сумнівних засобів, способів, прийомів організації і проведення кампаній, спрямованих на створення переваги над суперниками» [54, с. 150];

- «певний тип ідеології, що сповідує сильну державну владу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси» [147, с. 312]

- «суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу і сповіднують ідею прямої участі народу в управлінні, ідею недовіри до представницьких органів влади, і стверджують, що мають прості рішення для розв'язання складних соціальних проблем» [150, с. 610] та інші.

Означена варіативність дефініцій популізму, є черговим підтвердженням складності даного соціально-політичного феномену, а відтак, потребує сучасної наукової експертизи, саме тому, намагаючись здійснити теоретичне осмислення популізму дослідники вдаються до спроб типологізації та визначення домінантних характеристик даного феномену. Відповідно до інтересів та завдань дисертаційної роботи необхідно здійснити дескрипцію та надати дослідницьку оцінку типологіям й домінантним «індикаторам» (рисам, маркерам) популізму, які представлені в варіативно-інтерпретаційній перцепції провідних західних та вітчизняних експертів.

Беззаперечно, вагомим внеском в типологізацію феномену популізм стали результати дослідницької рефлексії «класика» М. Кенован, що включає три варіації популізму: 1) популізм «маленької людини», стає можливим за умов апеляції до соціальних груп, що виявляють тісні зв'язки або консолідуючі політико-історичні, соціально-економічні, культурно-релігійні позиції (селяни, фермери, дрібні підприємці та ін.). Для популізму даного типу характерним є заперечення або навіть вороже ставлення до

прогресивних тенденцій сучасного світу (науково-технічний прогрес, індустріалізація, глобалізація, зростання монополістичного капіталізму) та недовіра до політиків і інтелектуалів, відтак, перевага надається прямій народній демократії (до прикладу, аграрний популізм Американської популістської партії в 1890-ті рр., Європейські селянські партії і Канадська партія соціальної довіри на початку XX ст.); 2) авторитарний популізм, ключову роль відіграє політична фігура харизматичного політика-популіста, яка з'являється в періоди політичних /соціально-економічних криз та завойовує прихильність і симпатії народних мас жорстко критикуючи «старі» політичні еліти, підбурюючи суспільно-політичні настрої до радикально-реакційних змін в державі (до прикладу, авторитарні режими XX століття на чолі з Гітлером, Муссоліні, Франко та ін.); 3) революційний популізм, відмова від діючої політичної системи та її ключових елементів (заперечення будь-яких політичних еліт), курс на «справедливе народовладдя» (як правило на чолі з харизматичним лідером-популістом, який діє від імені народу). Специфічною рисою даного типу популізму є залучення до політичного процесу інтелігенції та інтелектуалів (до прикладу, європейська інтелігенція, яка свого часу висловила підтримку фашистській та націонал-соціалістичній ідеології) [222].

В коментарях сучасних науковців, зустрічаємо чимало критичних оцінок та звинувачень у обмеженості типології Кенован, щодо аналізу сучасних популістських рухів, проте, на нашу думку, роботи М. Кенован містять значний теоретичний потенціал та потребують «критично-раціонального» новопрочитання, з акцентами дослідницької уваги на головних теоретичних здобутках, а саме, – визнання популізму, як «політики віри» [226, р. 244], домінування у свідомості виборців ірраціонального, а не раціонального осмислення, «як свого роду відродженої самосвідомості, що виникла з різних історичних і географічних контекстів як результат особливої суспільної ситуації, як специфічна політична психологія» [224] та як багатогранного суспільно-політичного конструкту що

«охоплює широке коло явищ, у яких немає однієї спільної серцевини, і єдиний спосіб дати собі раду з цим розмаїттям – певним способом їх класифікувати, побудувати таксономію популізму» [82, с.14].

В дослідницькому проекті теоретика П.–А. Тагієффа популізм визначається наступними типами: 1) Популізм-рух, що виявляється як тип мобілізації середнього та народного класу. Це символічне вираження експансії мас у соціально-політичний простір; 2) Популізм-режим, авторитарний або напівплебісцитний режим, де харизматичний лідер або класичний демагог говорить безпосередньо з масами, легітимуючи свою владу тим, що втілює волю народу; 3) Популізм-ідеологія, що позначає притаманну кожній нації традицію ідеалізації народу, автентичного, природного, здорового на протигагу тим, що мають над ним владу; 4) Популізм-відношення, що передбачає наявність популістських оцінок незалежно від традиції. Виявляється у відмові від експертів на користь автентичного представництва народу; 5) Популізм-риторика як ознака демократичної епохи або епохи мас, полемічний за своєю суттю, оскільки виступає завжди від імені народу проти «інших», які можуть бути різними в залежності від того іменем якого народу мовить популіст: народу-демосу чи народу етносу; 6) Популізм легітимації, що виникає внаслідок кризи легітимності, спричиненої модернізаційними процесами. Це спосіб тимчасової й перехідної легітимації – постдиктаторської або посттоталітарної [272, р. 4–33].

Змістовний підхід Тагієффа до класифікації популізму, варто розглядати, в якості багатовекторного теоретичного імпульсу, що спонукає до окремих дослідницьких проектів, адже, на нашу думку, науковими потенціями наділені всі шість типів: перший тип («Популізм-рух»), може бути врахований для пояснення типового для сучасних суспільств стану «тривоги та страху», радикалізації соціально-політичних настроїв, гострого бажання швидких змін за допомогою «простих рішень – складних проблем», саме цими ірраціональними емоціями користуються сучасні політики-

популісти, маніпулюючи суспільною свідомістю та мобілізуючи соціальні групи до консолідації з популістськими рухами, адже участь в різного роду політичних акція, протестних заходах, мітингах тощо, формує відчуття «реального народовладдя» та причетності до соціально-політичних змін. Другий тип («Популізм-режим»), певною мірою належить до найбільш науково затребуваних в академічному просторі сучасної політології, оскільки роль харизматичних лідерів-популістів, як предмет специфічної політологічної дискусії де перетинаються політична психологія, політична соціологія та політична філософія, цілком очевидно, варто застосувати при дескрипції сучасного соціально-політичного феномену популізм. Доречними в даному контексті є визначення харизматичного лідера згідно з рефлексією А. Мелуччі та П. Бурд'є: «Лідерство є відношенням між лідером і його послідовниками, де кожна сторона віддає та отримує певні блага або цінності... З цього погляду харизматичне лідерство є специфічним типом обміну, в якому переважає, в порівнянні з іншими вимірами, афективна ідентифікація з екстраординарними якостями лідера й посилення індивідуальної та колективної ідентичності послідовників» [255, р. 337], «Офіційна особа, яка володіє повною владою говорити і діяти заради групи, а спочатку владою над групою з допомогою магії слова наказу, заміщає групу, що існує тільки через цю довіреність. Персоніфікуючи одну умовну особу, соціальний вимисел, офіційний представник вихоплює тих, кого він має намір представляти як ізольованих індивідів, дозволяючи їм діяти й говорити через його посередництво, як одній людині. Натомість він отримує право розглядати себе як групу, говорити і діяти як ціла група в одній людині: «Status est magistrate», «Держава - це я»» [24, с. 41], соціальна група, за твердженням Бурд'є, визначає хто говорить від її імені й через це здобуває владу, саме так виникає «харизматична ілюзія», коли представник сприймається як *causa sui* - «знак» заміщення цілої групи [24, с. 42]. Відтак, харизма є результатом «політичного відчуження» та «фетишизму»: «Політичні фетиші суть люди, речі, сутності, котрі, як здається, зобов'язані

своїм існуванням тільки самим собі, тоді як вони отримали його від соціальних агентів. Довірителі обожнюють власні творіння. Політичне ідолопоклонство полягає якраз у тому, що цінність, яка надається політичному персонажу, цьому продукту людського мозку, здається дивною об'єктивною властивістю особистості, її шармом або харизмою» [25, с.159].

Чимало політичних персон сучасної політики отримують «політичне тавро» політика-популіста (Д. Трамп, М. Ле Пен, Й. Хайдер, Б. Грілло, П. Фортан, Г. Вільдерс, В. Орбан, Р. Ердоган, С. Берлусконі, О. Лукашенко та багато ін.) проте, критерії або маркери залишаються до кінця не визначеними, адже для передвиборчих компаній типовим є використання «соціально привабливої» та «національно орієнтованої» риторики, тож виникає питання що є «демаркаційною лінією», яка поділяє політиків на традиційних політичних лідерів та політиків-популістів, зазначимо, – спільним для політиків-популістів є артикуляція «соціально та патріотично привабливих» популістських гасел, на штат – «Збережемо Америку великою!», «Австрія понад усе!», «Вперед, Італія!» та інші, у поєднанні з чітко означеною конфронтацією, щодо політичної позиції опонентів, а також звинувачення певних соціальних груп у виникненні кризових явищ в державі та суспільстві. В даному контексті влучним є коментар аналітика Українського інституту майбутнього І. Тишкевича «Популіст говорить, а політик робить. Це ключова відмінність – у політика є результат, а у популіста – винний. Оцінка має бути після приходу до влади – чи були дії» [206]. Харизматичні лідери-популісти є ключовим елементом або скоріш потужною силою, яка генерує «соціальний протест», задає тон та динаміку популістським настроям у суспільстві.

Третій тип («Популізм-ідеологія»), який відображено в типологізації П.–А. Тагієффа інспірує наукові пошуки у царині політико-ідеологічних доктрин, вважаємо, кодифікація сучасного популізму за ідеологічною ознакою є «відкритою опцією» для сучасних досліджень, як зазначено в роботі Т. Лютого та О. Яроша «Ідеологія: матриця ілюзій, дискурсів і влади»

(2017) – «Протягом минулого століття чимало ідеологій утворили характерне переплетення ідей, які запропонували відповіді на різні соціально-політичні питання. ...Часом новітні ідеології функціонують у формі політичних партій. Проте хибно припускати, що вони цілковито ідентичні партіям, які їх сповідують. Часто при спробі опису ідеології вдаються до маркування, починаючи з лівого до правого крила: від комунізму через соціалізм, лібералізм, консерватизм і до граничного націоналізму» [111]. А західний соціолог Д. Пелс наголошує, що «популісти нині сплавляють до купи зовсім різні речі, формують нову ідеологію. Тому так важко решті політиків заходите й давати їм адекватну відповідь. Популісти вкрали саме поняття свободи й солідарності, демократії. Історично коріння цього поняття сягає історії соціальної демократії, для якої свобода була не виключно й суто свободою нації, а свободою кожного індивіда передусім. Нині те, що було вкрадено, треба відшукати, а якщо потрібно, винайти заново» [186]. Сучасні ідеології є синтезом «класичних» лібералізму, консерватизму, соціалізму, націоналізму, радикалізму та інших видів, проте очевидно, що вимагають «прицільної» дослідницької уваги в контексті актуалізації сучасних популістських рухів та «розмитості їх ідеологічних контурів».

Четвертий тип, який отримав в теоретичних розвідках Тагієффа назву «Популізм-відношення», становить інтерес, як окремий вектор досліджень сучасної політології, – «Популізм-відношення, що передбачає наявність популістських оцінок незалежно від традиції. Виявляється у відмові від експертів на користь автентичного представництва народу» [272] – соціальний запит на «політичну альтернативу», «позасистемних людей», «нові обличчя» в політиці, призводить до того, що в політичному просторі «електоральні симпатії» отримують політики з «нульовим бекграундом» (представники бізнесу, спорту, мистецтва та ін.), а професійні політики втрачають свої політичні позиції, так, лідер партії «Список Піма Фортайна» П. Фортайн, колумніст та відома медійна персона (ведучий щотижневого шоу на телебаченні Нідерландів), у своїй передвиборчій компанії активно

апелював до того, що еліти монополізували політичний простір країни, за його баченням – політика мала б бути насамперед змаганням яскравих лідерів, а еліти – виконувати роль просвітників та керівників, «пасторів» народу. Французький комік Колюш оголосивши про свою участь в передвиборчих перегонах, гостро критикував політичну еліту та заявив – «Вони тримають нас за ідіотів, так проголосуємо за ідіота». Засновник політико-популістської організації «ПЕРИГА» (Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу) Л. Бахаман (Німеччина), розпочав свою політичну компанію розмістивши на Facebook расистський пост, щодо міграційної кризи в Європі та додав своє фото в образі Гітлера. «Шокуючими», як для традиційно консервативних електоральних вподобань жителів Скандинавії, стали результати виборчої компанії 2010 року в Ісландії, перемогу на яких здобув Й. Гнарром та його партія анархо-сюрреалістів, «кадровий склад» якої був переважно з рок-музикантів та панків, а передвиборче гасло – «Більше панку, менше пекла!». Запит на політичну альтернативу, критика та розчарування в «старих» політичних еліт, масова культура спрощення, соціальні мережі, карнавалізація і медіатизація політики та врешті – популізм, призвели до перемоги політичної партії «Найкраща Партія» на чолі з коміком Й. Гнарром, з провокативними та сюрреалістичними пунктами передвиборчої програми, першим з яких було: – «Ми можемо пообіцяти більше за інші партії, тому що збираємось порушити кожен обіцянку». Для сучасного виборця критерії фаховості, спеціалізованої освіти, політичної та економічної компетентності не є пріоритетними, підтримку отримують ті політичні лідери, політичні партії чи соціально-політичні рухи, в яких найбільш голосно та яскраво проголошують про відновлення «справедливого народовладдя», такими зазвичай й є політики-популісти. Як зазначає Ф. Закарія, сучасний популізм – це перш, за все «унікальний, екстраординарний досвід», «Його можна спостерігати за різних обставин, від процвітаючої Швеції до охопленої кризою Грецією. У більшості випадків популізм залишається опозиційним рухом, хоча і набирає силу; в інших країнах, таких

як Угорщина, він зараз є державною ідеологією. Але майже всюди популізм захоплює увагу спільноти» [217].

Саме «увага» цільової аудиторії – виборців, за допомогою – медіатизації, театралізації, карнавалізації, шоу, всього того, що привертає та тримає у тонусі «суспільну увагу», створює політичний успіх сучасних політиків-популістів. В публікації вітчизняного експерта С. Безушко «Нова «публічна політика», або Нові виклики для старої [12] акцентовано на наступному: «В останні роки не тільки в Україні, але й у світі виборчі кампанії часто перетворюються на шоу. Популісти і майстри «вистав» перемагають професійних політиків. Так переміг Дональд Трамп, так переміг Володимир Зеленський. Людям не цікаво бачити політичні дебати, вони хочуть шоу» [12] та констатує на тому факті, що в сучасному політикумі акценти зміщуються у бік вподобань та запитів сучасної масової культури, зокрема, наголошує на новому форматі комунікації між політиками та громадянами, – «Міські ради, обласні адміністрації, міністерства та навіть окремі управління і відділи зареєстрували свої сторінки в соцмережах, де почали комунікувати з людьми. З одного боку, тут нічого дивного, просто використання сучасного інструменту комунікації. А з іншого – органи влади почали забувати, що це тільки інструмент. Сторінки перетворились на майже офіційні рупори і майданчики для конфліктів, де треба отримати побільше лайків. Замість інформування з'явилися пости в соцмережах і дебати навколо них. Замість роз'яснень і обговорення – конфлікти у коментарях; замість зростання охоплення аудиторії – її звуження», і додає «Така діяльність дедалі більше віддалялась від класичних методів планування, обговорення та реалізації. З'явилась залежність від соцмереж і думки окремих «експертів». «Фейсбук-урядуванням» можна спокійно назвати популістські рішення запровадження кількох електронних сервісів, що не вирішують проблему, але є в тренді. Органи влади для створення позитивного іміджу «пішли на поводу» в соціальних мереж, що замінили справжніх експертів і стратегів. [12].

Продовжуючи аналіз типологізації популізму, прокоментуємо п'ятий тип – «Популізм-риторика як ознака демократичної епохи або епохи мас» [272], враховуючи дослідницькі інтенції даного дисертаційного дослідження, акцентуємо, на першорядності комунікативно-інформаційної складової сучасного популізму, як проблемного простору новітніх дослідницьких кейсів, артикуляція до «простої людьми», «пересічного виборця» є ключовим інструментом політиків-популістів XXI століття. Сучасний популізм «грає на електоральному полі» соціальних мережах, він вишукує потенційного виборця саме у віртуальному просторі, де чимало тих хто розчарувався в діяльності правлячих політико-владних інституцій, для переважної більшості сучасних виборців «глибинні» знання в галузі політики та економіки, замінюються популістською риторикою у вигляді яскравих та привабливих постів й коментарів, до яких може долучитись кожен охочий. Як коментує О. Смірнов: «Дотримуючись успіхів Трампа, які перенесли політичний діалог у простір соціальних медіа, команда Зеленського зробила його інтернет-кандидатом, орієнтуючись на ту саму «не голосуючу» аудиторію. Фейсбук та Інстаграм як місце політичних дебатів, пост замість прес-конференції, ролик замість інтерв'ю ЗМІ. Продовжуючи в тому ж дусі і розуміючи загальні тренди, можна стверджувати, що триває руйнування ексклюзиву телебачення і преси для донесення точок зору» [176]. Такий самий висновок, наведено й в роботі Н. Хоми «Теле – та Інтернет–популізм» (2015), щодо популістського інструментарію, на прикладі італійських політичних партій, – «Грілло сконцентрувався на Інтернеті як основній формі контакту з виборцями. Його аполітична партія розглядала традиційні ЗМІ (насамперед, телебачення та пресу) класичними інструментами «істеблішменту». Партія «M5S» приписувала Інтернету майже месіанські якості, говорячи про нього як майбутнє демократії» [194, с. 324]. Доречним в даному контексті є висновок Ж. Бодрійяра в статті «Реквієм за медіа»: медіа – це нейтральні технології, чиє використання залежить від того, в чиїх руках вони знаходяться, оскільки вони є «не коефіцієнтами, а ефекторами ідеології» [218].

Чимало політиків усвідомили переваги Інтернет та соціальних мереж, тож перемістили акценти та головні тези своїх передвиборчих компаній саме у віртуальний сектор, наприклад, у президентській компанії США в 2008 році Б. Обама фактично залишив традиційні ЗМІ поза увагою виборчої компанії та вів «політичну гру» на вигідній для нього території – он-лайн каналах. Для сучасних політиків соціальні мережі та месенджери стали можливістю постійно перебувати на зв'язку зі своєю цільовою аудиторією, до того ж соціальні мережі та месенджери надали виборцям відчуття реальної співпричетності до участі в політичній боротьбі. Сучасні політики, які ведуть активні сторінки в Facebook, Twitter, Instagram є більш «привабливими» для сучасних виборців, адже мільйони людей отримують можливість у режимі реального часу оцінювати (лайк/дизлайк) та прокоментувати діяльність політиків, так, до прикладу, президент Д. Трамп (США) за даними The Economist має 42,5 мільйона підписників в Twitter [231].

Щодо останнього типу в класифікації А.–П. Тагієффа «Популізм легітимації», який виникає внаслідок кризи легітимності, спричиненої модернізаційними процесами, і хоча за точки зору Тагієффа мова йде про тимчасову і перехідну легітимацію – постдиктаторських або посттоталітарних режимів, важливо зазначити очевидну перспективність подальших політологічних досліджень саме в ракурсі співвідношення питань легітимації влади та популізму, адже дисбаланс легітимаційної складової сучасної політики стає «легітимаційним підґрунтям» для сучасних популістських сил, – «нездатність політичних інститутів бути каналами для входження нових громадських сил в політику та нових еліт в сферу управління; прагнення громадських сил, відсторонених від участі в політиці, брати участь у ній. Це прагнення зазвичай виникає від властивої групі почуття, що вона потребує якихось символічних або матеріальних придбань, набутти яких вона може тільки за рахунок висунення своїх вимог у політичній сфері» [87, с. 244], «делегітимізація; параліч вертикальної соціальної мобільності; протиріччя всередині владної еліти; відсутність

проекту майбутнього; опозиційна сила; неможливість влади використати силу; регіонально-етнічні протиріччя; особиста унія бюрократів та політиків у правлячому класі» [37, с. 22].

Тож, на нашу думку, запропонована в даному дисертаційному дослідженні теоретична конструкція А.–П. Тагієффа може бути використана в якості ефективного дослідницького інструменту для аналізу сучасного соціально-політичного феномену популізм, а враховуючі вже окреслені проблемні аспекти, особливої пріоритетності вона набуває саме при вивченні інформаційно-безпекового сегменту сучасної політики.

Концептуальне осмислення феномену популізм, крізь призму типологізації передбачає звернення до наступних теоретичних доробків, – за твердженням британського дослідника Дж. Мак-Гігена популізм «це щось на кшталт мобілізації політичної більшості суспільства навколо невеликого набору простих, але не позбавлених деякого лукавства лозунгів, орієнтованих на «найменший спільний знаменник» суспільних очікувань», спираючись на дану тезу науковець визначає два типи популізму: 1) політичний та 2) культурний. Для політичного популізму характерними є прояви антиінтелектуалізму, антисемітизму та ксенофобії, для культурного – інтелектуальне припущення, що політичний досвід та культурні практики «звичайних людей» значно важливіші аналітично та політично, аніж, так би мовити, Культура з великої літери» [252]. Висновки Мак-Гігена цілком відображають суспільно-політичні реалії ХХІ століття, антигуманізм та антиінтелектуалізм, найгірші прояви націоналізму й радикалізму, «культ простої людини» все це відображає політико-культурні аспекти новітнього популізму. В даному контексті, слід наголосити – враховуючи сучасний тип мислення «пересічного виборця», у поєднанні з потужностями сучасного інформаційно-комунікативного сектору (Інтернет, соціальні мережі, месенджери, медіа тощо) – політичні сили, які оперують популістською риторикою та популістськими маніпулятивними практиками, фактично виступають деструктивною соціально-політичною силою, здатною за

короткий проміжок часу генерувати в соціальній групі/соціальних групах відчуття тривоги, ненависті, страху, і навіть, «соціальної істерії», що може становити реальну загрозу регіональній, національній чи світовій безпеці. Як зазначає український політолог Г. Куц – «ідеї популізму набули популярності в сучасному світі завдяки процесу таблоїдизації мас-медіа. Більшість ЗМІ, на жаль, стали сьогодні орієнтуватися саме на споживачів «жовтої» інформації, таблоїдів. Це призводить до тривожного тренду домінування маргінесу (основного споживача ідей популізму) у виборі суспільного майбутнього. Адже саме ті люди, які є споживачами «жовтої преси», мильних серіалів та доволі примітивних теле-шоу, вирішили розпоряджатися нашим спільним майбутнім. Тобто, таблоїдизація мас-медіа певним чином детермінувала поширення ідей популізму» [102, с. 114–115]. Відтак, проблематика «політичної культури» та «політичної освіти», загалом здатності «пересічного виборця» до критичного мислення, необхідності верифікації інформації, політичної толерантності набувають пріоритетизації та потребують пошуку стратегій їх вирішення.

Ключова роль в оформленні концептуального дизайну феномену популізм належить провідному вітчизняному досліднику Т. Радь, яка запропонувала спробу згрупувати всі дефініції за певними видовими ознаками, відтак, – популізм – це: 1) ідейна течія, що відображає масові настрої, прагнення людей; 2) політичний рух, який прагне здобути владу для блага усього народу, який виникає в результаті реакції суспільних елементів на стрімкі економічні, соціальні, політичні і культурні зміни з метою реставрації (або адаптації) простих традиційних форм і цінностей; 3) певний тип ідеології, що підтримує ідею сильної держави за прямої участі народу в державному управлінні та при цьому враховує національні суспільні традиції, та їх специфічні інтереси; 4) різновид поведінки політика, схильність завойовувати популярність, визначити свою громадсько-політичну діяльність, використовуючи прості, зрозумілі населенню аргументи і пропозиції; 5) сукупність гасел і дій, а також форм, методів та

технологій, що застосовуються політичними діячами з метою здобуття і поглиблення підтримки з боку широких народних мас [160, с. 289–293]. Враховуючи, що типологія Т. Радь є синтезом західних та українських теоретичних конструктів, на чому акценту й сама авторка, то очевидні «точки перетинання» за деякими типами популізму, проте, в контексті стратегії дослідження доцільно більш детально розглянути четвертий та п'ятий типи (різновид поведінки політика та сукупність гасел і дій, форм, методів та технологій). Харизматичні, позасистемні, фактично, «політичні фрікі» – мейнстрим сучасної політики, стиль та поведінка сучасних політиків-популістів «на грані фолу», адже, саме це «гарно продається на політичному ринку» ХХІ століття, карнавалізація та медіатизація політичного простору призводить до програшу професійних політиків, які відповідають традиційним та консервативним «політичним канонам», вони не в змозі конкурувати з яскравими та епатажними політиками новітньої доби, чимало з яких в минулому професійні актори, шоумени, блогери, які вже мають широку аудиторну підтримку завдяки «медійній впізнаваності», до прикладу, – перемога на президентських виборах Дж. Моралесом (Гватемала) та Л. Морено (Еквадор), перемога на парламентських виборах та прем'єрство М. Шапцом (Словачія), Й. Гнорра (Ісландія), «політичний тріумф» засновник руху «П'ять зірок» Б. Грилло (Італія), участь у парламентських виборах (проте, не перемога) Л. Максимовича (Сербія). Інфантильність та безвідповідальність в якості відмінних рис сучасного виборця та «гостре бажання швидких змін», саме ці ірраціональні емоції використовуються в якості ефективних технологій маніпуляції суспільною свідомістю сучасними політиками-популістами, а популістські гасла на кшталт «простих рішень – складних питань» стають культурним лейтмотивом сьогодення. Варто додати, й інші соціокультурні аспекти суспільства ХХІ століття, а саме, – культурна уніфікація та масифікація свідомості, що значно спрощує «роботу» популістів з аудиторією» [64, с. 101].

На підтвердження тези про теоретико-методологічну множинність типологій популізму розглянемо ряд теоретичних висновків, що презентовані в російському політологічному дискурсі, а саме, Ю. Щербакова пропонує два типи популізму: 1) протестний (соціальний), – протест «пересічного громадянина» спрямований на критику «старих» еліт, якому властивий «гіпердемократизм» (запереченням звичайних демократичних процедур) та 2) ідентичний (національний), – звинувачення «старих» політичних еліт в відсутності пріоритету «національного питання» [209], а за висновками російського дослідника В. Заславського країнам перехідного типу властивий популізм двох типів: «державний популізм» і «ринковий популізм», які існують в суспільствах, котрі базуються на командно-адміністративному та ринковому типах соціальної координації [65, с. 65–79]. В рамках даного дослідницького проекту, посилання на типологію Ю. Щербакова та В. Заславського, також становить науковий інтерес, оскільки поглиблюють уявлення про природу популізму в країнах перехідного типу, які за висновками експертів, найбільш вразливі до популістських практик, саме тому проблематика пошуку механізмів ефективної протидії популістським практикам є актуальною та затребуваною в сучасному політичному просторі.

I. Побочий досліджуючи розмаїття популістських ідей в сучасному політикумі наголошує на загальноприйнятих двох типах: «лівому» та «правому» популізмі. Ключовим поняттям лівих популістів є «справедливість» в її примусово-розподільчому варіанті. У правих слово «порядок», зазвичай, асоціюється певною мірою з військово-поліцейським режимом. Ліві популісти схильні експлуатувати екологічні проблеми або проблеми рівності-братерства, тоді як праві частіше звертаються до національних проблем. Останнім часом політичні лідери як правого, так і лівого спрямування схилиються до патріотичного змісту своїх популістських заяв і програм [145, с. 42–51]. В дослідженні В. Литвина, присвяченому історико-політологічному аналізу феномену популізм, подібна типологія набуває більш структурованої форми та окреслюється чотирма типами:

радикальний лівий популізм, радикальний правий популізм, націонал-популізм і центристський (новітній) популізм, та зроблено уточнення, згідно з яким популізм будь-якого з цих напрямів може виявляти себе у «м'яких» або «жорстких» формах: «м'який» популізм – виклик існуючій системі представництва, партійній системі, «жорсткий» популізм – атакує базові принципи ліберальної демократії – захист прав людини та громадянина, національних меншин тощо (Литвин акценту, що лінія поділу між ними доволі розмита та змінюється) [107, с. 69–77]. Класифікація популізму за спектром політичних ідеологій, є достатньо поширеною в сучасному політологічному просторі, проте, проблемним аспектом є визначення соціально-політичних детермінантів правого або лівого популізму, так, в публікації «Die Welt: Популісти всіх країн» зазначається: «Незважаючи на перемогу партії СИПІЗА в Греції, несподіваний успіх іспанської «Подemos», демократичного кандидата в президенти Сполучених Штатів Берні Сандерса та короткочасний злет лідера британських лейбористів Джеремі Корбіна, більшість німців задивлялася на правих популістів у Франції та в себе вдома. Тепер же вона поволі помічає, що популізм може бути також і лівим» [208], тож коливання та поляризація електоральних вподобань в сучасному світі стає поширеним явищем, що на думку науковців набуває рис загрозливої тенденції. Політики-популісти навмисно використовують певні «ідеологічні кліше», в контексті власних політичних гасел та передвиборчих програм, розуміючи що «пересічний виборець» не надто «заглиблюється» в специфіку ідеологічних течій. Відтак, сучасні соціально-політичні сили, які можна зарахувати до популістів, становлять небезпеку, оскільки вдаючись до маніпулювання в інформаційно-комунікативному просторі, здатні сформувати хибні уявлення, щодо ідеологічних принципів, методів політичної боротьби, процесів державотворення тощо.

В ґрунтовному дослідженні провідного українського експерта І. Кіянки «Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми» (2017) популізм визначається у вимірі трьох типів:

«ірраціональний», «раціональний» та «технологічний» [81, с. 53], дана типологізація заснована на масштабному та глибинному аналізі західних та вітчизняних теоретичних конструкцій популізму, відповідно, популізм розглядається в контексті емоційно-ірраціонального стану суспільства, демократичної трансформації політичної системи та її елементів, маніпулятивної технології. А за визначенням С. Дацюка доцільно використовувати поділ популізму за такими критеріями: 1) позитивний популізм (політика солідаризації еліти з народними масами) і 2) негативний популізм (політика розмежування еліти та народних мас), який в свою чергу поділяється на а) конструктивний та б) неконструктивний: «Конструктивний популізм оперує цифрами, фактами, аргументами, висловлює не персональні претензії, а намагається розібратися в суті проблем. Він не тільки критикує, а й надає конкретні пропозиції, які навіть в своїй зорієнтованій на популярність формі мають стратегічний характер. Загроза негативного популізму виникає щоразу, коли влада не спроможна ефективно вирішувати нагальні проблеми суспільства й ситуація лише погіршується. Коли ж справи у влади йдуть добре, тоді вона сама користується позитивним популізмом» [50].

Презентація вище наведених типологій, дає підстави стверджувати, що теоретичний плюралізм представлений в рефлексії західних та вітчизняних дослідників, визначає координати теоретико-методологічних пошуків, щодо іррадіації та експлікації феномену популізм. Тож, на підставі вище зазначеного, пропонуємо власний варіативний ряд типів популізму, імплементація яких в концептуальний дизайн феномену популізм, на нашу думку, дозволить розширити горизонти сучасного політологічного дискурсу:

1) *деструктивний популізм* – вид популізму, який виникає в наслідок тривалої політичної/економічної/соціальної кризи, що призводить до акумуляції суспільного невдоволення та апеляції до крайніх форм націоналізму, анархізму, радикалізму, ксенофобії, «зневаги та конфліктогенності» по відношенню до політичних опонентів. Даний тип

популізму спекуюючи на соціально гострих проблемах (війна, фінансова криза, безробіття, бідність, мігранти тощо) та маніпулюючи ірраціональними емоціями (страх, гнів, зневіра, розчарування, розгубленість тощо) соціальних груп чи суспільства пропонує радикальне оновлення політичної еліти та «пакет реформаторських рішень» (в якому переважають «прості рішення – складних проблем»). Деструктивний популізм становить реальну загрозу, оскільки політики-популісти насправді не спроможні вирішити наявні проблеми та подолати кризу, натомість, їх діяльність/бездіяльність призводить до накопичення існуючих і продукування нових криз, поступово утворюючи «критичну масу», зростання «некерованості» та «не прогнозованості» соціально-політичних процесів, – що в свою чергу стає реальною загрозою для ліберально-демократичної світоглядної парадигми – «дуже часто популістський лідер шукає швидкі та прямі вирішення соціальних проблем, які згодом призводять до гірших трагедій і катастроф» [119, с. 117]. Можна стверджувати, що такий тип популізму «став означенням новостворених політичних чи громадських рухів, які виступають проти визнаних цінностей, принципів та ортодоксальних демократичних інститутів» [159, с. 49]. До прикладу, Brexit (Великобританія), «ПЕРИГА» (Німеччина), «Рух П'ять Зірок» (Італія), «Жовті жилети» (Франція), «Подemos» (Іспанія), «Сіріза» (Греція) та ін.

2) *популізм «алюзія»* – політичний пранк (жарт, витівка, розіграш), вид популізму, який ґрунтуючись на соціально-політичному протесті проти існуючих політичних еліт та політико-владних інституцій, обирає форму реалізації цього протесту у вигляді жарту, алюзії, витівки, у форматів абсурдної чи сюрреалістичної політичної програми, ексцентричної поведінки «політика-фріка», «карнавалізації» та медіатизації політичного процесу та ін. Популізм даного типу реалізується епатажними, харизматичними персонами – акторами, коміками, блогерами, які, як правило, мають високий рейтинг «популярності та впізнаваності» в медійному та мережевому просторі, вони докорінно контрастують з образом «традиційного політика» та формують

свою передвиборчу компанію на «висміюванні», «тролінгу» «типового політика» своєї країни, чим приваблюють значний сегмент сучасних виборців, які розчаровані діяльністю/бездіяльністю «старих політичних еліт» та прагнуть радикальних і швидких змін в країні. Для популізму типу «алюзії» характерним є відмова від традиційних передвиборчих стратегій (роботах в штабах, зустрічі з виборцями, прес-конференції, теледебати тощо), натомість, активно використовуються Інтернет простір та соціальні мережі, месенджери, нові медіа платформи, зокрема, саме там знаходиться «цільова аудиторія» політиків-популістів означеного типу, а завдяки постам та коментарям у виборців складається відчуття реальної співучасті з процесами трансформації держави та суспільства. Прикладами, в даному контексті є Колюш (Франція), Й. Гнорр (Ісландія), П. Фортاین (Нідерланди), Л. Максимович (Сербія), М. Шапец (Словачія), «П'ять зірок» Б. Грилло (Італія), Д. Трамп (США), Л. Морено (Еквадор), Дж. Моралес (Гватемала), В. Зеленський (Україна) та ін.

З) *конструктивний популізм* – тип популізму, який виникає як критика/заперечення існуючих політичних еліт та політико-владних інституцій, за підтримки «невдоволених» народних мас, проте даний тип популізму пропонує конструктивний політичний проект та оперує реальним «фактологічним матеріалом», які здатні призвести до покращення ситуації в державі та суспільстві. Даний тип використовує політико-мобілізаційний потенціал популізму, звертаючись до народних мас з закликом до «демонтажу» старої політичної системи та радикального «перезавантаження» влади за участі політиків нової формації. Як зазначає Дацюк «Конструктивний популізм оперує цифрами, фактами, аргументами, висловлює не персональні претензії, а намагається розібратися в суті проблем. Він не тільки критикує, а й надає конкретні пропозиції, які навіть в своїй зорієнтованій на популярність формі мають стратегічний характер» [50]. Акцентуючи на висновках параграфів 1.1. та 1.2., щодо демократичної природи популізму, зазначимо, історичними прикладами можуть слугувати

«Новий курс Рузвельта» (США) та «Індійський конгрес М. Ганді» (Індія), щодо сучасності, зауважимо, ми спостерігаємо процеси інституціалізації сучасних популістських сил, проте, потрібен певний «лаг» для наукового аналізу та оцінки результатів їх суспільно-політичної діяльності.

Важливо, зазначити, деструктивний тип популізму та популізм «алюзія», вочевидь, можуть бути представлені одночасно з домінування одного чи іншого означеного типу.

Очевидна, теоретико-методологічна множинність типів популізму обумовлена, по-перше, специфікою методологічного інструментарію на який спираються автори сучасних досліджень, а по-друге, «імпліцитним» або «амальгамним характером» [60] даного феномену, проте, саме ці аспекти сприяють експлозії дослідницьких проєктів, метою яких стає визначення характерних ознак (рис, індикаторів, маркерів) популізму. Так, зокрема, на беззаперечно компліментарну оцінку заслуговує теоретична конструкція британського «класика» П. Таггарта, який визначив ключові ознаки популізму наступним чином: 1) негативне сприйняття представницької політики; 2) часте звертання до ідеалізованої «середини», в якому все: суспільство, політика, економіка – відображає цінності й вірування «звичайних» людей; 3) «нестача основних цінностей»; 4) популістський рух зазвичай активізується під час криз, тобто тоді, коли соціальні, економічні й політичні структури знаходяться в складному становищі; 5) популістські рухи недовготривалі, тобто вони втрачають своє «обличчя», як тільки стають частиною тих структур, проти яких вони так рішуче виступали; 6) природа популізму залежить від національного контексту, в якому проявляється популізм [270].

В інтерпретації західних дослідників І. Мені та І. Сареля основними характеристиками популізму є: 1) народ, як цінність – домінанта «народного правління» та його інтереси стають консолідуючим елементом в суспільстві, а єдність народу головним суспільно-політичним імперативом; 2) політичні еліти, джерело корупції та «народної зради»; 3) «вся влада народу»,

оновлення політичної влади за рахунок нових популістських лідерами, які й будуть діяти «на благо народу» [256]. Побідне бачення ключових ознак популізму відображено й в міркуваннях К. Дейвікс: 1) для популізму головною цінністю є народ, як єдиний носій влади; 2) популізм та народ це тотожні один до одного, типовим для популізму є протиставлення між соціальними групами (правлячі еліти, мігранти, представники їх релігійних конфесій тощо) [51].

Вагомим внеском у визначенні домінантних характеристик популізму є робота І. Берліна, (на яку посилається вітчизняний дослідник І. Кіянка): 1) ідеалізацію (сакралізацію) народу, що сприймається як особливий чи обраний, якому обов'язково щось загрожує; 2) етатизм; 3) одноосібне лідерство та віра в екстраординарні якості лідера; 4) ксенофобію, расизм і/або антисемітизм, яким просякнутий цілий дискурсивний регістр популістів; 5) просування образу «органічного суспільства», тобто економічної, соціальної та культурної гармонії; 6) інтенсивне використання конспірологічних теорій; 7) подібність з релігією та ностальгічний погляд на минуле; 8) антиелітизм, спрямованість проти істеблішменту [81, с. 62]. В тому ж дослідженні представлено погляди американського дослідника Р. Хофстедтер, якому властива негативна оцінка характеристик популізму: «Його характерні риси – гарячкове перебільшення, підозрілість, апокаліптичний і конспірологічний світогляд» [81, с. 70–71].

Конструктивним внеском у визначення домінантних рис популізму є теоретичні інтенції провідних західних експертів з питань сучасної політики Р. Ітвелла і М. Годвіна, в інтерпретації яких ключ до розуміння феномену «популізм» задовано в чотирьох «великих D»: 1) Distrust (недовіра) – елітистська за своєю природою, демократія породжує недовіру між населенням і політичним класом; 2) De-alignment (вирівнювання) – це в свою чергу послаблює зв'язки між політичними партіями та населенням, тобто зменшує легітимність представництва; 3) Deprivation (обмеження) – як наслідок, громадянин відчуває, що не має можливості впливати на політичні

та економічні процеси, а тому вдаються до політики незгоди; 4) Destruction of identity (знищення особистості) – за таких умов зростає страх втрати ідентичності політично - організованої спільноти [232, р. 4–8].

За теоретичними здобутками науковця А. Малько до основних маркерів популізму можна віднести: 1) можливість виникнення лише у країнах, де існують певні демократичні інститути; 2) поширення серед верств суспільства з невисоким рівнем політичної та правової культури, в умовах не сформованості основних інститутів народовладдя; 3) посилення у періоди кризи; 4) популізм нерідко обслуговує політичний радикалізм; 5) втечу від реальних проблем; 6) орієнтацію на буденну свідомість; 7) популізм є різновидом демагогії, проте цілком не тотожний із нею, бо пов'язаний лише з політичною діяльністю, тоді як демагогія, трапляється також і в науці, і в мистецтві [114, с. 105].

Цінним доробком є висновки українського науковця В. Солодовника, який сформулював домінантні характеристики популізму наступним чином: 1) «демонізація» своїх політичних опонентів як «антинародних сил», 2) створення самим собі іміджу «жертвності», 3) «служіння народу», 4) дистанціювання від непопулярних заходів, 5) «пошук винних», 6) «політична карнавалізація» [178, С. 26–38].

Вітчизняному досліднику А. Романюку належить змістовний перелік «індикаторів» популізму, який стосується партії або руху популістського спрямування: 1) неконкретність, універсальність програми, яка апелює до певної соціальної групи; 2) протиставлення влади та народу; 3) лідерський тип партії, разом із слабкістю внутрішньопартійної демократії; 4) насадження дихотомії в оцінці політичного життя, контрастне протиставлення «свого» (правильного, доброго) і «чужого», що втілює зло; 5) звернення до універсальних характеристик: солідарності, братерства, справедливості, у відриві від реальних особливостей становища певних соціальних груп; 6) гіперболізована соціальна спрямованість передвиборчих обіцянок і дій; 7) брак формалізованої ідеології [167, с. 242].

Т. Радь було визначено наступні ознаки популізму «як політичного феномену»: 1) антиінтелектуальність: популізм ідеалізує маси та протиставляє їх еліті; 2) формальний демократизм, де насправді популізм не є демократичним; 3) апеляція до ідеалізованого образу «кращого минулого»; 4) власне й інше трактування минулого та майбутнього; 5) популісти пропонують третій – не капіталістичний і не соціалістичний – шлях суспільного розвитку; 6) вороже ставлення до іноземного капіталу; 7) абсолютизація народних цінностей, культури і звичаїв, водночас – конфронтація з консервативними елементами; 8) ірраціональність, апеляція до почуттів та емоцій маси; 9) популізм надає перевагу рухам перед політичними партіями [161, с. 28].

В публікації «Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів» вітчизняний аналітик В. Проценко наводить ґрунтовний перелік домінантних ознак популізму: 1) Популісти не мають чітких та універсальних понять народу та істеблішменту. Як правило, «народом» виступають окремі незадоволені групи, а «істеблішментом» - діюча влада. Дуже часто це розмежування є розпливчастим і ситуативним. В різний час в різних країнах в приціл популістів потрапляли представники окремих груп населення, бізнесу, олігархії чи інтелігенції; 2) Популісти обирають політично розчаровану групу, за інтереси якої вони жваво вступаються, та використовують її як власну політичну можливість. Часто, залишаючись аутсайдерами або не маючи міцної позиції в усталеній системі вони прагнуть увірватися у владу на хвилі народного обурення; 3) Популісти грають на темах, які роз'єднують та за якими немає згоди між «народом» та правлячою елітою; 4) Популізм — це симптом. Він характерний у першу чергу для дисфункціональних політичних систем, не здатних повноцінно виконувати свої функції та неспроможних відповідати політичним, економічним та соціальним запитам населення. Він буйно проростає на проблемах, що хронічно не вирішуються, недостатньо комунікуються чи ігноруються офіційною лінією; 5) В своїй

найрадикальнішій формі популізм пропонує перекинути ненависний для «народу» статус кво, змінити його на користь тих, кого істеблішмент дратує, не чує та чиї інтереси не враховує — тих, хто відчуває, що залишився за бортом системи — «those who left behind» [157].

В дослідницької позиції Т. Дроздової, до основних характеристик популізму належать: «демагогічне спрощення складних соціальних зв'язків, до якого вдається популізм, аби бути інтермедіатором народу. Сюди належить і спрощене розуміння суспільства (найчастіше у бінарних опозиціях), чия єдність фундується його ідентичністю, і протиставлення брудної корумпованої владної еліти чистому і здоровому єдиному народу, суб'єкту спільної волі, з претензією на монополію володіння істиною про цю волю. Крім того, це і наявність сильної емоційної риторики, що забезпечує необхідний ірраціональний зв'язок з реципієнтом популістського слова» [60, с. 3006].

У підсумкових тезах роботи І. Кіянки «Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми» визначено – «характерні (проте не визначальні) риси популізму його виразно лідерський (вождистський) характер і схильність до протиставлення мажоритарної та конституційної складових демократичного ладу. Нарешті, ще одна поширена прикмета популізму – еклектичність, змішування підходів, положень ідеологічних і політичних систем, що зазвичай опонують одна одній» [81, с. 73–74]. А за твердженням українського дослідника С. Кіршенблат популізм «характеризується значною мінливістю, що ускладнює спробу його детального визначення», тож і теоретичні спроби визначення ключових характеристик ускладнено, проте висуває тезу про те, що «єдиними безперечними характерними рисами популізму, наявність яких підтверджує більшість дослідників, є негативізм, єдність цільової аудиторії та існування харизматичних політичних лідерів» [79, с. 109–114].

А. Колодій узагальнюючи значний масив дослідницького матеріалу, визначає основні риси популізму та наголошує: «Усі ці характеристики

важливі для розкриття змісту сучасного популізму у всій його різноманітності»: 1) апеляції до простих людей, до їх волі та інтересів; 2) особлива увага до найбільш невдоволених груп; збирання їхніх вимог, перехоплення гасел, відображення їхніх політичних штампів і стереотипів у передвиборчій риторичі; 3) наголошення опозиційності простих людей до еліт, підкреслення їх відчуженості, стимулювання ворожості; 4) уникнення формулювання серйозних програм та пропозицій, заснованих на раціональній аргументації, оперування спрощеними судженнями; 5) підтримка та підбурювання радикальних настроїв і позицій; 6) звернення до емоцій натовпу; 7) підпорядкування всіх виступів і дій одній меті: догодити виборцям, використовуючи для цього політичні технології; 8) звернення до обіцянок, які завідомо не можуть бути виконані; 9) широке використання маніпулятивних технологій, включаючи відверту брехню про опонентів та обман щодо їхніх можливостей [88].

Тож, враховуючи наведену типологізацію видів та ключових характеристик популізму представлену в теоретичних конструкціях сучасних дослідників, пропонуємо визначення «універсальних» маркерів феномену популізм, виходячи з власної дослідницької позиції:

1) *«акумуляція незадоволення»* – влада що нездатна ефективно відповідати на запити та вимоги суспільства, з часом втрачає свою легітимність, адже ігнорування суспільних потреб призводить до накопичення негативу відносно існуючих політико-владних інституцій, відтак, – громадянське «незадоволення» стає джерелом «потужної політичної енергії» для політиків–популістів;

2) *«гра на емоціях»* – політики–популісти використовують «кризовий стан» держави/суспільства, спекулюючи на «соціально гострих» темах (війна, тероризм, безробіття, мігранти, злочинність, екологія тощо), апелюючи до ірраціональних емоцій виборців – розгубленості, розчарування, зневага, страху, гніву та ін.;

3) *«поляризація суспільства»* – відбувається чітко окреслена демаркація суспільства на дві антагоністичні групи: «еліти» і «народ», «ліві» і «праві», «єврооптимісти» і «євроскептики», «свої» і «чужі» тощо;

4) *«народовладдя»* – «звичайна людина», «пересічний громадянин», «народ» є головним інструментом політиків–популістів у боротьбі за владу, маніпулюючи суспільно–політичними настроями вони звинувачують «старі» еліти в надмірній елітарності, корумпованості, заангажованості, бездіяльності, тобто відновлення «справедливого народовладдя» становить основу політичної платформи та головним передвиборчим лейтмотивом сучасних популістів;

5) *«політика симулякрів»* – політики–популісти пропонуючи виборцям «прості рішення складних проблем», – обіцяючи різні пільги, нові робочі місця, вирішення проблем з мігрантами чи екологією та інші демагогічні гасла, які не мають «реального політичного і економічного підґрунтя» для реалізації, а відтак й не будуть в майбутньому виконані, здатні лише створити «мрію про краще майбутнє» – політичний симулякр, до якого вдаються політики, задля отримання влади.

б) *«національна автентичність»* – популізм завжди має певну «національну специфіку», кожна держава маючи власну історію, соціально-економічні показники, рівень політичної культури, соціальні групи, що «акумулюють незадоволення» – це може бути «середній клас», безробітні, мігранти, екоактивісти, фермери та ін., тобто комплекс унікальних рис, що визначають природу та специфіку сучасного популізму в тій чи іншій країні [278, р. 267].

Відтак, спираючись на теоретичний плюралізм сучасних західних і українських дослідників та визначення «універсальних» маркерів, пропонуємо власну дефініцію: популізм – це суспільно-політичний поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної

боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо.

2.2. Детермінація феномену популізм в дискусійних конструкціях XX та XXI століття

XX та XXI століття є джерелом унікального «дослідницького матеріалу» для сучасної політологічної науки – політичні сили, які протягом тривалого часу перебували на периферії політичного життя, змогли за короткий проміжок часу, використовуючи популістську риторику у питаннях глобалізації, фінансово-економічної кризи, міграційної та соціальної політики, корумпованості влади, мультикультуралізм тощо, стати реальними політичними гравцями, і за підтримки виборців отримати доступ до владних інституцій, таким чином – вийшовши на авансцену великої політики, та вочевидь, становлячи реальну загрозу для загальноновизнаної ліберально-демократичної світоглядної позиції сучасної цивілізації [63, с.73].

До числа найбільш впливових популістських практик XX ст. належать – політичні режими на чолі з Б. Муссоліні (Італія), А. Гітлером (Німеччина), Ф. Франко (Іспанія), Ж. Варгаса (Бразилія), В. Айя де ла Торре (Перу), Х. Пероном (Аргентина), А. Нассером (Єгипет), М. Каддафі (Лівія), Ф. Туджманом (Хорватія), В. Мечіаром (Словаччина) та ін., а також політичні сили: «Індійський конгрес М. Ганді» (Індія), «Мексиканська революційна партія» (Мексика), «Демократичний рух» (Венесуела), «Новий курс Рузвельта» (США), «Угорська партія справедливості і життя» (Угорщина), «Велика Румунія» (Румунія), «Самооборона Речі Посполитої» (Польща) та багато інших; у варіаціях політико-владних популістських практик XXI століття, слід відзначити – Brexit (Великобританія), Д. Трамп (США), «ПЕРИГА» (Німеччина), «Рух Жовтих Жилетів» (Франція), «Рух П'ять Зірок» (Італія), «Подemos» (Іспанія), «Сіріза» (Греція), «АТАКА»

(Болгарія), «Шведські демократи» (Швеція), «Партія прогресу» (Данія), «Партія прогресу» (Норвегія), «Право і справедливість» (Польща), Й. Хайдер (Австрія), Г. Вілдерс (Нідерланди), О. Жункерасу (Каталонія), В. Орбан (Угорщина), П. Генсон (Австралія), Н. Лукашенко (Білорусія), Р. Ердоган (Туреччина) та ін.

Встановлені попередньо висновки про демократичну природу популізму (параграф 1.1., 1.2. та 2.1), а саме – демократія та популізм є детермінантами по відношенню один до одного та їх синхронну еволюцію від «праобразів» популізму в стародавніх демократичних практик до удосконалених механізмів та технологій в ліберальних практиках ХХ століття, – «популізм постійно присутній у системі ліберальної демократії, насамперед, як засіб мобілізації електорату, що живиться схильністю суспільної свідомості спокушатися на прості пояснення складних питань, на швидкі вирішення назрілих проблем, на можливість перекласти відповідальність на сильну й рішучу особистість. Популізм змінює набір ідей, гасел, обіцянок залежно від історичного часу, конкретних національних, економічних, соціально-політичних умов, проте є завжди, щоправда з різним рівнем присутності на політичному полі» [159, с. 35], надають підстави стверджувати, що популізм постійно «дрейфує» в демократичному політичному просторі, проте, «набирає обертів» саме за наявності кризових явищ в сфері політики, економіки та культури, вочевидь, детермінаційна база популізму набагато складніша, відтак, продовжуючи логіку дисертаційного дослідження спробуємо визначити основні групи факторів що продукують соціально-політичний феномен популізму в сучасному світі.

В теоретичних конструкція «класиків» популістського дискурсу (Е. Гелнер, Дж. Джермані, Дж. Джудіс, Г. Іонеск, Р. Кеннет, М. Кенован, Е. Лаклау, К. Мадд, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сорель, П. Тагарт та ін.) аргументовано тезу, згідно з якою популізм виникає в наслідок кризи або низки кризових явищ, що пов'язані з політико-інституційними, соціально-економічними та культурно-релігійними проблемами (непрозорість та

неефективність політичних інституцій, корумпованість влади, фінансово-економічна криза, військові та релігійні конфлікти, безробіття, бідність, мігранти тощо). Справедливість даної тези не ставиться під сумнів, втім, важливо більш «прицільно» поглянути на детермінаційні чинники популізму крізь призму сучасних глобалізаційних викликів, що беззаперечно надасть перспективу наближення до розуміння природи сучасного популістського руху. Саме в теоретико-методологічних координатах «модернових» та «постмодернових» теорій ХХІ століття, що ґрунтуються на новітніх принципах міждисциплінарної дослідницької оцінки, доцільно вести наукову експертизу та пошук новітніх концептуальних конструктів, зокрема: З. Баумана, У. Бека, Б. Бекера, К. Вейланда, Ф. Вентурі, Дж. Гарсія, М. Годвіна, А. Гржимала-Бюссе, Р. Гудіна, К. Дейвікст, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Ж. Доменака, Г. О'Доннелла, У. Еко, Б. Еммотта, Д. Зіблатт, Р. Ітвелла, М. Казіна, Дж. Кейтеба, Р. Кеннета, Е. Колба, Е. Крейг, М. Круза, , С. Левіцкі, Д. Макре, К. Мадда, Я.-В. Мюллера, Ч. Постела, Дж.А. Робінсона, Д. Родріка, Дж. Рупніка, Т. Снайдера, А. Турена, М. Фрідена, Ф. Фукуями та багатьох інших.

До орбіти глобалізаційних трансформацій світового порядку потрапляють всі сфери суспільного буття – політика, економіка, культура, комунікація тощо, проте, варто зауважити: «Сучасні форми глобалізації не мають аналогів в історії, тому держави й суспільства зазнають глибоких змін, намагаючись пристосуватися до взаємопов'язаного і взаємозалежного, досить непевного й непередбачуваного світу, де немає відмінностей між внутрішніми справами і зовнішніми. Внутрішні взаємозв'язки інтенсифікуються, розширюються і визначають «нові рубежі» розширення політичного, економічного й соціального простору, де і вирішується доля всіх спільнот [265, р. 4–5], відтак, відбувається поляризація поглядів на противників «антиглобалістів» та прибічників «гіперглобалістів» глобалізаційного світу, причому, як першим так і другим характерно тяжіння до популізму (хоча й з різних світоглядних позицій). Український дослідник

О. Постал аналізуючи глобалізаційний вплив на політичну сферу акцентує: «Консервативне мислення продукує негативне ставлення до глобалізації, її заперечення [154, с. 76] та додає «Суперечності глобалізації дали потужний поштовх для кристалізації та посилення впливу низки ідейно-політичних течій, які в недалекому минулому мали обмежену підтримку соціуму, – і стимулювали появу антиглобалізму як ідейно-політичної течії, що синтезувала демократичні, ліві та альтернативістські ідеї [154, с. 79]. А провідний експерт сучасного гуманітарного дискурсу аналізуючи природу антиглобалізаційних настоїв, підкреслює: «...вона (глобалізація) буде це робити вибірково, з'єднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент» [77, с. 508], а за висновком Баумана «Новий світовий безлад», викликаний глобалізацією, має один революційний ефект: знецінення порядку як такого [10].

Маркерами «Нового світового безладу» [9, с. 48], стають демократичні дивергенції та антиномії, турбулентність та гіпердинамізм політичних процесів, а також популізм, націоналізм і радикалізм, за таких умов держава та її політико-владні інституції втрачають свої «авторитетні позиції», в означеному контексті доцільно навести змістовний коментар З. Баумана: «Сучасний політичний суверенітет держав є лише слабкою тінню тієї багатогранної – політичної, економічної, військової та культурної – автономії держав минулого, що створювалися за зразком тотальної держави (*totale Staat*). Сьогоднішні суверенні держави мало що можуть зробити (а їхні уряди навіть не ризикують цього робити) заради протистояння тиску глобалізованих капіталу, фінансів і торгівлі (у т. ч. торгівлі в галузі культури). Якщо громадяни вимагатимуть від своїх керівників відновити колишні правила пристойності й норми справедливості, уряди більшості країн змушені будуть заявити, що не можуть нічого зробити, тому що побоюються «відлякати інвесторів», тим самим поставивши під загрозу зростання валового національного продукту й, відповідно, добробут як

країни, так і всіх її громадян. Уряди заявляють, що правила гри, у якій вони змушені брати участь, вже встановлені (і можуть бути довільно змінені) силами, на які вони майже або взагалі не можуть вплинути. Що ж це за сили? Вони настільки ж абстрактні, як і терміни, за якими вони ховаються: конкуренція, вільна торгівля, світові ринки, глобальні інвестори. Це сили, що не мають певної адреси, екстериторіальні, на противагу чітким локальним повноваженням держав, вільно пересуваються по всьому світі, на відміну від державних інститутів, які, добре це чи погано, раз і назавжди, сьогодні, як і колись, прив'язані до певної території. Ці сили мінливі, хитрі, верткі й невловимі; знайти їх важко, а ізолювати неможливо» [9].

На подібних теоретичних засадах ґрунтуються висновки вітчизняних дослідників Т. Пояркової та Т. Прядко, а також європейських аналітиків Кюпереса та Крауча: «Наднаціональні утворення стають монстрами, що поглинають у собі колишні соціальні об'єднання. Делегування рішень на наднаціональний рівень суттєво обмежує вплив громадян на політичну систему власної країни. Звичайні канали артикуляції інтересів та механізмів контролю за її втіленням стають більш формальними та втрачають дієвість... Іншими словами, глобалізм є небезпечним саме для демократії, оскільки значна частина соціуму не може бути задоволена елітою, яка повинна представляти народ у демократичній системі» [156, с. 152–153], «Популізм є одним із аспектів сучасної демократії, відповіддю суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління як втілення народовладдя. Складається ситуація, що в умовах представницької демократії неможливо виокремити осіб, які приймають рішення, здійснюють реальну владу і, відповідно, у разі необхідності притягнути їх до відповідальності. Популізм виникає й поширюється, бо через непрозорий характер сучасної демократії зростає безсилля у спробах вплинути на правлячу еліту у випадку її нечутливості до потреб суспільства чи корупції» [158, с. 139], «Популізм, протекціонізм або «політики уособлення» можуть розглядатись як реакція на страх і невдоволення глобалізацією, ... як певний бунт проти економічного і

культурного лібералізму, що є ідеологією сучасних професійних еліт» [229, р. 155], «глобальний капіталізм» породив само-референтний політичний клас, який більше турбується про налагодження зв'язків із заможними бізнес-групами, ніж про здійснення політичних програм, які відповідають запитам простих людей. Найбільше переймаючись глобальною гонкою економічного зростання, політичні еліти, як правило, звертаються до неоліберальних концепцій, які поглиблюють розрив між ними та простими людьми» [228].

В масовій свідомості ХХІ століття домінантними рисами стають відчуття «розгубленості», «розчарування», «невизначеності», «некерованості» та «не прогнозованості», і як резюмують «гуру» сучасної гуманітаристи Дж. Уррі та З. Бауман – «виникаючий глобальний порядок – це порядок постійного безпорядку та порушення рівноваги» [276, р. 203], «Одним словом, сьогодні, схоже, ніхто не контролює ситуацію. Гірше того – не зрозуміло, що означає «контролювати ситуацію» в сучасних умовах» [9, с. 49], а отже, саме відчуття тотальної «безпорадності» підштовхує соціальні групи або суспільство в «політичні обійми» популістського руху. Підтримує дискурс й вітчизняний дослідник Т. Прядко, наголошуючи на тому, що «популізм паразитує на особливому стані й змісті масової свідомості, її насиченістю міфами, утопіями, стереотипами, які урівноважують психологічну тривожність, невпевненість у майбутньому, втому від намагання зрозуміти й пояснити оточуючу дійсність, яка стрімко змінюється» [158, с. 141]. Як зауважує Е. Лукас «Дональд Трамп, Берні Сандерс, активісти кампанії Brexit, Марін Ле Пен у Франції, учасники руху PEGIDA в Німеччині, члени партії «Шведські демократи» — популісти різних мастей, але черпають свою силу з одного джерела: недовіри» [109], «Популізм народжується на ґрунті кризи, але не просто виражає внутрішнє зло, він – місце зустрічі політичного розчарування через викривлення фактів та дисфункцію демократичного режиму з тотальним хаосом, викликаним неможливістю розв'язати соціальні питання, з подвійним почуттям безпорадності, відсутності альтернатив та непрозорості світу, що з цього

випливає» [60, с. 3006], «Періоди суспільних криз, коли в силу формування нових об'єктивних умов (економічні процеси, суспільно-культурні, міжнародні тощо) виникають і нові лінії напруги, на які не відразу реагують мейнстримні політичні сили, завжди актуалізують популізм» [159, с. 109].

Відповідно до теоретичної рефлексії У. Бека, «процвітання сучасного популізму пов'язано з тим, що сила популізму є тим більшою, чим менше державна політика здатна давати відповіді на питання, які ставить перед нею радикально оновлений світ» [13, с. 26], дотримується солідарної наукової позиції й Ю. Калюжна, «очевидним видається факт того, що «сучасний популізм» є «продуктом глобалізаційної доби», а його специфічні риси – «агресивна експансія», «парадоксальність», «багатоликість» – обумовлені «ною нормальністю» – «ною реальністю» притаманною новому суспільству [74, с. 86]. На відповідальності державних інституцій та політичних еліт, що їх представляють наголошує російський дослідник Вайнштейн «Сліпа прихильність політичного істеблішменту принципам політкоректності, що обумовлювала тривалий час табулювання проблем етнокультурних протистоянь, та його переконливість у безальтернативності політики мультикультуралізму дозволили популістам стати єдиними виразниками масової стурбованості, породжених новими для західного суспільства антагонізмами культурного характеру ... в антиглобалістичних настроях відображена вся гама суспільного невдоволення (як соціально-економічного, так і культурно-цивілізаційного і політико-інституційного характеру), що стає поживною речовиною для укріплення популізму у всіх його політичних відтінках» [28, с. 79].

За твердженням українського дослідника А. Колодій, причини популізму в сучасному політичному просторі можна охарактеризувати в декількох контекстах: «На поверхні це дійсно виглядає як культурна або, навіть, гносеологічна проблема – проблема сприйняття та розуміння. І я не відкидаю освітніх та культурно-психологічних причин цього явища, особливо тих, що з'являються внаслідок зростаючої ролі посередників у

політичному спілкуванні та їх отруйного впливу на виборців. Інформаційна ера з широкими маніпулятивними можливостями засобів масової інформації, розширенням споживацьких настроїв загалом, які розповсюджуються й на політику, створює благодатні умови для успішної діяльності різного роду демагогів. Але з іншого боку, нинішній підйом популізму в усьому світі не можна пояснити лише цими технологічними та культурними чинниками. Причини цього сплеску популізму є більш складними і включають багато соціально-економічних та політичних факторів» [88].

Домінування економічних чинників, точніше економічних наслідків від процесів глобалізації провокують виникнення популізму в сучасному світовому просторі, причому його локації не обов'язково пов'язані з країнами, що перебувають у стані «економічної депресії», так, В. Проценко зазначає: «Хоча багаті країни продовжують збільшувати обсяги ВВП, зростання електорату популістів натякає, що лише економічного зростання недостатньо для забезпечення політичної стабільності. Висока нерівність доходів та переконання про її несправедливість можуть сприяти прихильності населення до (win-lose) політики перерозподілу замість вигідної для всіх політики зростання» [157] та наводить схематичні висновки, щодо причин зростання популізму у світі (Додаток А). За висновками П. Таггарта: «Глобалізація, кризи економічного росту та інші структурні обставини призводять до розчарування в певних суспільних групах, змушуючи їх приєднатись до популістичної політики» [270, р. 20]. Так, ще в роботах «фундаторів» популістського дискурсу Дж. Хікса та Р. Хофстедтера наголошується на соціально-економічних засадах популізму, політики-популісти апелюючи до ідеї «сильної держави» наголошують на контролі з боку держави питання «економічній справедливості» по відношенню до народу: «Популістська філософія в кінцевому рахунку зводиться до двох основних положень: по-перше, – уряд повинен стримувати егоїстичні інтереси тих, хто отримує вигоду за рахунок бідних і нужденних; по-друге, – народ, а не плутократи повинні контролювати уряд» [239, р. 284] та

«Популізм був у США першим значним політичним рухом, який наполягав на відповідальності держави за загальний добробут» [240, р. 57].

В ґрунтовному дослідженні Дж. Джудіса «Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику» (2017), автор наголошує: «До факторів, що сприяють успіхові популістських партій, належить усвідомлення людьми того факту, що панівні політичні норми починають суперечити їх власним надіям, страхам і турботам. Популісти виголошують у гаслах ці зневажані побоювання і будують на них власну політику, нацьковуючи народ на еліту, яка не погоджується на компроміси. Діючи так вони стають каталізатором політичних змін. ... популісти збуджують хвилі. Вони подають сигнал, що панівна політична ідеологія не працює і потребує налагодження, що стандартний світогляд зруйновано» [58, с. 19].

А за твердженнями Р. Інґлхарта «економічний розвиток, культурні і політичні зміни йдуть пліч-о-пліч, утворюючи цілісні і навіть до певної міри передбачувані патерни» [70, с. 286–287], та уточнює «Зсув від матеріалістичних до постматеріалістичних ціннісних пріоритетів вивів на перший план нові політичні проблеми і багато в чому стимулював нові політичні рухи» [70, с. 290–291]; П. Б'юкенен вважає, що конфлікти між національними або етнічними групами є наслідком міграційних процесів, спричинених економічною і фінансовою глобалізацією, що провокує зростання популізму та стає джерелом глобальної кризи «люди ідентифікують себе з тими країнами, звідки родом самі вони та їх предки; між тим транснаціональні еліти спрямовують суспільний розвиток у протилежний бік» [27, с. 15], отже сучасний популізм – «Це і швидке вирішення соціально-економічних проблем, і боротьба із «зажерливістю» панівної верхівки, і боротьба із зовнішнім ворогом, це і обмеження влади політичних угруповань, представників монополістичних корпорацій, і боротьба з корупціонерами й бюрократами, залучення до управління представників народу, які розуміють потреби «простої людини» тощо» [29].

В роботі українського дослідника І. Кіянки «Популізм в країнах Західної Європи: кінець XX – початок XXI ст.» (2015) наголошується на мігрантській кризі, як головного детермінанта новітнього популізму, – «характерна ознака західноєвропейського популізму – гостра критика масової імміграції, що визнається загрозою традиційним європейським цінностям та культурі» [80, с. 23], а досліджуючи проблематику популізму в сучасній Франції авторка зазначає: «найважливішим питанням політичних зусиль Національного фронту стала проблема масової імміграції, переселення до Франції мешканців її колишніх колоній в Африці. Імміграція в її нинішніх формах та масштабах розглядається як критична загроза для французької нації, її безпеки, розвитку, самого існування. Прибічники НФ вважають, що у тій кількості, в якій іммігранти прибувають до Франції, їх повна асиміляція неможлива. При цьому, на думку Жана-Марі Ле Пена, еліта «нав'язує французькому суспільству моральну заборону не лише на спротив нашестю іноземців, але навіть на обговорення цієї проблеми». Національний фронт пропонує змінити та ускладнити процедуру отримання французького громадянства, і закликає сприяти поверненню іммігрантів до країн їх походження, зокрема надавати їх урядам допомогу для заохочення відповідних зусиль» [80, с. 25]. Про вплив міграційних процесів на сучасне політичне життя, зокрема, суттєве соціально-економічне навантаження на державні бюджети, що автоматично позначається на рівні добробуту «пересічного громадянина», адже, як зазначається в ґрунтовному дослідницькому проекті групи вітчизняних науковців – Г. Куц, В. Наконечного, Ю. Куц, О. Сергеевої – «пріоритети соціального захисту внутрішніх мігрантів: житло; працевлаштування; доступ до медичної допомоги» [245, р. 11], що, безумовно, формує імпульси соціального невдоволення діями влади і чим, в свою чергу, охоче користуються політики-популісти. На питання незахищеності працівників, обумовлене трудовою міграцією, звертає увагу й група вітчизняних дослідників, в рамках дослідження ними було визначено ряд проблемних аспектів охорони праці в

умовах сьогодення, зокрема наголошується на тому, що одна з основних проблем управління охороною труда в європейських країнах, «яка є найбільш актуальною сьогодні – це використання не задекларованої праці, і як результат, порушення законодавства про охорону праці» [244, р. 82].

В роботі М. Інчина та О. Москаленко обґрунтовується твердження про необхідність ефективної соціальної політики, щодо сучасних міграційних груп, зокрема в питаннях «трудового права», – «необхідності забезпечення державою трудового права для своїх громадян, забезпечуючи рівну можливість вибору між своїми реалізація на території країни та за кордоном, на території іншої країни, і зі збереженням усіх гарантій та можливостей, які надаються своїм працівникам у власній країні (тобто забезпечення умов та гарантій, не нижче рівня, встановленого в державі громадянства) [241, р. 24], що, видається вкрай важливим, оскільки в риториці сучасних українських політиків-популістів питання внутрішньої та зовнішньої міграції перебуває у категорії вкрай затребуваних. В наступних публікаціях означених науковців детальній дослідницькій експертизі піддається питання забезпечення охорони праці в сучасній Україні, – «Приділяючи особливу увагу вимогам безпеки та гігієни праці, держава всіляко посилює турботу про захист працівників, враховуючи конкретні умови праці на певних ділянках виробництва. Це промисловість, транспорт, будівництво, сільське господарство, які досить різноманітні через різницю у виробничих процесах, машинах та обладнанні, впливах на клімат. Сюди можуть входити такі, що негативно впливають на здоров'я працівників або створюють ризик отримання травм. Міністерства видають типові положення щодо безпеки та виробничої санітарії для підприємств (які перебувають під їх контролем). Це, безсумнівно, покращило організацію діяльності всіх підрозділів у галузі охорони праці» [242, р. 726–727], що безумовно, корелює з відчуттям соціального захисту та державного патронажу, на які сподівається «пересічний українець».

Вітчизняний дослідник Л. Матлай аналізуючи процеси інституціоналізації політичної партії «Подemos» (Іспанія) зазначає: «Глобальна фінансово-економічна криза спровокувала стрімке зростання протестних популістських рухів у європейських державах. Нові радикальні ліві з'явилися на хвилі протестів 2011–2012 років проти режимів жорсткої економії та соціальних скорочень, запроваджуваних урядовими кабінетами з метою подолання фінансово-економічних негараздів під тиском основних інститутів Європейського Союзу. Загальновідомо, що стан популістського піднесення неминуче призводить до занепаду ідеології та традиційних партій, суспільного невдоволення» [119, с. 110–111] та додає, що нова партія з'явилась як «великий вибух, циклон на політичному ландшафті і стала магнітом, що притягує дискомфорт, розчарування, бажання змінити» [119, с. 113]. М. Д'Ерамо визначає природу популізму в Італії наступним чином: «Партія «М5S» увійшла у владу як рух проти політичного істеблішменту. Такий рух з'явився тоді, коли народ перестав миритися з переплетенням корупції, криміналу та істеблішменту в італійській політиці. Вимога більшої прозорості політики в Італії залишається основною причиною, чому партія «М5S» отримала стільки голосів. Вона виразила очікування багатьох людей, розчарованих політичною системою. Партія «М5S» визнана популістською не дивлячись на те, що її представники ніколи не використовували слово «народ», а їх аудиторією й електоратом є радше не просто люди: відсоток осіб із низьким рівнем освіти малий, а відсоток Інтернет-користувачів – максимальний» [57].

В публікації «Популістські партії у структурі модерних систем країн центральної Європи: порівняльний аналіз» (2012) науковцем В. Литвином зроблено висновки про те, що: «Одним з елементів у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи є популістські партії, процес їх формування, розвитку, інституціоналізації, особливо, зростання їх кількості як політичних партій, котрі мають парламентську репрезентацію. Проте в даному випадку необхідно зауважити, що популізм важко

операціоналізувати, оскільки він залежить від контексту. Тому про популізм легше розмірковувати як про поняття, яке варто застосовувати у множині/множинності» [107, с. 70], та наведено таблицю «Популізм у парламентах й урядах країн Центральної Європи» згідно з якою простежується динаміка популістського руху (Додаток Б).

На політичній карті світу популізм продовжує змінювати політичний ландшафт та «завойовувати нові території» (Додаток В), і як влучно коментує американський дослідник Р. Хаас: «Ситуація в багатьох регіонах світу, більше нагадує новий світовий безлад. ... Гірше за все, загальна тенденція вказує на подальше зростання безладу» [192, с. 13], при цьому акцентуючи – «Популізм і націоналізм сьогодні вочевидь знаходяться на підйомі. Ми присутні при і спостерігаємо на власні очі широко розповсюджене несприйняття глобалізації та міжнародної співпраці, з яких проростають сумніви в цінностях попередніх позицій і попередньої політики» [192, с. 10], «Те, що колись розглядалось як маргінальне явище, що притаманне іншим епохам або лише окремим частинам світу, сьогодні стало основою сучасної політики по всьому світу» [259, р. 2].

Глобалізація як унікальний феномен сучасності утворює проблемне поле сучасної світоглядної парадигми, що позначається не лише на політиці та економіці, а й на культурних, комунікативних та психологічних аспектах взаємодії сучасних держави та суспільства, – «Міжнародний досвід доводить, що популістський рух активізувався в періоди, коли країни переживали переломні етапи своєї історії. При різких соціально-економічних зрушеннях, особливо тоді, коли ламалися старі підвалини, а нові ще не викарбувалися чітко і виразно, на політичну арену виходять популістські діячі» та «Популізм розповсюджений найбільшою мірою серед верств з низьким рівнем політичної і правової культури і в умовах ще не зміцнених структур народовладдя. Нездатність мас відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність обожнити чергового кумира і ненавидіти його конкурентів - усі симптоми невисокої політичної культури

досить активно використовуються популістськими лідерами для мобілізації суспільної підтримки» [215, с. 21–25]. У кризовій ситуації, пов'язаній з дефіцитом демократичної підзвітності, недовіра до правлячої еліти може перетворитися в культурний лейтмотив повноцінного політичного популізму. Суттєвою характеристикою такого руху є його спрямованість проти істеблішменту, що виражається у відмові від статус-кво, правил гри, які досі вважалися безсумнівними, у використанні методів та ідей, які, до цього були виключені з публічної сфери. Популізм, будучи реакцією на надмірну складність сучасної демократії, прагне спростити розуміння як політики, так і вирішення її проблем. Властивою особливістю популізму є дихотомія суджень: корумповані, відчужені від простої людини еліти; табір патріотів, що бореться проти продажних еліт [159, с.139].

Як стверджує В. Горбатенко, «постмодерн пронизує усі ланки суспільного життя. У політиці він виявляється в деінституціалізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, одностайності» [43, с. 280]. Посилаючись на Р. Інглхарта, доповнює характеристику постмодерну: «...у політичній сфері падає повага до влади, посилюється акцент на участі і самовираженні людини... В суспільстві постмодерну акцент зміщується з голосування на все більш активні форми масової участі. У цьому люди вбачають не самозахист, а особисту цінність. Нарешті, політику постмодерну відрізняє переорієнтація від політичного конфлікту на класовій основі до проблем культури та якості життя» [43, с. 281–282].

Культурна уніфікація та масифікація сучасного суспільства, яка корелює з глобалізацією, також, на нашу думку, є фактором що детермінує популізм в сучасному політичному просторі, оскільки «Завдяки інформаційним і телекомунікаційним технологіям, утворенню міжнародних медіа-корпорацій це співвідношення змінилося, витіснивши національні

культури і традиційні цінності та відповідні інституції з центральних позицій у визначенні ідентичності, зробивши процес культурної глобалізації інтенсивним і динамічним» [39, с. 386], – як наслідок, – поглиблення існуючих та продукування нових кризових явищ, зростання «некерованості» та «не прогнозованості» суспільно-політичними процесами.

У. Альтерматт, характеризуючи європейський популізм, звертає увагу на такі основоположні чинники: з точки зору виникнення й функціонування в суспільстві популізму – це кризовий феномен модернізації; протестуючи проти сучасності, він використовує сучасні засоби; популізм є способом зв'язку політиків і партій з народом; він має точки дотику з націоналізмом і расизмом і тим самим з радикальним етнонаціоналізмом; популізм нагорі пов'язаний з президентською чи авторитарною формою правління; популізм на перший план висуває «народ», який конструюється як певна єдність, зневажаючи тим самим політичною репрезентацією. Дослідник робить песимістичний висновок, що популізм в Європі «у союзі з расизмом, ксенофобією й націоналізмом є тим феноменом, який загрожує кореням і самій сутності демократичного і плюралістичного устрою держави і суспільства» [6, с. 257–258]. Як зазначає Є. Цокур аналізуючи специфіку виборів в сучасному світі «Популізм, відвертий цинізм, брехня та ідеологія поділу власного суспільства та світу на своїх та чужих стали основою передвиборчої риторики не маргінальних, а найбільш підтримуваних суспільством кандидатів» [198, с. 5].

Російський дослідник Н. Баранов вбачає причину зростання популізму у багатьох країнах Європи наслідком наростання міграційної хвилі й економічних проблем, пов'язаних із соціально-орієнтованою політикою правлячих політичних сил. Найбільш успішними партіями стали: в Австрії – Австрійська партія свободи Йорга Хайдена; у Франції – Національний фронт Жан-Марі Ле Пена і Марін Ле Пен. З різним рівнем підтримки функціонують правопопулістські партії в Німеччині, Іспанії, Португалії, Греції, Нідерландах, заявляючи про себе галасливими передвиборчими кампаніями

та мітинговою активністю [7, с. 25–36]. «Міграційна криза відкрила шлях до вибухового зростання популярності ксенофобських антиєвропейських партій, зокрема ультраправої Партії незалежності Великої Британії. Однією з передумов також була незгода та панічне побоювання населення Великої Британії, щодо політики біженців в ЄС, ксенофобські та антиєвропейські рухи були підсилені націоналістичними партіями. І як результат популізму – 51, 9 % населення Великобританії проголосували на референдумі за вихід з ЄС» [30, с. 111].

Вітчизняний експерт А. Романюк досліджуючи феномен новітніх попустських партій в західному світі, фіксує що «Іммігрантів вони не вважають народом, навпаки протиставляють народ власної країни новоприбульцям. Відповідно гостро критикують державну владу, яка нічого не робить для обмеження напливу іммігрантів, звинувачують політичну еліту у низькому рівні патріотизму, корупції. Вони підтримують ідеї сильної держави, але у контексті захисту від імміграції, розвитку національної ідентичності. Властива характеристика для крайніх правих партій - наявність харизматичного лідера. «Нові» праві обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов'язкової асиміляції представників інших народів, або їх виселення з країни, оскільки вони нездатні стати правдивими національними громадянами і засвоїти єдину національну культуру, прийняти домінуючу систему цінностей» [166]. На подібні дослідницькі засади спирається й західний дослідник М. Макміллан, визначаючи специфіку популізму: «Сучасний популізм має більш складні цілі і робить більш радикальні заяви, ніж його попередник зразка XIX ст. Нинішні популісти щедрі на ненависть і скупі на повагу до конкретної політики. Вони використовують ідеї як правої, так і лівої ідеології, причому найчастіше одночасно. Політична орієнтація неважлива для популізму, тому що його не хвилює правда і конкретні пропозиції щодо зміни ситуації в тій чи іншій області на краще. Популізм – це маніпуляція почуттями, здійснювана харизматичними лідерами» [113].

Науковець Л. Вей зазначає «поза сумнівом, серйозне згортання демократії. Воно є частиною більш широкої хвилі популістів. І певною мірою пов'язано не так із популярністю лідерів цього руху (за винятком Угорщини, де популісти мають близько 30% підтримки), як зі значним ослабленням старих політичних партій, як-от у Франції чи Великій Британії. Представники лівих політичних течій у Європі майже зникли, відкривши шлях цим новим силам. Тому мова йде здебільшого не про силу популістів, а про слабкість їхніх опонентів. Це є причиною нинішньої кризи популізму в Західній Європі» [33].

В публікації Я. Шимова під назвою «Безсилля сильних. Політика без меритократії: що відбувається з елітами та без них» зазначається теза про електоральний попит на політичну альтернативу в сучасних країнах: «Внутріполітичні проблеми накладаються на кризу Євросоюзу, яка має не тільки фінансово-економічні, а й політико-психологічні причини. Як з'ясувалося з часом, була перебільшена глибина інтеграційних процесів, насамперед в Європі, і зближуюча сила глобалізації й недооцінена сила та вкоріненість традиційного націоналізму. Громіздка конструкція ЄС, у якій наднаціональні структури присвоюють усе більше владних повноважень, має як і раніше недостатню демократичну легітимність. У результаті відбулося зростання популярності євроскептичних і націоналістичних сил в Європі [204].

Тож, цілком логічним є занепокоєння наукової спільноти, щодо загрозливих тенденцій «світової популістської експансії», адже «Людство надзвичайно важко та непомірного довго йшло до омріяної стабільності та прогресивного розвитку сучасного стану, занадто велику ціну заплачено за все це, щоб нехтувати та руйнувати доробок багатьох поколінь. Проте актуальні події сьогодення демонструють невтішну динаміку поступової відмови від багатьох моделей, механізмів та систем стабілізації та гармонізації розвитку людства, які наприкінці XX – поч. XXI ст. видавалися загальноприйнятними, загальновизнаними, загальновживаними» [198, с. 4–5).

Так, А. Гржимала-Бюссе, наголошує: «сучасний популізм став реальною загрозою для ліберальних демократій ... через зменшення терпимості, зневаги до опозиції, нехтування свободою слова, підлив офіційних інститутів демократії, знецінення неформальних цінностей, які покладено в основу демократії» [44], Еліанора Крейг висловлює переконання, що європейські політики-популісти здатні зруйнувати ліберальний світовий порядок: «Європа – породження ліберальної демократії і мультилатерізма – в теперішній час є континентом, політичному фундаменту якого загрожує зростаючий популізм. Політична нетерпимість і геополітична напруга можуть призвести до руйнування ліберального світового порядку. ... може призвести до дезінтеграції існуючого стану через зростання незадоволеності і негативного сприйняття глобалізованого суспільства» [95], а в дослідженні Я.-В. Мюллера «Що таке популізм?», критично аналізуючи феномен сучасного популізму, на прикладі американських та європейських виборчих компаній останніх років, автор робить висновок: «Небезпека полягає в популізмі – деградованій формі демократії, яка обіцяє втілити в життя найвищі демократичні ідеали («Правити повинен народ!»). Іншими словами, небезпека походить з середини демократичного світу – політичні діячі, що несуть загрозу, говорять мовою демократичних цінностей. Той факт, що в результаті ми отримуємо відверто антидемократичну форму правління, повинен занепокоїти нас усіх» [131, с. 12].

У підсумку пропонуємо висновок, згідно з яким детермінація популізму обумовлена рядом афілійованих чинників – глобалізація, криза представницьких демократій, неефективність політико-владних інституцій та дискредитація політичних еліт, економічні та соціальні потрясіння (безробіття, бідність, мігранти тощо), штрокомастатне перенесення інформаційно-комунікаційної сфери у віртуальний простір (Інтернет, соціальні мережі, месенджери), культурна уніфікація та масифікація світоглядної парадигми сучасного суспільства, запит на «політичну альтернативу» тощо, відтак, – наукова синергія сучасної гуманітаристики

повинна бути спрямована не лише на аналіз еволюції та дивергенцій соціально-політичного феномену популізм, іррадіацію його природи та сутності, визначення причин та наслідків, а й рефлексію, щодо пошуку ефективних інструментів/механізмів/стратегій протидії деструктивним наслідкам популізму в сучасному світі.

Висновки до розділу 2

В Розділі 2 презентовано концептуальне осмислення популізму, зокрема, в контексті теоретико-методологічної множинності здійснено дескрипцію та надано дослідницьку оцінку основним типологізаціям популізму, визначено домінантні рис (характеристики, маркери, індекси) феномену популізму, а також охарактеризовано детермінаційні аспекти популізму в «модернових» та «постмодернових» дискусійних конструкціях західних і вітчизняних дослідників. Встановлено, що імпліцитність феномену популізм, провокує наукову спільноту до постійного пошуку теоретико-методологічного інструментарію та вдосконаленню концептуального дизайну, що відображено в численних альтернативних інтерпретаціях та теоретичних конструктах сучасних дослідників.

Аргументовано доведено, що запропоновані в дисертаційній роботі варіації типологій феномену популізм та класифікації чинників популізму (параграфах 2.1 та 2.2.), які презентовані в теоріях західних та вітчизняних експертів, наділені множинними науковими потенціями та дослідницькими інспіраціями, а відтак, можуть бути розглянуті сучасними науковцями в якості багатовекторних імпульсів, що спонукають до новітніх розвідок в межах сучасної політологічної науки. Перспективними є дослідження: – в галузі визначення «демаркаційних ліній», які дозволять встановити критерії розмежування традиційних політиків від політиків-популістів, а також маркерів «соціальної привабливості» харизматичних політиків-популістів; –

у просторі політичної психології, політичної соціології та політичної філософії визначення природи соціально-політичного та культурного запиту суспільства на «політичну альтернативу», «позасистемних людей», «нові обличчя» в політиці, очевидної наукової уваги потребує питання: якими є причини/фактори, що призвели до феноменального явища в сучасному політичному просторі, коли «електоральні симпатії» отримують політики з «нульовим бекграундом» (актори, шоумени, коміки, блогери тощо); – у царині політико-ідеологічних доктрин, питання кодифікації сучасного популізму за ідеологічною ознакою, вочевидь, є «відкритою опцією» для сучасних досліджень; – наукові розвідки, щодо аналізу комунікативно-інформаційного сегменту сучасного популізм, як проблемного простору новітніх дослідницьких кейсів, артикуляція до «простої людьми», «пересічного виборця» та використання мережевих/месенджерових платформ, як ключового інструменту політиків-популістів ХХІ століття; – очевидна перспективність подальших політологічних досліджень в ракурсі співвідношення питань легітимації влади та популізму, адже дисбаланс легітимаційної складової сучасної політики стає «легітимаційним підґрунтям» для сучасних популістських сил та багато інших аспектів.

На підставі теоретичний висновків представлених в рефлексії західних та українських дослідників, запропоновано власний варіативний ряд типів популізму, імплементація яких в концептуальний дизайн феномену популізм, на нашу думку, дозволить розширити горизонти сучасного політологічного дискурсу та сприятиме іррадіації і експлікації феномену популізм:

1) *деструктивний популізм* – вид популізму, який виникає в наслідок тривалої політичної/економічної/соціальної кризи, що призводить до акумуляції суспільного невдоволення та апеляції до крайніх форм націоналізму, анархізму, радикалізму, ксенофобії, «зневаги та конфліктогенності» по відношенню до політичних опонентів. Даний тип популізму спекулюючи на соціально гострих проблемах (війна, фінансова криза, безробіття, бідність, мігранти тощо) та маніпулюючи ірраціональними

емоціями (страх, гнів, зневіра, розчарування, розгубленість тощо) соціальної групи/соціальних груп пропонує радикальне оновлення політичної еліти та «пакет реформаторських рішень» (в якому переважають «прості рішення – складних проблем»). Встановлено, що деструктивний популізм призводить до «некерованості» та «не прогнозованості» суспільно-політичних процесів, що на регіональному рівні становить загрозу політичним інститутам та процесам країни, а на глобальному рівні – реальну загрозу загальновизнаній ліберально-демократичній світоглядній парадигмі.

2) *популізм «алюзія»* – політичний пранк (жарт, витівка, розіграш), вид популізму, який ґрунтуючись на суспільно-політичному протесті проти існуючих політико-владних інституцій обирає формою реалізації цього протесту – жарт, алюзію, витівку, відтак, і формат політичної поведінки є відповідним, наприклад, відверто абсурдна чи сюрреалістична передвиборча програма, ексцентрична поведінка політика-фріка, «карнавалізації» та медіатизації політичного процесу та ін. Популізм даного типу реалізується епатажними, харизматичними, «нетиповими», як для політичної сфери суб'єктами – акторами, шоуменами, коміками, блогерами тощо, які, як правила, мають високий рейтинг «популярності та впізнаваності» в медійному та мережевому просторі; такі «нові обличчя» в політиці докорінно контрастують з образом «традиційного політика» та конструюють свою передвиборчу компанію на «висміюванні», «тролінгу» діючої політичної еліти. Акцентовано, що для популізму типу «алюзії» характерним є відмова від традиційних передвиборчих стратегій, натомість, активно використовуються медіа сектор, Інтернет, соціальні мережі, месенджери.

3) *конструктивний популізм* – тип популізму, який виникає як критика/заперечення існуючих політичних еліт та політико-владних інституцій, за підтримки «невдоволених» народних мас, проте даний тип популізму пропонує конструктивний політичний проект та оперує реальним «фактологічним матеріалом», здатними призвести до покращення ситуації в державі та суспільстві. Даний тип використовує політико-мобілізаційний

потенціал популізму та звертається до народних мас, з закликом до «демонтажу» старої політичної системи та радикальним «перезавантаженням» влади за участі політиків нової формації.

В параграфі 2.1. автором дослідження запропоновано визначення «універсальних» маркерів феномену популізм, виходячи з власної дослідницької позиції: 1) *«акумуляція незадоволення»* – влада, яка нездатна ефективно відповідати на запити та вимоги суспільства, з часом втрачає свою легітимність, ігнорування суспільних потреб призводить до накопичення «критичної маси» негативу відносно існуючих політико-владних інституцій; 2) *«гра на емоціях»* – політики-популісти використовують «кризовий стан» держави/суспільства, спекулюючи на «соціально гострих» темах (війна, тероризм, безробіття, мігранти, злочинність, екологія тощо), апелюючи до ірраціональних емоцій виборців – розгубленості, розчарування, зневаги, страху, гніву та ін.; 3) *«поляризація суспільства»* – відбувається чітко окреслена демаркація суспільства на дві антагоністичні групи: «еліти» і «народ», «ліві» і «праві», «єврооптимісти» і «євроскептики», «свої» і «чужі» тощо; 4) *«народовладдя»* – «звичайна людина», «пересічний громадянин», «народ» є головним інструментом політиків-популістів в боротьбі за владу, відновлення «справедливого народовладдя» становить основу політичної платформи та проголошується головним передвиборчим гаслом популістів; 5) *«політика симулякрів»* – політики-популісти «грають» з виборцями пропонуючи «прості рішення – складних проблем», які не мають «реального політичного і економічного підґрунтя» для реалізації, а відтак не будуть в майбутньому виконані, – тож, відбувається симулякризація політичного процесу; 6) *«національна автентичність»* – популізм завжди має певну «національну специфіку», тобто комплекс унікальних рис, що визначають природу та специфіку сучасного популізму в тій чи іншій країні, в залежності від історичних, політичних, економічних, культурних, релігійних, етнічних та інших аспектів.

Відтак, спираючись на теоретичний плюралізм «модернових» та «постмодернових» дослідників, а також визначення «універсальних» маркерів феномену популізм, запропонована авторська дефініція: популізм – це соціально-політичний поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби,

суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо.

В параграфі 2.2. здійснено аналіз детермінаційних чинників популізму в «модернових» та «постмодернових дискусійних конструкція та встановлено, що популізм постійно «дрейфує» в демократичному політичному просторі, проте, «набирає обертів» саме за наявності кризових явищ в сфері політики, економіки, культури та ін. Відтак, автором дисертаційної роботи наголошується, що XX та XXI століття є джерелом унікального «дослідницького матеріалу» – політичні сили, які протягом тривалого часу перебували на периферії політичного життя, змогли за короткий проміжок часу, використовуючи популістську риторику у питаннях глобалізації, фінансово-економічної кризи, міграційної та соціальної політики, корумпованості влади, мультикультуралізм тощо, стати реальними політичними гравцями, і за підтримки виборців отримати доступ до владних інституцій, таким чином – вийшовши на авансцену великої політики й отримавши інституалізаційне невизнання.

У підсумку наведено висновок, згідно з яким детермінація популізму обумовлена рядом афілійованих чинників – глобалізація, криза представницьких демократій, неефективність політико-владних інституцій та дискредитація політичних еліт, економічні та соціальні потрясіння (війна, безробіття, бідність, мігранти тощо), культурна уніфікація та масифікація, деформація світоглядної парадигми сучасного суспільства, суспільний запит на «політичну альтернативу», «позасистемних людей», «нові обличчя в політиці» тощо, відтак, зроблено акцент – наукова синергія сучасної гуманітаристики повинна бути спрямована не лише на наукову експертизу еволюції та дивергенцій соціально-політичного феномену популізм, іррадіацію його причин та наслідків, а й дослідницьку рефлексію, щодо пошуку ефективних механізмів превенцій та протидії феномену популізм.

РОЗДІЛ 3

ПОПУЛІЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ: ІНФОРМАЦІЙНО-БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ

3.1. Феномен популізму в контексті вітчизняних дослідницьких проектів

«Панацеї від популізму не існує і немає ніякої покрокової інструкції, як перемогти популістів. Проте ми все ж не повністю дезорієнтовані і безпорадні» [131, с. 19], саме науковій спільноті належить пріоритетність у пошуках стратегій ефективної протидії сучасному популістському руху та вирішенні безпекової складової сучасного інформаційно-комунікативного простору. Так, в українському політологічному дискурсі проблематика популізму є предметом наукових інтересів – Н. Амельченко, Т. Андрущенко, О. Анісімович-Шевчука, О. Бабкіної, В. Бебика, Б. Бірюкова, С. Бульбенюка, В.Бурдяк, М. Варія, К. Ващенко, О. Вінничук, Д. Видріна, Д. Гаврилюка, М. Головатого, І. Горбатенко, С. Дацюк, М. Дем'яненко, С. Денисюк, І. Дзюби, О. Дубини, Б. Ковалю, А. Клячина, С. Кіршенблат, І. Кіянки, В. Корнієнка, Л. Кочубея, Г. Куц, Н. Латигіної, О. Лісничук, А. Лисюка, Ю.Макара, Л. Матлай, С. Мигаль, О. Нечосіна, О. Новакова, С. Одариш, М. Остапенко, І. Побочия, А. Погорєлової, А. Пойченка, О. Покальчука, В. Полторака, Г. Почепцова, Т. Прядкої, Т. Радь, А.Романюка, О. Ромашко, Н. Резанової, О.Стогової, М.Стріхи, М. Томенка, Т. Хлівнюка, О. Шиманової, І. Шокіна, Ю. Щербака, І. Юхновського, Н. Яковлевої, О. Ярош та багатьох інших. Проте, фундатором вітчизняного популістського дискурсу є науковець Д. Видрін, оскільки, саме йому належить перша публікація в цій царині (ще за часів «перебудови»). Варто відзначити, що діапазон оцінок популізму варіюється від безапеляційно-критичних, як то – «Він (популізм) охоче паразитує на соціальних бідах, лукаво спрощуючи складне, безсоромно експлуатуючи прості соціальні емоції, спокушаючи суспільство легкими

шляхами до матеріального благополуччя і справедливості. Його порожні обіцянки і грізні «прокляття» на адресу «ворогів народу» - хабар втомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток в небачено великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності, отже він охоче тікає в уявну опозиційність» [46] до толерантно-стриманих – «не вдаючись до звинувачувального тону чи принижуючих метафор. Значною мірою, на нашу думку, популізм базується на типово утопійному концепті щастя. Тільки в даному випадку щастя отримує дещо інші характеристики та значення, що по-своєму переплітається з антиутопійним його означенням» [68, с. 160].

Слід відзначити, що на орбіту українського політологічного дискурсу феномен популізм потрапив з певною затримкою у часі (з об'єктивних історико-політичних причин, а саме – «ідеологічних рамок», що обмежувати горизонти наукових розвідок за часів СРСР), якщо в західному науковому світі популізм активно досліджувався з кінця XIX – початку XX століття (Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, Р. Кеннета, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта та ін.), то в Україні науковці долучились до вичення даного соціально-політичного феномену вже за часів Незалежності, тож перші роботи переважно містили дескрипцію та аналіз теоретичних здобутків західної політології, та спроби їх імпліментувати у простір політичних реалій української держави часів становлення державотворення. Зазначимо, поступово відбувалась інтенсифікація досліджень за даною тематикою (особлива на рубежі XX та XXI століть), тож фактично, українська наука синхронізувала дослідницькі інтенції зі світовою науковою спільнотою і станом на сьогодні, має значний масив теоретико-методологічної бази, який значною мірою ґрунтується на дослідженнях популістських практик в Україні.

В міркуваннях науковця Д. Видріна, популізм слід розглядати як «піддатливість великих людських мас» на прості пояснення складних проблем, на примітивні гучні гасла, а також як демагогічні політичні дії, в

ході яких прагнуть використовувати цю піддатливість». В теоретичній конструкції Видріна ключова роль належить «презумпції істинності простих рішень», тож популізм постає як «антитехнологія» яку застосовують проти правлячої та інтелектуальної еліти. До безапеляційних складових популізму дослідник включає «презумпцією значущості малих, але конкретних справ і якщо перша з різновидів популістських антитехнологій базується на низькій загальній культурі частини учасників політичного процесу, то друга пов'язана з тим, що в ньому завжди була велика частка людей з конкретно-господарським складом мислення» [34, с. 42]. Антитехнологія, як методологічний код до пізнання популізму, повною мірою визначає натовп головною політичною силою, ірраціонально-емоційною силою, яка визначає свої політичні симпатії, керуючись інстинктами, емоціями, поривами, а не раціонально-практичними знаннями (політичне знання, політична культура, компетентність та державотворчі традиції). Науковець, акцентує, популізм орієнтуючись на народні маси використовую спрощену мову та дії, тим самим створюючи в свідомості народу уяву «спорідненості» з народом.

Вагомим внеском у становлення українського популістського дискурсу став дослідницький проект О. Гриценко «Популізм: світоглядне, історичне і культурне коріння» (1999), в якому автором було залучено рефлексію західних теоретиків для визначення суспільно-політичної природи феномену популізм, (а саме, висновки Дж. Мак-Гігена, щодо диференціації популізму на політичний та культурний), та ґрунтовно проаналізовано прояви популістських практик в українському національному русі, культурному та політичному вимірах. За твердженням Гриценко, популізм як культурний феномен можна виділити в українській літературі від часів XVIII–XIX століття, а в XIX столітті літературне «українофільство» переросло в ідеологічне народництво, очевидні риси популізму у вигляді «відновлення справедливого народовладдя» можна віднайти в колективному документі Товариства св. Кирила і Мефодія «Книзі буття українського народу», в ідеологічних побудовах П. Куліша та ін. О. Гриценко робить висновок, що

наприкінці XIX століття, так звані «народницькі концепції», з очевидними рисами популізму, стають домінуючим явищем в українській культурі [45, с. 7–25]. Як зазначає в своєму дослідженні І. Кіяна «Їм були властиві «культурний есенціалізм» – переконання, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська («народна») мова та сакралізована етнічно українська фольклорна спадщина, натомість усе, що опиняється поза цими рамками, вважається чужорідним, неукраїнським», і водночас «соціальний есенціалізм» – погляд, згідно з яким справжні українці лише ті, що належать до «народу» [81, с. 33].

Врешті, Гриценко акцентує на специфіці української ідеологемі «вічного зрадництва» українських еліт по відношенню до свого народу, й наголошує на тому, що беззаперечним елементом популізму слід вважати й тезу про «безкласовість» українського народу [45]. Зробивши історичну ретроспекцію популізму науковець зосередився на дослідженні популістських практик в суспільно-політичному житті України, які вважав негативним явищем, оскільки вони, на думку автора, мають загрозливу тенденцію для українського державотворення.

Слід відзначити наукові здобутки А. Романюка, якому належить ряд ґрунтовних досліджень, що охоплюють широке коло популістської проблематики (історія становлення концепту, презентація дефініції та визначення «індикаторів» виникнення популістських партій, зв'язок популізму з особливостями сучасної партійної демократії та популістські прояви у діяльності українських партій досліджував, морально-ціннісні аспекти популізму тощо). Публікації Романюка належать до найбільш цитованих у вітчизняному політологічному просторі, так, в рамках даного дисертаційного дослідження становить інтерес наступна теза – «Популізм виступає своєрідним індикатором росту суспільного незадоволення, яке не здатне вже вміститися в традиційні форми і межі політичної участі, які пропонує демократичне суспільство, відповідно потребує нових форм виявлення для того, щоб влада «почула» народ» [166], та надає

характеристику, в контексті аксіологічного виміру: «У системі цінностей популізму важливу роль відіграє моральна сфера. Світ в доктрині популізму завжди виступає у дихотомному форматі, однозначно поділений на «біле» і «чорне». В цьому контексті «добро» ототожнюють із суспільством в цілому, народом, який є своєрідним еквівалентом суспільству і в середовищі якого збереглися правдиві цінності. «Зло» головно пов'язане з державою, правлячою елітою, або елітами, які відірвалися від народу, йому протистоять і за його рахунок збагачуються» [166].

Беззаперечним, є авторитет науковця С. Мигаль, роботи якої з питань політичної філософії та популізму, визначають методологію для численних сучасних дослідницьких проектів з популістської проблематики, «філософія популізму робить так би мовити три кола обману – свого роду діалектика заперечення заперечення. Перший обман – коли популізм ідентифікує себе зі своїм об'єктом і переконує його перейти на свій бік. Другий – коли популізм провокує свій об'єкт на дії, які суперечать його інтересам. І третій обман – коли використавши ці дії, популізм досягає влади і використовує її у власних інтересах. Це свідчить про вихідну порочність популізму і нарощування її у процесі розвитку» [125, с. 88].

В теоретичних проектах вітчизняних дослідників О. Амельченко, С. Дацюк, М. Дем'яненко, Т. Дроздової, С. Кіршенблат, І. Кіянки, А. Колодій, В. Литвина, Л. Матлай, І. Побочія, Т. Пояркової, В. Проценко, Т. Прядко, Т. Радь, А. Романюка, В. Солодовник, О. Яроша та інших, ґрунтовно досліджуються детермінанти та визнаються основні характеристики популізму (параграф 2.1 та 2.2.). Так, за визначенням І. Побочія «Політичний популізм на сучасному етапі державотворення має різні відтінки і пріоритети. Розмаїття популістських ідей створює підґрунтя для демократичних, консервативних і реакційних тенденцій в українській політиці і, відповідно, для різних його поціновувань: «лівий популізм», «правий популізм» тощо. Ключовим поняттям лівих популістів є «справедливість» в її примусово-розподільчому варіанті. У правих слово

«порядок», зазвичай, асоціюється з військово-поліцейським режимом. Ліві схильні експлуатувати екологічні проблеми або проблеми рівності-братерства, тоді як праві частіше звертаються до національних проблем. Для поміркованих лівих популістів характерними є прагнення до зрівнялівки, для радикальних – повернення до розподільного минулого, відновлення зруйнованого СРСР і радянського ладу. Останнім часом політичні лідери як правого, так і лівого спрямування схилиються до патріотичного змісту своїх популістських заяв і програм» [145].

Методологічний ракурс дослідження феномену популізм представлено в ґрунтовних працях В. Бурдяк, С. Кіршенблат, І. Кіянка, Ю. Макар, О. Нечосіна, І. Павленко, П. Прядко, Т. Радь, А. Романюк та ін. До прикладу, науковці В. Бурдяк та Ю. Макар наголошують на тому, що популізм значною мірою властивий практично усім впливовим українським політичним партіям, які «максимально наблизили програми до настроїв популізму, найпоширеніших в Україні» [26, с. 130–138]. В роботі «Методологія дослідження популізму» (2018), на основі методологічного інструментарію західної політології було сформульовано власний алгоритм вимірювання популізму та визначено його маркери: 1) цілісність та однорідність «народу», сприйняття його як єдиного актора з легко ідентифікованою волею та інтересами, 2) цілісність та однорідність «еліт», визнання єдності їхніх інтересів, 3) звеличення моральної (чи будь-якої іншої) вищості «народу», 4) засудження (у першу чергу моральної) нищості «еліт», 5) антагонізм між «народом» та «елітами», принципове протистояння між ними, часто подане як «пригноблення» народу елітами, 6) ствердження ідеї народного суверенітету і зверхності «народної волі», 7) відчуття критичного, зламного, поворотного моменту [123].

Комунікативно-інформаційний аспект популізму є предметом теоретичних розвідок Д. Видріна, М. Дем'яненко, С. Денисюк, В. Корнієнко, О. Нечосіної, Н. Резанової, А. Слободянюк, В. Солодовника, Л. Шевченко та ін., зокрема, науковець О. Нечосіна, формулює висновок згідно з яким

«...поетапна реалізація державної політики часто пов'язана із непопулярними заходами. Це створює певний конфлікт, сприяє маніпулюванню громадською думкою, застосуванню «заборонених технологій» впливу, виникненню і укоріненню соціальних і політичних міфів, прояву політичного популізму в найнегативніших його формах» [135, с. 159–167]. А дослідник М. Дем'яненко вивчаючи популізм в ракурсі маніпулятивних технологій зазначає: «Він спирається на реальні та конкретні факти заради того, щоб продемонструвати свою інтегрованість у життя і використати їх для засвідчення власної уваги до головних проблем суспільства, і разом з тим – приховати за ними та за обіцянками їх задовольнити свої стратегічні цілі і завдання» [53]. В дослідницьких проектах В. Солодовника визначено типові популістські прийоми, до яких вдаються сучасні політики, серед них: «демонізація» своїх політичних опонентів як «антинародних сил», створення власного іміджу «жертвності», «служіння народу», дистанціювання від непопулярних заходів, пошук винних, а також «політична карнавалізація» [178, с. 26–38].

Проблематику та специфіку впливу популізму на «електоральні симпатії» виборців предметно досліджують вітчизняні експерти політологічного дискурсу – В. Бебик, Д. Видрін, М. Головатий, М. Дем'яненко, О. Покальчук, В. Полторак, Г. Почепцова, А. Пойченко, М. Томенко та інших вчених. Так, в публікації В. Бебика «Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі», в контексті дескрипції та аналізу виборчих технологій, розглядається проблематика популістських практик та характер їх застосування у виборчому процесі української держави [11].

В ґрунтовному дослідженні присвяченому проблемним аспектам взаємозв'язку політики та медіа, науковці Н. Лігачова, С. Черненко, В. Іванов, окреслили маніпулятивні технології, що мають явно популістський характер: 1) Використання стереотипів. Представлення певного об'єкта у спрощеному зрозумілому вигляді. Стереотипне уявлення фіксується у

свідомості та майже не піддається перевірці досвідом; 2) Заміна імен, або «навішування ярликів». Негативне оціночне судження про особу; 3) Повторення інформації. Повідомлення повторюється з певною періодичністю для закріплення у свідомості; 4) Ствердження. Замість протиставляння аргументів подаються бездоказові твердження, презентуючи тільки одну вигідну позицію; 5) Постановка риторичних запитань. Аудиторії ставлять прості запитання, але з відповідним контекстом, який зорієнтує глядача у потрібному для маніпулятора напрямі; 6) Напівправа. Полягає в об'єктивному висвітленні незначних деталей тоді як важливі факти замовчуються; 7) «Спіраль замовчування», або маніпулювання опитуванням громадської думки. Подаються такі коментарі, що переконують громадян у підтримці більшості суспільства тієї чи іншої точки зору або політичної позиції. Цей метод базується на закономірностях масової психології, змушує людей з іншими поглядами приховувати їх, щоб не опинитись у соціально-психологічній ізоляції; 8) Анонімний авторитет. Посилання на який надають повідомленню солідність та правдоподібність; 9) «Буденна розповідь». Інформація про гострі політичні та соціальні події, які мають трагічні наслідки подається у діловому та спокійному тоні, що сприяє індиферентності сприйняття її населенням; 10) Ефект присутності. Досягається за допомогою спеціальних технічних прийомів, які створюють ілюзію присутності; 11) Ефект первинності. Намагання передати інформацію першим. Оперативність подачі інформації може використовуватись як маніпулятивний прийом, який не дає можливості аудиторії осмислити отриману інформацію; 12) Констатація факту. Бажане становище подається як факт; 13) Відволікання уваги. Спрямований відволікти увагу від значущих подій на менш важливі, чим знижує психологічний опір з боку суспільства; 14) Використання очевидців події. Підбір людей та монтаж інформації з потрібним смисловим рядом; 15) Принцип контрасту. Використовується, коли треба надати негативну інформацію про політичних опонентів, при цьому використання прямих звинувачень видається занадто відвертим; 16)

Психологічний шок. Інформація про надзвичайні події, які викликають шок і руйнують усі рівні психологічного суспільного захисту та впроваджують у свідомість інспіровані схеми; 17) Створення асоціацій. Об'єкт повідомлень в очах громадськості висвітлюється з прив'язкою до негативних стереотипів свідомості; 18) Інформаційна блокада. Блокування «не потрібної» інформації, затримання її або викладення у сприятливому для себе контексті [105].

Ряд вітчизняних дослідників фокусує увагу на історичному та компаративістському підходах до вивчення феномену популізм, зокрема, – В. Литвин, С. Кіршенблат, І. Кіянка, О.Стогова, Ю. Щербакова та ін. В роботі О. Стогової «Популізм як різновид авторитаризму» (2011), автором наголошується: «Популістські режими характеризуються перебільшенням принципу «народний». Популізм можна розглядати як авторитарну стратегію контролю над масами. Маніпуляції з плебісцитом тут є інструментом ослаблення напруженості політичної ситуації та зняття агресії мас» [181, с. 122–125]. А, в дослідженні І. Кіянки, на підставі ґрунтового аналізу світових практик популізму, сформульовано висновок, – «харизматичний тип політичного лідерства, який самим своїм змістом пов'язаний з апеляцією передусім до емоцій, навіть підсвідомості людей, виявляється найбільше пов'язаним із популістськими технологіями політичного впливу. Водночас ці сюжети дають підстави стверджувати, що популістська готовність протиставити пряме народоправство інституційно-процедурній складовій демократії на практиці майже неминуче веде до зосередження сподівань масового учасника політичної дії на особі того чи іншого харизматичного лідера» [81, с. 105]. Доцільно, згадати й про певний універсальний компонент, який є запорукою успіху будь-якого політика – «визнання», так в дослідженні запропонованому вітчизняними науковцями Г. Фісун, Т. Федірчук, М. Олійник, мова йде про «соціально-психологічний образ» або «символічний продукт», який використовують політики для асоціації з відповідністю та відповідальністю за певну соціальну групу, він (політик) «відповідає за «прохання» керівництва певною соціальною групою ... Для

задоволення соціальних потреб політик повинен задовольнити потреби своєї соціальної групи та її ментальність. Тип спілкування, у світлі якого відбувається ідентифікація політика та його соціальна група, відіграє важливу роль у цьому процесі. Політика потрібно розуміти і прийняти навіть найменш розвиненими членами інтелектуальної спільноти. Це не означає, що політик повинен бути примітивним, але його імідж повинен мати визначення ідентичності, що дозволяє його визнає кожен член його громади» [234, р. 32].

Термінологічні варіації популізму широко відображенні у численних політологічних словниках та енциклопедіях укладених за участю провідних вітчизняних фахівців політологічного знання, так зокрема, у політичній енциклопедії, за редакцією Ю. Левенець, популізм визначають: «як політичну діяльність, спрямовану на завоювання популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок» [146, с. 600]; а в політичному словнику, за редакцією М. Головатого та О. Антонюка, – «як суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу й сповідують ідею прямої участі народу в управлінні; як низку тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних з апеляцією до народних мас, спробами підлаштуватися до їх вимог; як синонім демагогії, прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками» [149, с. 610].

Окрему групу становлять дослідники, що визначають популізм, як загрозу чи ризик демократичного державотворення України (детально досліджується в параграфі 3.2.), зокрема, – правозахисники групи «Першого грудня» – В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, кардинал Любомир Гузар, І. Дзюба, Є. Захаров, М. Маринович, В. Панченко, М. Попович, В. Скуратівський, Ю. Щербак, І. Юхновський, зазначили: «Популізм став реальною загрозою української державності. За самою своєю природою він не здатний до конструктивної роботи. Йому чужі національні, державні інтереси» [46]; «Популізм несе загрози демократичному розвитку країн, оскільки під гаслами популізму та шляхом використання інструментарію демократії владу можуть здобути особи, які спричинять реверс

демократичних практик, що вже відбувалося в новітній історії України та призвело до появи двох Майданів» [101, с. 93]; «Найбільшою загрозою популізму є те, що його апелювання до «простих, швидких рішень» суперечить об'єктивній тенденції до ускладнення змісту та підсилення динамічності сучасних політичних процесів, а відповідно і виникнення все більш складних, масштабних завдань перед суспільством. Вирішити ці завдання окремо не спроможна ні влада, ні громадянське суспільство, необхідна комунікативна взаємодія (за Ю.Хабермасом) для досягнення поставленої мети» [137, с. 37].

В цілому, згідно з аналізом еволюції вітчизняного популістського дискурсу, можна зафіксувати висновок, що в теоретико-методологічних проектах презентованих в параграфі 3.1. переважає теза про демократичну природу популізму та його очевидний вплив (деструктивного характеру) на державотворчі процеси в сучасній Україні, до прикладу, – «Популізм за своїми загальними ознаками не може бути трактований як антидемократичний феномен. Багато положень популізму формально перебувають у форматі демократії, оскільки спрямовані на надання, розширення влади народу, усунення перешкод народовладдя. В політичній практиці популізм як головна проблема демократії формулює протиріччя між конституційними нормами демократичних суспільств щодо влади народу, його суверенітету і практикою, яка виявляється в тому, що внаслідок виборів влада належить еліті» [166].

Також, у підсумку зазначимо, що феномен популізму є предметом активного політологічного дискурсу, з багатьма дослідницькими векторами: історико-політичним, політико-правовим, політико-інституційним, комунікативно-інформативним, культурно-ціннісним, компаративістським та іншими, які спрямованні на іррадіацію та експлікацію концепту популізм. Пропонуємо твердження, на підставі аналізу теоретичних проектів провідних вітчизняних дослідників, згідно з яким соціально-політичний феномен популізм перебуває в політичному просторі України у фоновому режимі, з

очевидними «популістськими піками», амплітуда яких синхронізує з виборчим процесом.

3.2. Популістські практики в українському політичному просторі: інформаційно-безпековий аспект

Враховуючи попередні висновки, щодо «демократичного геному» феномену популізм (параграф 1.1., 1.2, 2.1, 2.2. та 3.1.), дозволимо твердження, яке в ході дисертаційного дослідження набуде ґрунтового аргументування, – популістські практики перманентно присутні в політичному просторі української політики, з моменту обрання демократичного вектору державотворення, тобто проголошення Незалежності 1991 року і до сьогодні, проте варіюються від «соціально-політичної норми» до «загрозливої патології», особливо під час політичних та соціально-економічних криз (які до речі, набувають ознак перманентності та системності в політичному середовищі сучасної України). «Популізм української еліти проявляється в тому, що в ній процвітає примітивний різновид політичного лідерства, прямо чи опосередковано орієнтований на завоювання популярності за допомогою гучних демагогічних гасел, нічим не підкріплених обіцянок, що проявляється, зокрема, і в правотворчій діяльності, спрямованій на підвищення політичного рейтингу чи задоволення корпоративних інтересів, а не на впорядкування суспільних відносин» [202, с. 157]. Тож, досліджуючи генезис та еволюцію популістських практик у вимірі українського політичного простору, варто відзначити ряд специфічних факторів, в наслідок яких симптоматика популізму стала фоновим явищем, з «яскравими спалахами» у періоди передвиборчих компаній, про що власне зазначає М. Кармазіна: «Добігає свого кінця чергове десятиліття, а ми знову і знову голосуємо не за діла, а лише за обіцянки. Ми «політичний консьюмтаріат» – споживачі найнеймовірніших політичних обіцянок-

побреженьок, любителі патріотичних гасел, пліток і міфів, «політичної гречки»... Ми легко довіряємо і безвідповідально голосуємо» [76].

Першим рокам української незалежності характерна «політична еkleктика», як в середині самого політикуму так і в політичній свідомості «пересічних українців», перший (політичні еліти), – здебільшого представлений бюрократично-номенклатурними чиновниками, а згодом кланово-олігархічними структурами, демонстрував «уявну» демократичність та політичну «незрілість», яка виявлялась в постійних політичних конфліктів та нездатності до політичних союзів між представниками політичної еліти, – влучно та змістовно прокоментував цю ситуацію науковець В. Козаков, – «навіть чи можна сподіватися на те, що навіть оптимальний перерозподіл функцій та повноважень між Верховною Радою, урядом і Президентом України (що саме по собі важливо і доцільно) спроможний запобігти конфліктам політиків, що стимулюють підвладні їм управлінські структури «перехоплювати» одна в одній управлінській повноваження; що прагнуть підпорядкувати силові структури держави своїм корпоративним інтересам, що схильні до публічного використання компрометуючих матеріалів, продажу державних посад, усунення конкурентів тощо» [89]; другий (виборці), – покладаючи великі надії та сподівання на ліберально-демократичні ідеали, на практиці зіткнувся з рядом труднощів, це і «не сформованість» політичної культури, в якій переважали ментальність та рудименти «радянської політичної культури», і розчарування в політичних елітах, які з кожним електоральним циклом в оцінках українців набували все більших ознак псевдodemократичності, і декілька етапів радикальної трансформації виборчого законодавства, що значно ускладнило розуміння виборчого процесу для простих громадян, до того ж, – всі вищі означені моменти були значно ускладнені перманентними кризами в фінансово-економічному та соціальному секторі, то ж не дивно, що – «Українське суспільство має вроджену, генетичну невдячність до влади, до уряду, до всього, що робиться. Більшою мірою це зумовлено тим, що традиційно

політиків вважали не тими, хто працює заради людей, а тими, хто обкрадає народ, обслуговуючи інтереси олігархів, що проспонсорували їхню кампанію» [175], а в оцінках вітчизняного експерта І. Побочия, українська політична еліта «є не більше, ніж пародією на справжню еліту..., не створює нічого, крім ілюзій» [144, с. 51].

Саме ці чинники, сформували соціальний запит на популізм, – «коли очікуваного збагачення після переходу до демократії не відбулося, а втрата соціальних гарантій стала для багатьох неприємним «сюрпризом» маятник суспільно-політичних настроїв хитнувся у протилежний бік. Знову актуалізувалися питання соціального захисту, наявності робочих місць, рівня зарплат тощо, які стали основою для поширення соціального популізму й поверненню лівих в активну політик [81, с. 137]. Науковець О. Крюков акцентує на тому, що: «становлення української еліти відбувалося, на фоні економічної кризи і розвалу фінансової системи, наростання протиборства політичних сил (здебільшого малопотужних) і суспільного напруження, зростання рівня злочинності і процвітання кримінальних угруповань, що посилило в суспільстві правовий нігілізм, розмитості відчуття елементарного соціального порядку, ціннісно-етичного і культурного вакууму, зростаючого песимізму соціальних очікувань [99, с. 471–472]. За висновками О. Матета «українська модель державотворення відбувалася за умов етнокультурної та політичної маргінальності значної частини еліти та населення, відсутності сформованого громадянського суспільства. Тому природно визначення національних інтересів відбувалося не шляхом їх визрівання в процесі консолідації української нації, а на державному рівні, і характеризувалося несподіваністю, хаотичністю, або як трактували в ті часи – різновекторністю [120, с. 87]. Дослідник С. Кіршенблат аналізуючи причини популізму вказує на суттєву відмінність, – «Посилення ролі популізму свідчить про поступову втрату привабливості ліберальних рішень у сфері політики, економіки та культури. І якщо популізм у країнах «старої» Європи можна вважати наслідком розчарування демократією, у країнах Центрально-Східної Європи

його основою є невинуватені очікування, пов'язані з демократією, тобто неповнотою її втілення [79, с. 109]. З подібної точки зору, розглядає ключову відмінність причин популізму в західному світі та Україні А. Колодій, – «В усталених демократіях виникли проблеми з «перезрілою» представницькою системою, яка не зуміла своєчасно відповісти на виклики інформаційної епохи та занепад класово орієнтованої ідеологічної політики, наслідком чого стало зростання впливу популістів. Популізм тут є і наслідком, і симптомом кризи демократії. У перехідних суспільствах маємо недостатньо розвинену, незрілу демократію з низкою патологій, які, з одного боку, викликають розчарування у діях поміркованих політиків, а з іншого – породжують очікування на швидку і кардинальну зміну ситуації з радикальними популістами» [88].

Відтак, критичний стан економіки та низькі соціально-економічні показники «рівня життя» (зарплати, пенсії, стипендії та інші соціальні виплати) стають «невичерпним джерелом» для передвиборчих компаній українських політиків, а популістські гасла про «високі зарплати та пенсії», «гідне життя», «відродження промисловості», «створення нових робочих місць», «розвиток сільських регіонів» та інші – тиражуються та експлуатуються українськими політиками від виборів до виборів. Так, в комплексному дослідженні експертів політико-правового дискурсу Л. Велічно, І. Городецької, О. Москаленко та Л. Шуміної, наголошується на необхідності «підвищення автономності фінансової системи України» та доцільності «проведення комплексу заходів, які будуть спрямовані на: укрупнення банківської системи, розвиток сектору небанківських фінансових інститутів, підвищення довіри населення і бізнесу до фінансового сектору в країні» [277, р. 232], як факторів, що утворюють перспективи поліпшення соціально-економічної ситуації в сучасній українській державі, а відтак, стануть «економічними запобіжниками» для спекуляцій політиками-популістами на соціально-економічній тематиці.

Політичні обіцянки, як примітивний, проте дієвий інструмент політиків-популістів, охоче застосовується у кожній передвиборчій компанії, з цього приводу доречно навести коментар вітчизняного експерта Л. Шевченко, яка вказує на те, що «мовне кліше «передвиборчі обіцянки» має негативний характер - традиційно це сприймається як політтехнологія, заснована на брехні різного рівня, щось, що буде забуто одразу після виборів. Більше того, в Україні є і судовий прецедент, що де-юре дозволяє політикам ігнорувати свої передвиборні обіцянки» [203], зауважимо, мова йде про рішення ВАСУ від 21.07.2011 про визнання передвиборчої програми В. Януковича – засобом агітації, метою якої є формування волі виборця голосувати за кандидата та не більше.

Н. Резанова досліджуючи популістичні детермінанти легітимації влади констатує: «Саме нехтування майбутніми наслідками через зловживання риторикою та діями, що до вподоби більшості електорату, утримує країну в пастці популізму. Та складність ситуації в тому, що цей популістичний цикл, повторюється багатократно в історії незалежної України» [162, с. 177]. В даному контексті розмірковує й І. Побочий: «Характерною рисою українського політикуму сьогодні є пролонгація популістських методів і після виборчого процесу. З одного боку, це є рисою демократизації суспільства, протиборства влади та опозиції, а з іншого – вдосконаленням популістської риторики, яка впритул наближається до іншого негативного явища – демагогії» [145]. А провідний український науковець М. Головатий, визначає риси української політики в категоріях «гіпертрофований прагматизм та одномірність», «строкатість й динамічність» [41, с. 38].

Апеляція до «покращення добробуту рядового українця» відображається у передвиборчих програмах та риториці всього українського політикуму, незалежно від ідеологічного спектру, (наголосимо, що характерним для української політики є «розмитість» ідеологічних контурів, адже, здебільшого в політичних програмах партії чи кандидатів компілюються основні суспільнозначимі передвиборчі обіцянки), то ж

український виборець віддає перевагу не стільки змісту політичних програм, скільки політичним «симпатія» чи «антипатія» відносно тієї чи іншої політичної сили, до того ж, – харизма та стиль політичної поведінки деяких політиків, міцно закріпили в свідомості українського виборця орієнтацію на «чітку персоніфікацію» політики або конкретного «політичного бренду», тобто уособлення з певним політичним лідером. Як зазначають українські дослідники С. Денисюк, В. Корнієнко та А. Слободянюк в роботі «Персоніфікація» vs «Репутація» у політичному контексті математичного моделювання виборчих переваг» (2016), – «прикметною рисою політичної культури українських громадян є яскраво виражена тенденція до персоніфікації у сприйнятті політичної влади, в результаті чого відбувається своєрідне домінування іміджу лідера в структурі іміджу політичної партії. З іншого боку, існуючі партії фактично не є суб'єктами політичних ідеологій попри їх декларації щодо власної ідеологічності, тому виборцю простіше ототожнювати політичну партію із її лідером. Зрозуміло, що за таких обставин й сама назва партії як відображення її ідеології, втрачає сенс, а особисті якості політика здаються громадськості вагомішими за суспільну довіру до політичної партії, яку цей лідер представляє» [56, с. 166]. А провідні експерти Т. Нагорняк та А. Руденко, аналізуючи ситуацію на «політичному ринку» України презентують висновок, згідно з яким «унаслідок тенденцій монополізації партією влади, підвищенням ролі адміністративного ресурсу, український політичний ринок став, з одного боку, більш впорядкованим, більш стійким в структурному плані і, відповідно, більш цивілізованим, а з іншого – менш конкурентним і змагальним. У цілому, сьогодні партійний ринок неможливо уявити без брендів: ми повернулися б до атомізованої системи з безліччю не впливових партій. Отже, вибори стали війною брендів, а не партійних програм» [132]. В даному контексті, цілком очевидно тяжіння українського політикуму до так званих «іменних партій», до прикладу, – Блок Петра Порошенко «Солідарність», Радикальна Партія Олега Ляшка, Партія Наталії

Королевської «Україна – Вперед!», «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка», на регіональному рівні – «За Кернеса!» (Харків), «Рух Нових Сил Михайла Саакашвілі» (Одеса), Громадсько-Політичний Рух Валентина Наливайченка «Справедливість» (Рівненська область), «Громадський Рух Миколи Томенка «Рідна Країна» (що має чотири структурних підрозділи в Дніпропетровській, Хмельницькій, Чернівецькій та Чернігівській областях) та інші.

Тож, вважаємо «персоніфікованість» в назвах політичних організацій та об'єднань, є цілком очевидною політичною стратегією, що спрощує орієнтацію та стає «політичним навігатором» для виборця в «калейдоскопі» української політики. Як зазначається в публікації М. Кармазіної «Партії в Україні: власні/привласнені, іменні, «використанні» ...» (2018): «посилення процесу персоніфікації політики (що по-своєму говорить про низьку якість останньої в Українській державі), наростання популізму та деградацію інтересу до ідеологій із боку і українського суспільства, і самих політиків. Суспільство так-сяк голосувало за безвідповідальних політиків, толеруючи позаправові політичні практики, запропоновані ними, та виявляючи готовність бути корумпованим, при цьому не визнаючи ані найменшої своєї відповідальності за якість політичних процесів у державі» [75]. Тож, на нашу думку, українцям явно бракує електоральної культури, яка «являє собою рівень знання процедур виборчих компаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми» [69, с. 3].

В даному контексті, дозволимо дослідницьку пропозицію, згідно з якою для аналізу політичних процесів та розширення горизонтів пізнання феномену популізм, цілком логічно та перспективно застосувати термінологічний інструментарій провідного гуманітариста сучасності Ж. Бодрійяра, – «симулякр», який за визначенням теоретика слід розуміти як «імітацію і заміну реального, одиницю підробленого сенсу, ірреферентний знак» [20]. В теоретичній рефлексії Бодрійяра визначено три типи симулякрів: 1) натуральні симулякри – засновані на образі, підробці, їхньою

метою є «відновлення або ідеальна підстава природи за Божественною подобою», 2) продуктивні симулякри – засновані на машинному виробництві і його продукції, вони спрямовані на підвищення продуктивності, 3) симулякри симуляції – засновані на інформації, «гіперреальності, що націлена на тотальний контроль» [20], саме останній тип, виходячи з логіки даного дисертаційного дослідження, раціонально застосувати в якості методологічного інструментарію, для аналізу політичних процесів в сучасній українській державі, зокрема, посилення політичних позицій популістських сил. «Популізм за рахунок мас-медійних технологій набуває якості віртуальних політичних дій, бо повідомлення у мас-медіа і соціальних мережах стають заміниками конкретних політичних дій і рішень. Як медіа-реальність стає симулякром політичної реальності, так і медіа-повідомлення про політику стає симулякром (медійною заміною) існуючої політичної реальності» [2, с. 7].

В теоретичному конструкті Ж. Бодрійяра визначено ряд явищ, які пояснюють «втрату реальності» в сучасному світі: 1) медіа культура (сучасні ЗМІ здебільшого віддаляються від своєї головної функції передачі інформації, а концентрують зусилля на формуванні в сучасної людини певних бажань, щось придбати, чимось володіти); 2) обмін-вартість (сучасність диктує людині спотворення сприйняття цінного, матеріального, капіталу, «важливо не скільки коштує річ, а як оцінить суспільство спроможність її придбати», «як моє споживання визначає мене як людину – це стає капіталом»; 3) багатонаціональний капіталізм (національна ідентичність втрачається в сучасному світі багатонаціонального капіталу); 4) урбанізація (сучасне суспільство відвойовує у природи географічний простір); 5) мова та ідеологія (ідеологія та мова підтримують наше сприйняття реальності, в сучасному світі будь яке уявлення про дійсність завжди є ідеологічним, завжди вже побудовано симулякром» [20]. Для того, щоб набуті здатності змінювати реальність «симулякр» повинен, за міркуваннями Бодрійяра, пройти чотири еволюційні стадії: 1) зображення/копія як «гарний зовнішній вигляд», 2)

«перекручена свобода», 3) маскуванню відсутності глибокої реальності, 4) чистий симулякр [20], – вважаємо, означена методологія значною мірою корелює з аналізом популістських практик в українському політичному просторі.

Так, ряд західних дослідників застосовуючи теоретичні коди Ж. Бодрійяра, акцентує, що «симулякри» в політиці, тобто «сфабриковані політичними елітами марення», за умов сучасної медіатизації політичних процесів, створюють та водночас, спотворюють реальний політичний світ, те що виникає в «віртуальну просторі» призводить до трансформацій «реального світу» [269]. Так, наприклад, типовим «політичним симулякром» можна вважати «соціологічні опитування», які проводяться на замовлення політичних сил у період передвиборчих компаній, спроможні «викривити реальність» зробивши політика чи партію більш «популярним» чи навпаки «непопулярним», в такому ракурсі можна розглядати «політичні скандали», «політичний імідж» та інші політичні процеси, що «викривлюють політичну реальність» в сторону інтересів певних політичних сил. В даному контексті, висловимо компліментарну оцінку та наукову солідарність з міркуваннями провідного українського дослідника І. Мацишиною «Розвиток цифрових технологій дав змогу рефлексувати на політичні події в країні, але він також спричинив появу нових політичних технологій, до чого суспільство було ще не готовим. Проектування подій та керовані конфлікти через медіадискурс створювали метаподії, що були вже не результатом дійсності, а моделями впливу на дійсність. Звідси медіареальність вже не була рефлексією на політичну реальність, а поглинала її у часі та просторі, створюючи гіперреальність як симуляцію дійсності» [122, с. 124]. В публікації «Політичні медіа є симулякрами в ЗМІ» дослідники Кузнєцов і Славина зазначають «Ми часто розглядаємо медіа-меми як елементи гумору, формат культури та одиниці міжособистісного спілкування. Однак вони також є інструментом як політичного дискурсу, так і інформаційної політики. Після виборів президента США у 2015—2016 роках медійні меми стали новим

форматом політичної агітації та пропаганди. Раніше подібні інструменти існували також як гасла, банери, комікси, карикатури тощо, але нові медіа та соціальні мережі трансформували цей інструмент у формат медіа-пам'яті. Сьогоднішній медійний мем – це формат, що впливає на глобальну інформаційну політику та формує альтернативну реальність у ЗМІ» [247, р. 422–427].

Спираючись на логіку та аргументи вищенаведених тез, доречно казати про «симулякризацію української політики», причому слід наголосити, що до «політичної імітації» та «підробленого сенсу» вдаються всі суб'єкти політичного процесу. Так, політики-популісти, що «затято» виборюють принципи «справедливого народовладдя» чи «соціальної рівності», які нібито переймаються проблемами «пересічного українця» – насправді, лише створюють «політичну ілюзію» або «політичний симулякр», задля перемоги на виборах. Останнім часом, явно помітний суспільний тренд на «політичну альтернативу» – «політиків з народу», «нові обличчя», «позасистемних політиків» – виборці які розчаровані представниками «старих політичних еліт», тяжіють у своїх електоральних вподобаннях саме до таких «народних кандидатів», що є загальносвітовою тенденцією (параграф 2.1. та 2.2.). Найбільш ілюстративними прикладами, в даному випадку є лідер «Радикальної Партії» О. Ляшко, який за оцінками деяких політологів «став сенсацією президентських виборів 2014 року» (зайнявши 3 місце, з результатом 8,32%) та «політичний феномен» президентських виборів 2019 року – перемога В. Зеленського (з результатом 73,2% голосів виборців, що є унікальним досвідом для української політики).

Так, експерти BBC NEWS Україна в публікації «Тріумф Ляшка: випадковість чи початок великого шляху?» намагаючись проаналізувати природу популярності політика акцентують на декількох фактах: «Ролики зі стилізованими вилами у прізвищі замість букви «Ш» – це майже рекламний шедевр»; експерти віддають належне і радикальній риторичі Ляшка, на яку, підкреслюють вони, існує суспільний запит. «З одного боку, він – нещадний

опонент колишньої влади, котру уособлюють Партія регіонів та КПУ, з іншого – критикує чинну владу, до якої у виборців після перемоги Майдану виникало дедалі більше закономірних питань»; радикалізм заяв Ляшка підкріплювався практичними кроками: «критика антитерористичної операції з Києва звучить недостатньо переконливо, тож лідер Радикальної партії провів чимало часу на Сході і навіть оголосив про формування власного батальйону, який у складі АТО продовжує воювати на Донбасі»; нарешті, не варто недооцінювати роль чинника ток-шоу у формуванні підсумкового результату Ляшка. «Агресивна манера поведінки, радикальна риторика і схильність до епатажних дій знайшли свого споживача, і на фоні інших політиків це дало відповідний результат у день виборів» [195].

А політичний аналітик В. Пекар досліджуючи феномен Зеленського наголошує: «Виборці «проти всіх» стали ядром електорату Зеленського. Вони від самого початку були готові проголосувати за будь-якого антисистемного кандидата, це форма висловлення їхнього протесту проти традиційних еліт. Подібний протест, подібний запит на антисистемні обличчя можна спостерігати у багатьох країнах світу» та визначає специфіку президентської компанії «позасистемного кандидата Зеленського», а саме, – асоціація з серіалом «Слуга Народу», діджиталізація компанії, «дзеркальна технологія» (виборці ретранслявали образ на себе), Short run (короткий забіг) та ін. [142]. Політолог О. Романюк аналізуючи результати президентських і парламентських виборів 2019 року порівнює Володимира Зеленського з *Deus ex machina* (з лат. Бог із машини), який напередодні виборів раптом з'явився в політичному процесі: «Не зважаючи на те, що Зеленський не мав чіткої не то що програми, але й позиції (його «передвиборча програма» являла собою набір суперечливих популістських гасел), фахової команди (його команда складалася в основному з піарників), підтримки потужної політичної партії (партія «Слуга народу», яка висунула його кандидатуру, тільки почала формуватися), він здобув підтримку в 1-му турі 30,24% виборців, які взяли участь у голосуванні, у 2-му турі – 72, 22%» [169, с. 151].

В означеному контексті, становить інтерес теоретичний проект провідного фахівця з українського популістського дискурсу О. Яроша, який досліджуючи даний соціально-політичний феномен, визначає основні характеристики діяльності, змісту та форм «несистемних» політиків: 1) популізм як засіб протиставлення простого народу еліті; 2) написання програми разом з народом – обговорення та голосування за ті чи інші пункти через мережу Інтернет; 3) «нетрадиційні» питання в обіцянках – екологія і створення цифрової держави; 4) використання методів прямої демократії з «максимальним використанням новітніх технологій»; 5) «акцент на тимчасовій участі в політиці»; 6) використання політичної сатири (В. Зеленський в Україні та Б. Грілло в Італії); 7) блогерство, відеозвернення через соцмережі, при чому манера звернень «ґрунтується на зухвалості, створенні ефекту прозорості та прямому спілкуванні з людьми» [216]. М. Федоров коментуючи передвиборчу стратегію В. Зеленського акцентував на очевидних перевагах сучасних інформаційно-комунікаційних площадок, зокрема, – «Якщо пост у мережі Facebook або Instagram бачать від 5% до 20% підписників, то в Telegram його отримує кожен підписник особисто, причому в зручному вигляді – прямо на телефон» [134], що й було вдало використано досвідченими медіа-технологами зі штабу Зеленського.

Досліджує проблемне поле «системні/несистемні» політики О. Постоловська: «Особливості діяльності «несистемних» політиків, як можна побачити, ґрунтуються на популізмі, неконкретності стратегії розвитку держави, відсутності відповідальності тощо. Важлива відмінність, на наш погляд, це – перевага апелювання до емоцій та настроїв суспільства у «несистемних» політиків. В умовах, коли соціологами відмічається наявність великого протестного потенціалу суспільства, то «несистемний» політик – це «працююча» технологія. Загалом, як можна побачити, відбувається певний парадокс: умови розвитку сучасного суспільства диктують підготовку «системних» політиків, а суспільство, особливо в умовах демократичних трансформацій та кризи влади, надає запит на «несистемних» політиків.

Якщо країни з розвинутими демократичними інститутами мають можливість пом'якшити негативний вплив та хаотичність, яку привносять «несистемні» політики, то за умов нестабільного розвитку – це є ще одним викликом для затвердження демократичних цінностей та традицій» [155, с. 60–61].

Тож повертаючи до «симулякризації» української політики, зауважимо, на важливому аспекті, експлуатуючи образ «простої людини» О. Ляшко в президентській компанії 2014 року та В. Зеленський в президентській компанії 2019 року зайняли «вільну нішу» в українському політикумі, адже виборці «зневірилися» в професійних політиках та хотіли бачити при владі саме такого «народного політика», щиро сподіваючись, що саме така людина буде діяти в їх інтересах. Харизма, популізм «в чистому вигляді», політичний епатаж та активна робота в медійному просторі – стали запорукою популярності політика О. Ляшка. Проте, динаміка рейтингів О. Ляшко вражає своє контрастністю, швидко здобувши підтримку виборців, так само стрімкі й втратив народну прихильність, на нашу думку, однією з причин стала низка журналістських публікації, в яких висвітлювались зв'язки політика з олігархічними структурами та далеко не «простий», а достатньо «заможний спосіб життя», що явно розчарувало виборців (і було відображено в результатах виборчої компанії 2019 року, відповідно, – кандидат в президенти О. Ляшко на президентських виборах отримав – 5,48%, а партія «Радикальна Партія Олега Ляшка» на парламентських виборах – 4,1 %) [140].

А «політичний феномен» В. Зелінського повністю збігається з політичною матрицею новітніх популістських практик, – різко контрастуючи з «традиційними українськими політиками», апелюючи до «провини старих еліт» за наявні кризи в політико-військовому та соціально-економічному секторах, залучення потужних можливості медіа, Інтернет та мережевого простору, застосовуючи прийоми та техніки «карнавалізації» політик – отримав перемогу в президентській компанії 2019 року. Зауважимо, що політична фігура В. Зеленського, як представника сучасних популістських сил, багато в чому збігається з новітніми популістськими практиками

західного світу, вважаємо перемогу Зеленського можна поставити в один ряд з перемогами «несистемних політиків» сучасності – Д. Трампом (США), Б. Грилло (Іспанія) чи Й. Гнорра (Ісландія). Слід наголосити, відмінною рисою передвиборчих компаній О. Ляшко та В. Зеленського є комунікативно-інформаційний аспект, – якщо О. Ляшко, якого радше можна ідентифікувати «як типового українського політика-популіста», робив ставку на «пряме спілкування з народом», шляхом масштабної роботи з електором, у вигляді особистих зустрічей з пенсіонерами, бюджетниками, селянами, військовими та іншими групами виборців, плюс «радикально» активно застосував популістську риторику на різних медійних платформах, то В. Зеленський – політик-популіст «новітньої доби», повністю «трансплантувавши» політичну компанію, в зручний для себе як медійної персони, медійно-мережевий простір, також артикулював до «прямого спілкування з народом», проте, в он-лайн режимі, що сприймалось виборцями як можливість безпосередньо впливати на процеси та процедури передвиборчої компанії.

Схожої дослідницької позиції дотримуються в коментарях науковці Ю. Данько та Н. Білоцерківська – «В сучасних умовах боротьба за владу все більше перетікає у віртуальний простір з використанням політичних Інтернет-технологій. У політичному процесі все частіше блоги, соціальні мережі, форуми використовуються для агітації, залучення прихильників, донесення політичних програм, а також організації та координації масових акцій. У мережі формується середовище, яке має широкі можливості комунікації та об'єднання всередині неї» [48, с. 49–50]. Дійсно, використання Інтернет-технологій утворює широкий спектр можливостей, як для сучасних політиків та суспільно-політичних сил, так і для виборців, проте загострює увагу до питання інформаційної безпеки, адже в сучасному світі інформацію давно визнано «найпотужнішою зброєю» здатною не лише змінити хід передвиборчої кампанії, а розташування сил на геополітичній карті світу – «Інформація стала потужним засобом маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю, а також реальною зброєю, що використовує в

конфліктах нового типу, конфронтація та протистояннях» [66, с. 97]. В означеному контексті, логічно навести висновки й А. Самброс, щодо віртуалізації сучасної політики – «У наш час віртуальні образи є основою політичного життя у всіх розвинених країнах. Політичні конфлікти відображаються через ЗМІ, телеканали стали рингами політичних протистоянь, політичних боїв. Політики, що відмежовані від суспільства, є проекцією політичної сили, виразниками її позиції. Саме тому, зараз партії, і у нас в Україні, асоціюються з їхніми лідерами. Їх характеристиками виступають не традиції, політичні позиції, ідеологія, програма дій (що виписувалась би окремою «книгою реформ»), а бренд політичної сили та імідж лідера, що у комплексі представляють віртуальний образ, який зараз і є основним, формальним політичним «суб'єктом». У наш час бренд є заміником ідеології, а імідж – заміником політичної позиції» [174, с. 24].

В роботі «Зе вибори по-новому: зміст за лаштунками шоу» група вітчизняних експертів В. Філіпчук, І. Тишкевич, І. Петренко та М. Степаненко наголошують – «Президентські перегони 2019 року дійсно стали виборами «по-новому», і не лише у зв'язку з безпрецедентною кількістю кандидатів, наявністю позасистемних політиків, складністю в прогнозуванні фіналістів до першого туру й в цілому загальною непередбачуваністю, а й через зміну інструментів і виборчих технологій. Безумовно, старі методи ведення кампанії – агітаційні намети, роздача листівок й газет, агітація від дверей до дверей, мітинги, зустрічі з виборцями, використання ЗМІ, побудова мереж для підкупу виборців, чорний PR тощо нікуди не поділись, проте, більш ефективними видались нові технології базовані на емоціях. Українське суспільство традиційно є досить заполітизованим, а емоційність нинішньої кампанії ще в більшому масштабі залучило громадян в політику. Крім того, кампанія видалась дуже креативною, в першу чергу, завдячуючи «неполітику» Володимирі Зеленському, який зумів здивувати й зачепити за живе як виборця, так і політичних конкурентів-важковаговиків» [189].

О. Смирнов визначаючи чинники успіху Зеленського в президентській компанії 2019 року наголошує на наступному: «В. Зеленським було змінено правила гри у спілкуванні з аудиторією, яка традиційно не ходила на вибори та побудова кампанії на отриманні миттєвої реакції від соціальних мереж. Він зміг нав'язати конкурентам гонку на незвичному для них полі, а саме – полі цифрових комунікацій, які стали більш дешевим проте не менш дієвим засобом підвищення популярності, ніж телевізор. Маючи потужний медійний ресурс впродовж усієї передвиборчої кампанії, у вигляді ефірів на телеканалі «1+1», він активно комуніціював з електоратом за допомогою соціальної мережі Instagram і меменджера Telegram» [176].

В форматі передвиборчих компаній, означимо ще один аспект «політичної симулякризації» української політики, – кількість учасників, що беруть участь у «президентських перегонах» або «парламентських перегонах», адже, на нашу думку, вона зростає пропорційно збільшенню популізму в політичному просторі сучасної України. Так, динаміка кількісного складу президентських виборів в Україні виглядає наступним чином: 1991 рік – 6 кандидатів, 1994 рік – 7 кандидатів, 1999 рік – 13 кандидатів, 2004 рік – 24 кандидата, 2010 рік – 18 кандидатів, 2014 рік – 21 кандидат та 2019 рік – 39 кандидатів [140], що за нашими спостереженням навряд чи може рахуватись як демократичний принцип «конкурентності та альтернативності виборів», а радше як черговий «політичний симулякр», який створює ілюзію «відкритості» виборчого процесу для кожного представника народу та можливості обрати «свого» кандидата з великого списку, адже на справді, реальними «політичними фігурами», що здатні вести боротьбу на головну політичну посаду в країна – пост Президента України, лише одиниці, тож по факту, – подібна політична практика, лише «викривлюють та спотворюють» справжню ліберальну демократію. Зауважимо, що подібна ситуація і із політичними партіями в Україні, кількість яких за даними Міністерства Юстиції на 1.01.2020 року становила 349 (Політичні партії, Міністерство Юстиції, 2020), при чому залученими до

виборчого процесу, тобто потрапили до виборчого бюлетеню 2019 року – 22 партії [148].

Нагадаємо, в контексті «політики симулякрів» варто розглядати не лише політичних лідерів, політичні партії й навіть деякі політичні процеси, а й іншого впливово суб'єкта політичного процесу – виборця та його політичну поведінку. Так, щодо «симулякцизації українського виборця», – мова йде про політичну практику «підкупу виборців», чимало українців висловлюють недовіру політико-владним інституціям та наголошують на необхідності радикального оновлення політичної сфери (що фіксує численна соціологія), проте, замість того щоб раціонально-критично підійти до процесу «волевиявлення» (критичного мислити, верифікувати інформацію, дослідити та проаналізувати передвиборчі програми тощо), результати якого й можуть призвести до «покращення життя пересічного українця», натомість «продають свій голос», і знову повертаються до «замкненого кола» і транслують суспільні тези про «нечесних політиків, які приходять до влади виключно заради збагачення і ніколи не піклуються про інтереси народу». За висновками С. Якимової, – «Як показує практика проведення виборів в Україні на різних рівнях, останнім часом підкуп – найтипівіше правопорушення у даній сфері. Особливого розголосу й міжнародного резонансу набувають дані правопорушення у сфері виборчих відносин й, передусім, на тлі мобілізації ресурсів суспільства у напрямку протидії корупції» [212, с. 460]. До речі, враховуючи «співучасть» в даному випадку, і політиків і виборців, можна казати про «подвійну симулякризацію політики», оскільки обидва суб'єкта усвідомлюють «підроблений сенс» [20] подібної деструктивної політичної практики. Тож, політики створюють «симулякр» – «чесних демократичних виборів», а несвідомі виборці – «симулякр» – «демократичного волевиявлення», нажаль, мусимо констатувати, подібні явища спотворюють, сюореалізують політичні процеси та становлять реальну загрозу ліберально-демократичним цінностям української держави.

До прикладу «політичної симулякризації» можна віднести стосунки в середині політичної еліти, часто українські політики позиціонують себе, як непримиримих політичних опонентів – по факту, проте, де-юре мати дружні, родинні або бізнесові зв'язки. Так, чимало журналістських та громадських платформ висвітлюють «родинні та бізнес» зв'язки українських політиків і топ-чиновників, наприклад, медійні проекти «Схеми: корупція в деталях», «Гроші», «Українські сенсації», портал АНТИКОР, Liga.Net та ін. А дослідник С. Рибалка, підкреслює «бізнесовий прагматизм» української політики: «Реальність елітотворення сучасної України засвідчує, що вагомим інституційним підґрунтям функціонування та рекрутування регіональних політичних еліт є структура представництва групових інтересів. Групи інтересів в основному формуються з метою забезпечення преференцій для бізнес-структур» [164, с. 50]. Тож, чимало українських політиків, використовують медійні площадки для «з'ясування стосунків», «сенсаційних викриттів» або «злиття компромату», які приносять «політичні дивіденди» у вигляді голосів виборців, проте, насправді ж, в деяких випадках подібні «політичні баталії» слід розцінювати, – як черговий «політичний симулякр», виключно з позиції популістської риторики та як типовий елемент українських популістських практик.

Важливо, відзначити, що в Україні масштаби «театралізації» та «каранавалізації» політичних процесів набувають сили, так, на нашу думку, медіа-проекти – «Свобода слова» з С. Шустером (згодом А. Куликовим), «Велика політика» з Є. Кисельовим, «Свобода Савіка Шустера» з С. Шустером, «Право на владу» з Н. Мосейчук та інші, – з дискусійних суспільно-політичних площадок, іноді перетворюються на «інформаційно-комунікативні хаби» політиків-популістів. Зауважимо, що означені медіа-проекти позиціонуються, як політичне ток-шоу, тож, здебільшого сприймаються глядацькою аудиторією, як інтелектуально-розважальний контент, в якому цікавим елементом є саме шоу, сенсації, конфлікти, а не

інформативності, об'єктивність та можливості раціонально-критично оцінки політиків.

В означеному контексті, доречно, звернутись до питання вітуалізації сучасного українського політичного простору, оскільки окрім очевидних позитивних аспектів (зручність, швидкість, оптимізація, прозорість та ін.), є й чимало ризиків, про які саме попереджає політолог В. Кривошеїн: «В умовах віртуалізації держави модернізаційні процеси посилюють ризик делегітимації політичної влади, основними джерелами якого є: інституціоналізована корупція у державному управлінні та в судових органах; домінування медіаполітики та політики скандалів в управлінні суспільними відносинами; невиконання правлячими політичними суб'єктами передвиборчих програм, порушення ними правил демократичних процедур при ухваленні рішень; послаблення традиційних каналів впливу на уряд (через голосування чи медіа) представників певних суспільних кіл одночасно з погіршенням їхнього соціально-економічного становища; невідповідності зростаючих очікувань суспільства та можливостей влади їх задовольнити наявними засобами та ін.» [96, с. 69], та продовжуючи дослідницькі інтенції, щодо визначення ризиків, в наступній публікації В. Кривошеїн акцентує, – «У цілому для віртуалізації політичного простору та інститутів (і перш за все держави) притаманне те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі. Утворення за допомогою віртуалізації інформаційного (віртуального) політичного простору призводить до заміщення традиційних політичних інститутів (перш за все держави) їх симуляціями, тобто уявними аналогами, які у свідомості людей мають статус цілком реальних» [98, с. 8].

На нашу думку, специфічною рисою передвиборчих програм українських політиків є «масштабність планів», тобто передвиборчі обіцянки вирішити всі складні питання одночасно і одразу, що є популізмом «у чистому вигляді», адже «очевидна не реалістичність», що так подобається українському виборцю, насправді, є заздалегідь не можливою для виконання.

В цьому контексті доречніше та перспективніше виглядає досвід західних політиків, які для своїх передвиборчих програм обирають один чи два стратегічні напрямки, які планують реалізувати у разі перемоги та отримання політико-владних повноважень, наприклад, вихід з фінансово-економічної кризи та подолання її наслідків, вирішення проблеми безробіття або міграційної кризи, реформування освіти чи медицини, покращення ситуації з охороною довкілля або впровадження ефективної державної політики, щодо протидії тероризму тощо. В Україні політики намагаючись залучитись підтримкою, як умого більшої кількості електорату, вдаються до популістських обіцянок «вирішити все й одразу», проголошуючи себе «політичними месіями», яким належить врятувати країну. Відтак, формується ще одна суттєва і специфічна риса української політики черговий «політичний симулякр», – системне невиконання передвиборчих обіцянок, що цілком закономірно породжують суспільний гнів, розчарування, зневіру, а згодом (з наближенням чергового електорального циклу) – черговими сподівання. Тож очевидно, системне невиконання політичних обіцянок, раз у раз штовхає «пересічного українця» в бік опозиції, яка в свою чергу, все активніше вдається до популістських практик, пропонуючи ще більший «пакет передвиборчих обіцянок». Коли ж політичні еліти, що позиціонували себе як опозицію, здобувають перемогу на виборах, то швидко втрачають легітимності та підтримку з боку населення, оскільки популізм, що привів їх до влади, не може бути реалізованим в реальному політичному просторі. Оскільки українці покладають великі сподівання на політиків чи політичні сили, яким віддають свій «електоральний голос», то такими ж великими є розчарування та критика у разі не виконання передвиборчих обіцянок. Так, аналізуючи природу легітимаційних криз в Україні дослідник Ю. Калюжна зазначає: «Типовим є розчарування виборців пов'язане з нереалізованими політичними, соціально-економічними та іншими обіцянками», та наводить результати соціологічних опитувань, щодо довіри українців до політико-владних інституцій «Вражають гранично низькі показники. Так, наприклад, у

2000 р., лише 0,7 % респондентів вказали, що вони цілком довіряють політичним партіям. Згідно з опитуванням 2015 р., політичним партіям цілком довіряють лише 0,6 % респондентів, швидше довіряють – 12,1 % респондентів. Рівень недовіри до політичних партій значно вищий. Так, 34,8 % респондентів зовсім не довіряють політичним партіям і 40,4 % скоріше не довіряють» [73, с. 140–141]. А за висновками політолога Т. Кузьо, які були сформовані на підставі аналітичних оцінок президентських компаній 1994, 1999 та 2004 років, популізм властивий майже всім політичним силам в Україні [246]. Експерт «Бюро аналітики «Тектум» А. Стародуб, презентуючи результати соціологічного дослідження «Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року», наголосив: «згідно з опитуванням, найвиразніше популізм проявляється у виголошенні заздалегідь невиконуваних обіцянок - 58%. Понад третину експертів вказали на те, що в нашому політичному дискурсі панує демагогія (40%) і творення образу ворогів з політичних опонентів (32%). Із типів популізму вони відзначили як домінуючі: антиолігархічний (56%), соціальний (50%), безпековий (44%), військовий (34%), що відображає нинішню ситуацію. Натомість тільки 2% експертів вказали, що зараз у виборчій кампанії більш-менш присутній проросійський популізм (2%) і не так видимо розігрується релігійний (12%) [180].

В рамках даної дисертаційної роботи, стратегічним є акцент на наступному – в процесах державотворення сучасної України провідну роль відіграють партії та їх представницька функція, як «голосу народу» в політико-владних інституціях, саме політичні партії, які делегував електорат повинні оперативно та ефективно реагувати на народні запити і вимоги, проте, через брак політичних компетенцій, внутріпартійну боротьбу, корупційні зв'язки з представниками олігархату, неефективну законотворчу діяльність тощо, партії стрімко втрачають легітимаційний кредит, який здобувають на місцевих та парламентських виборах – і ця тенденція відтворюється з кожним наступним електоральним циклом. Як зазначає

вітчизняний дослідник П. Манжолі: «Чи не єдиним засобом скорочення дистанції між політикою держави та очікуваннями громадян залишаються вибори на загальнодержавному рівні, проте навіть вони не спроможні пом'якшити зазначене протиріччя: вже досить звичною стала картина, коли чи не наступного дня після завершення виборчої кампанії рейтинг довіри населення до тих, кого ще вчора було обрано до вищих органів державної влади знижується до мінімальних показників» [115, с. 59].

Слід відзначити, українські партії маючи набір специфічних рис, а саме – не чітку ідеологічну ознаку, надмірну персоніфікованість (українці здебільшого ідентифікують партії з її лідером – Ю. Тимошенко (Батьківщина), О. Ляшко (Радикальна партія), П. Порошенко (Європейська Солідарність), В. Зеленський (Слуга народу) та ін.), схильність до конфронтацій (системна внутріпартійна боротьба та небажання утворювати політичні союзи), непрозорість фінансування, очевидні протиріччя між передвиборчими обіцянками та реальними політичними кроками, тобто все те, що сприймалось суспільством, як тимчасові «недоліки», і пояснювалось політологами, як закономірні процеси на шляху демократичного транзиту, по факту, – стало «нормою» політичних практик України, тож замість конструктивного партійного будівництва за принципом ліберальних демократій, українські партії «відшліфовують» популістські техніки від виборів до виборів. Як зазначається в публікації О. Новакової «Синдром популізму» як виявлення кризи сучасної політики» – «У суспільствах же перехідного типу, до яких належить і Україна, громадяни підсвідомо тяжіють до швидкого вирішення наявних проблем і не схильні до повсякденної участі у цьому процесі. Тому вони більш лояльні до політиків, які обіцяють краще життя вже сьогодні. До того ж в нашій країні відсутні потужні ліві партії, що у своїх програмах та діяльності актуалізують соціальні проблеми та питання загальної справедливості, тому їх місце активно займають популісти, для яких соціальна справедливість – не ідеологія, а засіб отримання влади [137, с. 39]. А вітчизняний експерт І. Кіянка стверджує: «коли популізм апелює до

суспільних настроїв, тоді власне появляється спроба підлаштуватися під стереотипи масової свідомості і тоді популізм стає засобом завоювання влади. А підвладна маса потребує від влади, по-перше, опіки, турботи, догляду, патерналістського забезпечення базового комфорту – фізіологічного і психологічного. По-друге, встановлення чи дотримання порядку. По-третє, надання сенсу колективному та індивідуальному існуванню, творенню привабливої спільної ідеї. Хоча це є своєрідна ілюзія, але без неї суспільство не може нормально існувати, інакше воно впадає у стан аномії» [81, с. 70]. Тож, цілком припустимо стверджувати про певне «емоційне вигорання» демосу – «феномен емоційного вигорання характеризується негативним психологічним хвилюванням, емоційним виснаженням, ..., що в цілому негативно впливає на особистість, та її професійну діяльність» [233, 235], фактично, феномен популізму виступає своєрідним засобом артикуляцій «політичних мрій пересічного виборця», які за нормальних політичних умов, навряд чи мають шанс бути реалізованими.

З позиції вище наведених аргументів, можна зробити висновок про те, що популізм, як соціально-політичний феномен є перманентним явищем в українському політичному просторі та набуває ознак «масштабності і динаміки» під час виборчих процесів та суспільно-політичних криз. Пропонуємо застосувати запропоновані автором дослідження в параграфі 2.1. типологію популізму (*деструктивний популізм, популізм альянсу, конструктивний популізм*) та матрицю «універсальних» маркерів («*аккумуляція незадоволення*», «*гра на емоціях*», «*народовладдя*», «*політика симулякрів*» та «*національна автентичність*») до аналізу політичної ситуації в сучасній Україні. Так, з огляду на попередні тези, з поміж трьох запропонованих типів популізму, для українських політичних практик характерним було домінування деструктивного типу, проте, аналіз результатів президентської компанії 2019 року, вочевидь, змістив акцент – в сторону популізму «*альянсу*». Щодо «універсальних» маркерів популізму, то

всі вони в тій чи іншій мірі відображені в популістських практиках української держави.

Що підтверджується наступними висновками, симптоматичним для українського політикуму є свідоме акцентування на диференційованості суспільства, за різними ознаками – політичними вподобання, векторами державного розвитку, сприйняттям історичного минулого, релігійною та мовною приналежністю тощо, що, безумовно, є типовим інструментом популістських практик, *«поляризація суспільства»* утворює сприятливі політичні перспективи для політиків-популістів, адже посилення конфронтації в суспільстві та переважання на цьому ґрунт ірраціональних настроїв в свідомості українців, стабільно забезпечує політичну перемогу означених політиків. Щодо подібного стану речей в українській політиці переконливо висловився Президент України В. Ющенко – «Роздільність суспільства на відчужені групи – за рівнем самосвідомості, за релігійними конфесіями, політичними поглядами, соціальними орієнтаціями – один із факторів, що істотно перешкоджає його консолідації. Це, своєю чергою, робить можливими політичні маніпуляції суспільною свідомістю, збільшує політичну апатію та зневіру населення у владі. За відсутності справжніх демократичних інститутів державного управління та соціальної кооперації, за низької спроможності населення до самоорганізації та за браком спільних системотворчих соціальних цінностей політичні сили отримують змогу адміністративними методами «диригувати» волевиявленням ізольованих груп громадян, недобросовісно використовуючи мовні та етнічні тертя для отримання політичного капіталу» [210]. А за визначенням політолога І. Побочия: «популіст завжди постає ворогом плюралізму і консенсусу, що досягається шляхом діалогу з усіма суспільними групами та їхніми політичними представництвами» [145]. Вкрай песимістичним є погляд українського політолога А. Романюка, який наголошує на тому, що політикам вигідно спекулювати на питанні розколу держави, бо це спрацьовує під час виборів, – «Ця проблема і методи, які використовуються у

політичному житті, ставлять серйозне питання про перспективи України і про те, що Україна і далі залишатиметься поділеною. На жаль, кроків на об'єднання Україна далі немає» [168].

Відзначимо, політичні партії, які за своєю демократичною природою мають «популістський геном», прагнення сподобатися як умога ширшій аудиторії, в українських політичних реаліях перетворились в «квазідемократичних популістських структури», які у боротьбі за «симпатії електорату» «змагаються» між собою у майстерності популістської риторики та популістських вчинків. Що, у поєднанні з іншими проблемними аспектами української політики, неминуче призводить до очевидної демократичної кризи партійної системи в Україні, про що зазначив А. Романюк «одним із чинників, які сприяли в останні десятиліття поширенню популізму, стала сучасна криза партійної демократії. Її сутність – у зменшенні ідеологічних відмінностей між головними партіями та їхніми програмами, все більша орієнтація цих партій на весь електорат, а не на окремі соціальні групи, і, у підсумку поступове зникнення зв'язку між конкретними соціальними групами та політичними партіями [167, с. 242]. Як зазначає Ю. Калюжна «В Україні зберігається тенденція до дистанціювання політичної влади від громадянського середовища, що не сприяє налагодженню політичної довіри та визнання з боку населення. В «політичних баталіях» між різними гілками влади та конкретними політичними акторами до пересічного українця звертаються виключно ситуативно, переважно, під час виборчого процесу, як до демографічного ресурсу здатного забезпечити потрапляння до «владних кабінетів»» [73, с. 137].

В даному контексті наведемо твердження науковця О. Смірної, яке заслуговує на компліментарну оцінку та підтримку, – «Тривалий процес формування української державності супроводжувався приходом до влади низки політичних сил, що відзначалися різними політичними поглядами та зміною конституційної матриці організації політичного простору. Проте не завжди політична воля еліти країни до формування курсу державної політики

перебувала у полі національних орієнтирів української громадськості. В результаті дисонанс політичної волі владно-суспільних інститутів призвів до політичної активізації громадськості та переформатування політичної влади на основі народної волі» [177, с. 156]. В колективному дослідженні групи провідних науковців вітчизняного політологічного дискурсу – Г. Уджмаджурідзе, С. Білан та В. Кривошеїна, присвяченому науковій експертизі категорії політичної участі, авторами встановлено: «політична участь має ознаки соціально-психологічної потреби людини: це допомагає зменшити рівень соціально-політичної депривації, визначити соціальну ідентичність, включаючи з боротьбою за визначення норм суспільного устрою. Тому з блокуванням і обмеження політичної участі політичних інститутів, протестних форм політичної участі починає домінувати; з частковим блокуванням та обмеженням – громадянська участь громадян актуалізується; при відсутності обмежень – загальноприйнято домінує політична участь у формі ініціативних проєктів та вимог до влади (підтримка та вимоги). У сучасному українському суспільстві існує латентність конфлікт між громадськими організаціями, що представляють громадянське суспільство, та політичною владою для розширення прав та можливостей політичної участі» [274, р. 203].

В реаліях складного процесу українського державотворення політичні еліти несуть безпосередню відповідальність за формування популістських практик, але ж як було попередньо встановлено – типовою рисою українських політиків є «політична мімікрія», тобто здатність оперативно реагувати на електоральні запити та вподобання виборців, в історії сучасної України є чимало прикладів, «політичного перефарбовування», коли політики змінювали «політико-ідеологічну орієнтацію» переходячи в іншу політичну партію чи докорінно змінюючи політичні гасла, намагаючись «догодити» електоральним настроям. Доцільно, навести висновки українських дослідників, які предметно вивчають питання політичної мімікрії, – В. Корнієнко та А. Бобрук: «Сучасний політик задля утримання

влади повинен, з одного боку, постійно доводити власну компетентність, боротися із конкурентами, а з іншого – подобатись електорату, отримувати підтримку однодумців тощо. Тому для політичних діячів стає природним пошук різних шляхів для утримання свого місця в політикумі: перехід з однієї партії до іншої, пошук і технологічне формування нового політичного іміджу тощо» [93, с. 4], а політичний експерт О. Смірнова наголошує: «Політичний конформізм поступово перетворюється на політичну мімікрію, за якої відбувається запозичення чужих гасел, програм, іміджу в цілому задля більш успішного маніпулювання об'єктом і дискредитації інших суб'єктів» [177, с. 163].

На відповідальності політичних еліт, за формування політичної культури виборців та набуття політичних компетенцій, які власне й виступають ефективними «фільтрами» та дозволяють «пересічному громадянину» не потрапити на «популістський гачок», проте, як наголошує дослідник І. Поліщук: «зигзаги» у виборчому законодавстві та виборчій процедурі позначились на політичній свідомості й політичній поведінці українців. Абсолютна більшість українських виборців оцінює діяльність та ефективність політичної влади за соціально-економічними показниками рівня життя, а ідеологічне, ціннісно-нормативне навантаження залишається поза увагою виборців. Відповідальність за відсутність в українському виборчому середовищі чітких, стійких, вивірених політичних уподобань слід покласти на некомпетентні та корумповані політичні еліти, що використовують виборче законодавство для реалізації власних «політичних проектів» [151]. Критичний в своїх оцінках й політичний експерт О. Гладкий: «політичний істеблішмент України можна вважати лише правлячим класом, люди, які перебувають при владі, не є елітою в її повноцінному розумінні. Цей прошарок немає навіть половини ознак еліти, і, що найгірше, відірваний від потреб та проблем суспільства і продовжує дистанціюватися від нього. Виходячи з цього, не варто численну армію функціонерів державного апарату ототожнювати з елітою суспільства» [38, с. 43-45]. Науковець Н.

Білоцерківська визначає взаємозалежність еліт й народу, наголошує: «недалекоглядність» та не виваженість політичних рішень українського народу, утворюють «спіраль популізму», яка повторюється у наступних електоральних циклах [220].

Слід наголосити, що українські політики власноруч сформували «політику симулякрів» та специфічну політичну культуру українського виборця, в якій домінує ірраціональність над раціональністю, до того ж, наявний свого роду «політичний рефлекс» реагування на популістські гасла, українці, яким протягом кожної передвиборчої компанії «роздавали» обіцянки «швидких змін та покращення життя вже завтра», перестали розглядати в якості «електоральної перспективи» ті політичні сили, які пропонують складні, покрокові та тривалі у часі політичні проекти, в цьому контексті доречно навести коментарі українського політолога Т. Семенюка та британського дослідника М. Тейлор, – «ніхто не наважується сказати, мовляв, я не обіцятиму золоті гори, але можу пообіщати важку працю та найближчі роки бідності, як це сказав свого часу Черчилль британцям» [175], «сучасний політичний процес шкідливий для суспільства. Політика стала якорем, який тримає суспільство на дні, не дає йому піднятися і змінитися. Людям пропонують легкі відповіді на складні запитання, тоді як легких відповідей не існує взагалі. Виходить, що прості відповіді не спрацьовують, громадяни обурюються й втрачають будь-яку віру» [183]. Схожої наукової позиції дотримується й В. Хохлов: «Якщо йти простішим шляхом, то у виграші опиняться лідери-популісти, ... демагоги, які створять видимість поновлення політичного середовища, але без належного етичного фундаменту тільки поглиблюють кризу, остаточно підірвуть довіру і ще більш посилять переконаність мас у тому, що «політика – це брудна справа»» [197]. Відтак, нажаль, мусимо констатувати, українські політики стали заручниками своєї безвідповідальності та політичної некомпетентності, і відтепер змушенні функціонувати відключено в полі популістських практик, до того ж, очевидно, українським політикам бракує «усвідомлення високого рівня

відповідальності перед громадським середовищем, адже зазвичай, саме політичним елітам належить роль ретрансляторів політичної культури і політичної поведінки» [5, с. 58–65].

Проте, відповідальність за наявний стан речей в політичному просторі України лежить й на самих виборцях, в політичній культурі яких така риса як «політична еклектика» з часом лише зміцніла, на нашу думку (яка синхронізує з висновками провідних експертів українського політологічного дискурсу), «портрет» сучасного українського виборця складається з низки протиріч, надмірна політизація різко контрастує з «політичною байдужістю» (до речі, природа політичного абсентеїзм в Україні переважно пов'язана з тотальним розчаруванням від попередніх виборчих компаній, які не виправдали електоральних сподівань), завищені очікування та вимоги до політиків з власною політичною інфантильністю тощо. Значну роль в політичній культурі українського виборця відіграє вплив сучасної масової культури, що продукує культ спрощення та культурної уніфікації. Подібні оцінки відображено у коментарях українського соціолога І. Бекешкіної – «на жаль, українському виборцю дуже далеко до раціонального вибору. ... У нас завжди брав гору популізм. Розплатою за популізм було те, що у нас завжди перемагала опозиція. Так відбувалося тому, що президенти обіцяли людям те, чого не могли зробити. Тому на наступних виборах їх не обирали або обирали таких же, які так само обіцяли і зрештою все одно не виконували своїх обіцянок. За останні 20 років безумовно раціональний сегмент виборців дещо зріс, але, на жаль, не настільки, щоб він став вирішальним» [14]. Влучно коментує ситуацію зі станом політичної культури та її кореляцію з популізмом український політолог М. Польовий «На жаль, наш виборець не дуже далекоглядний. ... українці «в середньому» стають менш розсудливими і більш податливими до маніпуляцій. Тому й реагують на гасла й обіцянки, а не на конкретні дії. Тобто оце загальновідоме кліпове мислення тепер характеризує не тільки молодь, а й дорослих зрілих людей, які не хочуть (чи

вже не можуть) задумуватися ні про що довше, ніж повідомлення у «Твіттері» [153].

В ракурсі означеної проблематики дослідження важливим є звернення до суспільно-політичних подій, які стали зламним моментом в новітній історії українського державотворення, а саме – «Помаранчевої Революції» та «Революції Гідності», та спробуємо проаналізувати ці події в «універсальних» маркерів феномену популізм, – «розігрите» передвиборчими баталіями українське суспільство буквально «спалахнуло» протестами акціями, які були відповіддю на спробу фальсифікації результатів президентських виборів 2004 року та різку зміну державного вектору розвитку і відмову від європейської світоглядної позиції у 2013 році. В рамках даного дисертаційного дослідження важливо акцентувати на популістській складовій означених соціально-політичних подій, оскільки революційні гаслі, що лунали з Майдану містили явні ознаки популізму, це і радикальна поляризація суспільства «свої»/«чужі», «помаранчеві»/«біло-блакитні», «патріоти»/«сепаратисти»; і звинувачення «старих еліт» та перекладання відповідальності за політичні та соціально-економічні кризи на політичних опонентів; *«гра на емоціях»*, зі спекуляціями та маніпуляціями на емоційно-іраціональному станом виборців; *«політика симулякрів»*, яка проявилась при невиконнанні політичних гасел, що лунали від лідерів Майдану (2003 та 2014 років), «політичним симулякром» можна вважати й ситуативно-стратегічне об'єднання опозиційно-революційних політичних сил, адже в подальшому із-за системних внутрішніх конфліктів, вони втрачали політико-владні повноваження, та стали уособленням чергового «суспільно-політичного розчарування» українців.

Проте зазначимо, для значної частини української суспільства «Помаранчева Революція» та «Революція Гідності», стали суспільно-політичним досвідом, який надав відчуття «демократичного тріумфу». Однак, згодом «демократичне піднесення» було нівельоване розчаруванням у політичних елітах, поглибленням кризи в соціально-економічній сфері,

трагічними подіями військово-політичного конфлікту з РФ, сукупність даних факторів, призвели до чергового вітка суспільної зневірою в «справедливому народовладді», – відтак, утворились «сприятливі умови» для чергового «піднесення» популістських сил в сучасній Україні.

Додатково варто відзначити, низький рівень політичної культури українців, а відтак, і політичної компетентності – здатність до критичного мислення, аналізу інформації, верифікації фактів тощо, – що стає зручним атрибутом для популістських маніпуляцій, так до прикладу, аналітиком Комітету виборців України Д. Рибачок на конференції «Виборча кампанія в Україні: основні тенденції і проблеми», було акцентовано, – «Майже половина того, що обіцяють кандидати в президенти, не відноситься до повноважень Президента. Повноваження Президента і його компетенції досить чітко виписані в статті 106 Конституції України» [165]. А за висновками експерта М. Кармазіної «Еліта того чи іншого регіону перед місцевими виборами 2015 р. (як це стає все більш зрозумілим з часової відстані) вдавалася до популізму, шукаючи інструментів зміцнення своїх власних позицій, свідченням якого була відсутність програм розвитку регіонів, місцевого самоврядування тощо. У разі декларування програми змін, ці (обіцяні) зміни не були досяжними, оскільки у низці випадків політична сила оминала питання меж компетенції регіональної влади чи місцевого самоврядування (здійснення обіцяного не відповідало політико-правовим реаліям України), уникала розробки і пояснення механізму досягнення мети і характеристики ресурсного (у т. ч. фінансового) забезпечення реалізації завдань. Тож обіцянки фактично нічим не підкріплювалися, але для виборця звучали заманливо» [75]. Констатуємо, українському виборцю властиве радше бездумне «споживання» передвиборчих обіцянок, з поміж яких він обирає найбільш привабливі, а ніж раціонально-критична оцінка політичних програм кандидатів та політичних партій, що загалом є типовим стилем мислення масового суспільства ХХІ ст. (докладно, параграф 2.1. та 2.2.)

Тож резюмуємо вище зазначене у наступних тезах – складний процес сучасного українського державотворення пов’язаний з досвідом «Помаранчевої Революції» та «Революції Гідності», невирішеним військово-політичним конфліктом з РФ, «системними кризами» в політичному та соціально-економічному секторах, низьким рівнем політичної культури та політичної компетентності (всіх суб’єктів політико-владних відносин), «симулякризація» політичних процесів тощо – змушує українське суспільство постійно перебувати у стані або *«політичної апатії»*, або *«емоційного соціально-політичного піднесення»*, що звісно (і в першому, і в другому випадку) робить його вразливим до риторики та маніпулятивних технологій політиків-популістів. В українському суспільстві, що постійно «генерує та акумулює незадоволення» домінують – «зневіра», «розчарування», «розгубленість» та інші ірраціональні емоції, які стають «поживним підґрунтям» для «розквіту» сучасного українського популізму, – в цьому контексті на компліментарну оцінку заслуговує твердження дослідника О. Новакової: «Нестабільні політичні обставини, зовнішня агресія, різке падіння рівня життя в Україні спричинили загальне розчарування громадян в багатьох політичних діячах демократичного табору, які досі не знайшли вихід із складного економічного, політичного і соціального становища країни. Така ситуація також створює підґрунтя для того, щоб зневірені люди «хапалися за соломинку» у вигляді гучних епатажних діячів, що брутально критикують владу та рішуче обіцяють вирішити усі проблеми «вже сьогодні» [137, с. 36].

Слід акцентувати, наразі Україна має *«незавершений модернізаційний проект» трансформації політичної культури* – у свідомості багатьох українців немає чіткого розуміння, щодо питань повноважень, взаємодії та відповідальності між владними інституціями та громадянами, «розмиті контури» фундаментальних ліберально-демократичних цінностей та політико-ідеологічних орієнтирів, «зневага та конфліктогенність» до політичних опонентів тощо, – все це створює сприятливі умови для

маніпулювання суспільно-політичними настроями українців – від апатії до революційного піднесення – що є великою проблемою українського соціуму, і чим відверто користуються політики–популісти. Ілюстративними, в контексті критичної недовіри до політико-владних інституцій є результати «Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова» на початку 2019 року «Недовіра найчастіше висловлюється державному апарату (чиновникам) (83% їм не довіряють), ... Верховній Раді України (82%), ... політичним партіям (77%), Уряду України (75%), ... Президенту України (71%)» [163], такі данні є результатом того, що в Україні «склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення» [199, с. 153–160]. Тож не дивно, що за таких умов, український виборець долучитися до загальносвітового тренду на «нові обличчя» та обрав на президентських та парламентських виборах 2019 року «позасистемних політиків».

Безумовно, феномен популізму, як і більшість сучасних соціально-політичних феноменів, не можна розглядати в одномірному сприйнятті, як виключно негативне явище, ряд дослідників акцентує дослідницький фокус на позитивних аспектах популізму, – «він служить своєрідним барометром політичного клімату в країні, демонструючи ступінь незадоволеності народу урядовою політикою. Інша позитивна функція популізму – привернення уваги до найгостріших нерозв'язаних проблем, що стоять перед суспільством. Крім того, психологічно популізм відіграє роль бодай часткового анестезійного засобу: пропоновані ним радикальні, прості, емоційно представлені рішення відволікають виборців від неприємних сторін реальності, допомагають їм долати недовіру та невизначеність. У цьому сенсі популізм можна назвати останнім прихистком знедолених верств, даючи їм можливість висловити своє розчарування» [88]. В даному контексті, висловимо наукову солідарність з позицією французького громадського та державного діяча Г. Сормана, який наголошує на важливості просвітницьких методів протидії популізму: «Марно протестувати проти популізму, тому що

іноді з'являється ризик зміцнити його, але зрозуміти його – вкрай потрібно. І це нагальна потреба, тому що треба вміти переосмислити його ідеї» [179].

Відкритим залишається питання, якими для сучасної української держави будуть наслідки в разі чергової перемоги політиків-популістів, адже з аналізу наведеного в параграфах 2.1. та 2.2. популізм становить реальну загрозу для країн зі сталою ліберально-демократичною традицією та міцною економікою, то ж логічно виникає питання, які загрози для «крихкої» української демократії, адже за песимістичною заявою провідного філософа сучасності Бернар-Анрі Леві «...популісти є серйозною небезпекою для ЄС, але вони набагато небезпечніше для вас, українців... *Для України популізм – небезпека смертельна*» [61]. Привід для занепокоєння цілком очевидний, оскільки перераховані вище «вади» української політики загрожують поглибити наявні, спровокувати нові політичні та соціально-економічні кризи, а відтак, – призвести до «демократичного реверсу» в процесах українського державотворення. Тож, для сучасної української політичної системи як ніколи дієвою є формула проголошена Г. Алмондом: «якщо політична культура неспроможна підтримати демократичну систему, то у останньої шанси на успіх незначні» [1, с. 134].

В означеному контексті логічно постає питання державної безпеки, зокрема, її ключового елемента – інформаційної безпеки, адже динаміка та потужність сучасних соціально-політичних процесів в основу яких покладено активне залучення інформаційно-комунікативного сегменту (як вже доведено, вкрай вразливого до популістських маніпулятивних технологій, а відтак й поширення «симулякризації» політики) потребує теоретичного осмислення та пошуку практичних рішень. Опрацювання теоретичних джерел західних та вітчизняних дослідників засвідчує значний науковий інтерес до питань інформаційної безпеки та її ролі в функціонуванні політичних інститутів та стабільності політичної системи, що в контексті українських реалій є надважливим питанням. Так, за твердженням політолога А. Козьмініх «Зростання кількості та насиченості

інформаційних потоків, яке спостерігається в світі, на глобальному рівні змінює «правила інформаційної гри» та позбавляє державні інститути природної монополії, яка була так актуальна для інформаційно-політичної сфери ще кілька десятиріч тому. Ці процеси закономірно торкнулися і нашої країни, в зв'язку з чим питання проведення ефективної інформаційної політики, розставлення вірних інформаційних пріоритетів, встановлення меж дозволеного, а також визначення питань відповідальності за порушення в інформаційній сфері, набувають для України надзвичайної важливості» [91, с. 58–59].

За твердженням дослідників Ю. Калиновського та Є. Мануйлова актуалізація питання інформаційної безпеки обумовлена сучасними викликами з якими стикається українська держава – «Для стабільного державного розвитку важливими стали не тільки економічна, військова, політична безпека, а й інформаційна. Захист інформаційного простору країни у всіх її вимірах став запорукою збереження й розвитку держави. На сьогодні Україна, здійснюючи складні демократичні та соціально-економічні трансформації, перебуває в зоні ризику з точки зору інформаційної безпеки, оскільки цій сфері не приділялась належна увага, що стало однією з причин посилення внутрішніх протиріч та конфліктів, інспірованих ззовні за допомогою в першу чергу інформаційно-комунікаційних засобів» [72, с. 144], подібної точки зору дотримується й науковець О. Чалапко – «Перехід українського суспільства до якісно іншого соціально-політичного, соціально-економічного й духовного укладу пов'язаний зі структурними змінами всіх сфер суспільного життя. Цей процес обумовлений зниженням рівня захищеності всієї соціальної системи та її структурних частин, спільнот, соціальних груп, особистості від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, викликів і небезпек. Таким чином, для українського суспільства безпека виступає як визначальний чинник збереження і сталого функціонування всієї соціальної системи та її структурних елементів» [201, с. 382].

Питання інформаційної безпеки перебувають у фокусі дослідницької уваги провідних українських експертів, зокрема, – Н. Аржанов, О. Балакірева, В. Бебик, І. Бондар, А. Вілінова, О. Головка, С. Грабовська, Ю. Данько, Е. Доценко, І. Жданов, А. Зінченко, С. Кара-Мурзи, Ю. Каліновський, А. Ковальова, Н. Костенко, О. Манжуева, І. Михальченко, В. Настюк, Ю. Нестеряк, Почепцова, В. Фурашев, О. Ярмиш та ін. Враховуючи логіку та цілі дисертаційного дослідження пропонуємо в найбільш узагальненому вигляді під інформаційною безпекою розуміти «стан захищеності національного інформаційного простору, який забезпечує його формування і розвиток в інтересах громадян, організацій і держави в цілому. Захист від неправомірного зовнішнього і внутрішнього втручання; стан інформаційної інфраструктури, процесів, за яких інформація використовується суворо за призначенням і не впливає негативно на інформаційну чи іншу системи як самої держави, так й інших країн при її використанні» [21, с. 137].

Український дослідник Є. Кирильчук досліджуючи питання інформаційної безпеки акцентує увагу на наступних тезах: «Коли ведуть мову про захист національного інформаційного простору, як такого, то мають на увазі насамперед державний інформаційний суверенітет, тобто належне володіння й розповсюдження всією спільнотою у державі відповідних національних інформаційних ресурсів. Інформаційний суверенітет, — це виняткове право держави на формування й використання усіх інформаційних засобів, створених на засадах і за державний кошт. Часто, і особливо тепер, зазіхання (порушення) на державний інформаційний суверенітет спричиняє серйозні й складні інформаційні війни». В означеному контексті Кирильчук робить важливе уточнення «Забезпечення інформаційної безпеки в Україні має відбуватися шляхом практичної реалізації державної політики у цій галузі і за рахунок: а) дотримання й забезпечення реальних прав і свобод кожного громадянина України, але найперше, щодо його прав на інформацію та користування нею; б)

максимально доступної інформаційної політики для всіх користувачів нею поза межами України; в) захисту національного інформаційного простору та потужного розвитку інформаційних технологій, інформаційної індустрії у самій Україні» [84, с. 61].

В дослідженні вітчизняного експерта О. Дзьобаня презентовано ключові напрямки сучасних інформаційних загроз: «Перша група загроз пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства й армії. Друга група інформаційно-технічних загроз для особистості, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, заснованих на використанні сучасної інформаційної технології (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.). Третя група інформаційно-технічних загроз – електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій. Четверта група інформаційних загроз – використання нової інформаційної технології у політичних цілях [59, с. 232]. Спираючись на наведені експертні оцінки, висловимо твердження про очевидний, як на нашу думку, кореляційний зв'язок між ефективною державною політикою в сфері інформаційної безпеки та здатністю виборця «не стати жертвою» популізму.

Зазначимо, «що в нашій країні основним джерелом права в сфері інформаційної політики України варто визнати нормативно-правові акти» [133, с. 55], до яких належать: Конституція України, Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Національну програму інформатизації», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про інформаційні агентства», «Про телебачення та радіомовлення», «Доктрина інформаційної безпеки України», «Стратегія кібербезпеки України», «Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України» та інші. Проте, попри значні кроки в оформленні українського інформаційно-безпекового сегменту наявні недоліки, зокрема в

законодавчому секторі – «На жаль, формування нормативно-правової бази в інформаційно-політичній сфері України відбувалося достатньо безсистемно через що джерельна база національного українського права, хоча і має значну кількість нормативно-правових актів, які регулюють сферу інформаційно-політичних відносин, до цього часу відрізняється певною внутрішньою неузгодженістю та потребує системного перегляду та доопрацювання» [91, с. 61], подібної точки, щодо інформаційної безпеки, як пріоритетного завдання сучасної української політики дотримується й О. Москоленко [261].

Важливо, оскільки в сучасному інформаційному світі головними локаціями виборчих компаній здебільшого стають Інтернет, соціальні мережі та месенджери (детально параграф 2.2, 3.1.), які використовуються політиками-популістами в якості дієвих інструментів маніпулятивних технологій, виникає низка проблем пов'язаних з регулюванням їх діяльності, адже фактично вони перебувають «за полем» державного регулювання. Відтак, актуалізуються питання медіаграмотності, критичного мислення, верифікації інформації, інформаційної відповідальності, інформаційної рівності та загалом – інформаційної культури всіх суб'єктів виборчого процесу. Так, за визначенням дослідниці Н. Моїсєєвої серед причин інформаційної нерівності в Україні варто відзначити наступні: відсутність базових компонентів медіаосвіти – інформаційної культури та інформаційної грамотності, відсутність достатнього технічного та програмно-технічного забезпечення навчального процесу, відсутність єдиного бачення системи соціальних комунікацій як інтегрованої частини соціальної діяльності, відсутність наукових та методичних зв'язків у процесі розробки концепції медіаосвіти представниками різних галузей соціально-комунікаційної діяльності [127, с. 51], а дослідник В. Кривошеїн в контексті аналізу ризиків сучасного суспільства акцентує на наступному – «Дискурс як знання-влада сильніше за будь-яку політичну або військову силу спочатку змінює мислення людей, а потім і існуючі соціальні інститути, їх функції. Тому в інтерпретації ризику не можна не враховувати «політизований, ангажований»

компонент, ігнорувати ірраціональне, парадоксальне, що міститься в дискурсі. Люди визначають, що дуже ризиковано, а що ні, приймають рішення і діють, виходячи із влади знання - конкретного дискурсу про ризику» [97, с. 33–34].

Дозволимо твердження – питання інформаційної безпеки безпосередньо корелює з проблематикою сучасного соціально-політичного феномену популізм, адже сучасні політики-популісти діючи в інформаційно-комунікативному просторі використовують медіа та Інтернет, соціальні мережі, месенджери, для маніпуляції настроями та вподобаннями виборців, які, нажаль, не мають сформованої інформаційної культури та інформаційної грамотності. Відтак, пріоритетність у пошуку теоретико-методологічних конструкцій, що здатні наблизитись до розуміння природи та сутності, детермінантів та механізмів функціонування сучасного популізму, а також розробка стратегії протидії сучасному популістському руху, з набором конкретним практичних рішень є цілком очевидними векторами та перспективами сучасної української політології. Виходячи з власної дослідницької позиції, пропонуємо ряд ефективних інструментів або «антидотів» протидії сучасному популізму:

по-перше, *політична освіта та медіаосвіта*, як інструмент модернізації політичної культури та формування політичної компетентності всіх суб'єктів політичного процесу. Як зазначає Д. Нібель в інтерв'ю українському виданню Тиждень, – «Нинішній гарний стан економіки є недостатнім для попередження популізму. Популісти грають з страхами майбутнього. Це означає, що потрібно працювати над майбутніми перспективами таким чином, щоб люди не хвилювалися про те, що згодом вони можуть втратити щось важливе, над чим вони довго працювали. *Освіта та навчання є ключовими складовими для попередження популізму*» [136]. Щодо ролі політичної освіти, як провідного чинника демократизації суспільства, ключового важеля у вирішенні проблеми політичного відчуження мас, запобіжника конфліктогенності суспільства на підставі

політично-ідеологічних вподобань, визнання політичного плюралізму та толерантності до політичних опонентів, здатності до критичного мислення та раціональної оцінки суспільно-політичних процесів тощо, беззаперечно, з урахуванням наведених у параграфі 3.2. системних проблем української політики – визначаємо, як надактуальний напрямок державної політики. Адже, як зазначає український експерт з питань освіти Н. Білоцерківська – «Політична освіта – це практика систематичного поширення і засвоєння громадянами знань про їхні права, свободи та механізми їх здійснення, про шляхи розв’язання проблем суспільного життя, політичну систему й інститути публічного урядування, процедури їхнього функціонування і способи впливу на них, що має наслідком компетентну участь громадян у суспільному житті» [17, с. 21]. В означеному контексті, раціональними видаються пропозиції вітчизняного дослідника Г. Куц, – «насамперед передбачає активізацію освітніх стратегій в Україні задля введення просвітницьких заходів, метою яких, з однієї сторони, стала б популяризація ліберальних цінностей та переваг. З іншої сторони, просвітницькі заходи мають бути спрямовані на позитивне позиціювання власної культурної самобутності, якій у всі часи був притаманним певний ліберальний контрапункт, задля самоствердження у глобальному просторі» [103, с. 54], і наступне, – «слід розпочати дискусію про введення певного допуску до виборів чи референдумів. Це може бути щось на кшталт іспиту. Адже, щоб здобути права на керування автомобілем, людина складає іспит з правил дорожнього руху. У держави теж є правила політичного існування, якими має оволодіти індивід, що вирішив вирішувати долю держави. Це можуть бути нескладні питання, пов’язані з формами державного устрою, з типами політичних режимів, політичних ідеологій, виборчих систем, партійних систем тощо» [102, с. 114]. На нашу думку, політична освіта, в певному розумінні є політико-культурним фільтром, що запобігає проникненню в свідомість «пересічного виборця» популістських кліше.

по-друге, *громадянське суспільство*, як інтегруючий елемент суспільства та ефективний механізм контролю за функціонуванням держави. «Впровадження демократії передбачає наявність громадянського суспільства, яке у свою чергу пов'язано із функціонуванням певного комплексу незалежних від держави організацій та суспільно активних громадян, що у своїй сукупності беруть на себе функцію суспільного контролю над державним механізмом» [172, с. 201]. Про роль громадянського суспільства в інформаційній безпеці йдеться й в «Доктрині інформаційної безпеки України», зокрема, наголошується на «сприянні розвитку взаємодії держави та організацій громадянського суспільства задля боротьби із ризиками інформаційних агресій проти українських держави та суспільства; підготовки та формуванні нормативно-правових механізмів державно-громадської взаємодії для інформаційної підтримки комерційних, гуманітарних, просвітницьких, культурних та інших ініціатив за межами України» [187].

Західні демократії (які, як було з'ясовано в параграфах 2.1. та 2.2., так само вразливі до феномену популізму), проте, ще на початку ХХІ століття, вдалились по пошуку суспільно-політичної моделі, здатної ефективно та об'єктивно вимірювати «політичну відповідальності», тобто кількісні показники виконання політиком передвиборчих обіцянок, що до речі є ключовою складовою компетентності та позитивно-перспективного іміджу сучасного політика, так – «Понад десять років тому, 2003 року, як окремий жанр журналістики з'являється фактчек (це перевірка реплік політиків та громадських діячів на точність і правдивість, сучасний інструмент журналістських розслідувань, який має унікальний концепт, технічні особливості і спрямований на викриття популізму, маніпуляцій, недостовірних фактів у риториці спікерів різного рівня, публікаціях засобів масової інформації), а з 2016 року він стає трендом журналістських розслідувань. За даними дослідницької американської організації «Duke Reporters' Lab», нині у світі працює 121 фактчекінгова організація в понад сорока країнах» [188], а «знаковою» подією 2009 року, що ознаменувала

«культурно-технократичний прорив» у боротьбі з популізмом, стало отримання Пультцерівської премії сайтом politfact.com за проект Обаметр (Obametr), який відстежував передвиборні обіцянки президента Б. Обами. Зазначимо, що українське громадянське суспільство теж має позитивний досвід з контролю за «політичною відповідальністю» політиків, до прикладу, – проекти Фондації «Відкрите суспільство», сайт Влодометр, «FactCheck-Ukraine», проект «StopFake», аналітична платформа «Vox Check», рух «Чесно» (база даних «Політхаб»), видання «Слово і діло», проекти «Радіо Свобода» та ін.

Так, за даними редактора проекту VoxCheck О. Шкарпової та спільних зусиль команди аналітиків, наукових редакторів і волонтерів VoxCheck було сформовано «рейтинг брехунів та маніпуляторів»: «Промисловість зростає, експорт збільшується, країна піднялася в міжнародних рейтингах, полилися інвестиції, будуються дороги» та «Тотальне зубожіння людей, геноцид, влада знищує населення, 60% людей за межею бідності, гіперінфляція», саме такими були найбільш тиражовані політиками-популістами лозунги та гасла, які присутні в українському медійному просторі. Фактчекінговий проект VoxCheck два місяці стежив за висловлюваннями 20 топ-політиків (Додаток Д), які формують політичний порядок денний. Фактчекери зібрали 424 цитати, з яких лише трохи більше третини виявилися правдивими (тобто в двох випадках з трьох політики відверто брешуть, маніпулюють або сильно перебільшують) [205].

по-третє, *системність політики*, повернення сучасної політики та її суб'єктів до фундаментальних принципів системності держави і суспільства, як ключових факторів стабільного функціонування та розвитку. Тиражування сучасними ЗМІ поняття «позасистемний політик», в контексті новітніх популістських рухів, привернуло увагу наукової спільноти до категорії «системності», так «системність – це не входження в існуючу чи потенційну систему, а здатність до системного політичного мислення та діяльності. Це здатність виявляти політичну активність, приймати рішення, комунікувати із

соціумом, маючи визначені світоглядні позиції, ґрунтовані на значному рівні освіти та досвіду. ... Системні «несистемні» політики як альтернатива нинішньому політичному класу, як власне контреліта, можуть постати, виховатися, загартуватися в непростих процесах боротьби за Україну як суверенний проект сьогодні і як перспективний у майбутньому. Там, де популізм вже зараз зайвий та чужий» [106]. Отже, мислити системно для будь-якого політика – це здатність бачити елементи як складові єдиного цілого, бачити цілісно, вміння бачити зміни. Системне мислення пов'язане із прогнозуванням, інтуїцією, передбачливістю, здатністю системно аналізувати питання. Відсутність такого мислення у політичній еліті, політичних лідерів, ігнорування потреб чи змін в суспільстві може мати низку негативних наслідків [155, с. 59]. Акцентуємо, враховуючи перевіреність часом та історико-політичним досвідом теорія В. Парето про суспільно-політичний закон «циркуляції еліт», цілком ймовірно, що через деякий час, в суспільстві знов актуалізується запит на «системних» політиків, що мають значний «політичний капітал», який складається з професійної освіти, політичні компетентності та морально-ціннісних характеристик, адже – «Програш при демократичних правилах гри це не питання «життя або смерть», «пан або пропав», а зручна платформа для підготовки перемоги в наступному раунді боротьби» [190, с. 10–11].

У підсумку, варто, додати – запропонований перелік стратегій протидії сучасному популізму (вочевидь, потребує подальшого науково-дослідницького доопрацювання), проте, на нашу думку, може бути використаним в якості першорядних заходів протидії популізму та «симулякризації» сучасної української політики.

Висновки до розділу 3.

В Розділі 3 параграф 3.1. визначено, що український політологічний дискурсу, щодо феномену популізм було розпочато із затримкою у часі (з

об'єктивних історико-політичних причин, оскільки – «ідеологічні рамки» часів СРСР обмежувати горизонти наукового пізнання), тож якщо в західному науковому світі популізм активно досліджувався з кінця XIX – початку XX століття (Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, Р. Кеннета, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта та ін.), то в Україні науковці долучились до вивчення популізму вже за часів Незалежності, а перші роботи переважно містили дескрипцію та аналіз теоретичних здобутків західної політології, проте зафіксовано чимало вдалих спроб залучити теоретичні розвідки західних науковців до аналізу політичних реалій української держави. На підставі аналізу джерельної бази, встановлено що, поступово відбувалась інтенсифікація досліджень за даною тематикою (особливо на рубежі XX та XXI століть), автором доведено, що на тепер українська наука фактично синхронізувала дослідницькі інтенції зі світовою науковою спільнотою.

Здійснено дескрипцію та аналіз теоретичних проєктів вітчизняних дослідників: О. Амельченко, С. Дацюк, М. Дем'яненко, Т. Дроздової, С. Кіршенблат, І. Кіянки, А. Колодій, В. Литвина, Л. Матлай, І. Побочія, Т. Пояркової, В. Проценко, Т. Прядко, Т. Радь, А. Романюка, В. Солюдовник, О. Яроша та інших, роботи яких фокусують дослідницьку увагу на природі, специфічних рисах та детермінантах українського популізму. Визначено, що методологічний ракурс дослідження феномену популізм представлено в ґрунтовних працях В. Бурдяк, С. Кіршенблат, І. Кіянка, Ю. Макар, О. Нечосіна, І. Павленко, П. Прядко, Т. Радь, А. Романюк та ін. Розглянуто комунікативно-інформаційні аспекти популізму в теоретичних розвідках Д. Видріна, М. Дем'яненко, С. Денисюка, В. Корнієнко, О. Нечосіної, Н. Резанової, А. Слободянюка, В. Солюдовника, Л. Шевченко та ін.

В цілому, згідно з аналізом еволюції вітчизняного популістського дискурсу, встановлено, що в теоретико-методологічних проєктах презентованих в параграфі 3.1. переважає теза про демократичну природу популізму та його очевидний негативний вплив на державотворчі процеси в сучасній Україні. У підсумку зазначено, що феномен популізму є предметом активного політологічного дискурсу, за багатьма дослідницькими векторами: історико-політологічним, політико-правовим, політико-інституційним, комунікативно-інформативним, культурно-ціннісним, компаративістським та іншими, які спрямованні на іррадіацію та експлікацію концепту популізм. До того ж, автором дослідження,

запропоновано твердження, на підставі аналізу теоретичних конструктів провідних вітчизняних дослідників, згідно з яким соціально-політичний феномен популізм перебуває в політичному просторі України у фоновому режимі, з очевидними «популістськими піками», амплітуда яких синхронізую з виборчим процесом або кризовими явищами в політичній та соціально-економічній сферах.

В параграфі 3.2. Розділу 3 автором дослідження здійснено аналіз генезису та еволюції популістських практик у вимірі українського політичного простору, аргументовано доведено твердження про те, що популістські практики перманентно присутні в українській державі, з моменту обрання демократичного вектору державотворення (проголошення Незалежності 1991 року). На підставі історичного та системного аналізу, встановлено, що соціально-політичний феномен популізм, в контексті української політики, варіюється від «соціально-політичної норми» до «загрозливої патології», зокрема, під час політичних та соціально-економічних криз (які за спостереженням провідних вітчизняних дослідників, набувають ознак перманентності та системності в політичному просторі сучасної України).

Розглянуто ключові моменти сучасного українського державотворення та встановлено специфічні фактори, що вплинули на формування популістських практик в Україні, серед них: «політична еkleктика» притаманна суб'єктам української політики; «уявна» демократичність та політична «незрілість» еліт, їх схильність до політичних конфліктів та неспроможність до утворення політичних альянсів, заради реалізації спільного національного проекту; «не сформованість» політичної культури самих виборців, до також – наявність перманентних кризових явищ в фінансово-економічному та соціальному секторі. Автором дисертаційного дослідження акцентовано, що з початку 90-х років популізм став суспільно-політичною реакцією на «демократичні невдачі та розчарування», які

супроводжували складні процеси українського державотворення перших років української Незалежності.

Доведено, що «пролонгація» популістських практик в політичному просторі сучасної України обумовлена критичним стан економіки та гранично низькими соціально-економічними показниками «рівня життя» (зарплати, пенсії, стипендії та інші соціальні виплати), які сформували суспільний запит та стали «невичерпним джерелом» для популістських гасел українських політиків, зроблено наголос, що передвиборчі тези про – «високі зарплати та пенсії», «гідне життя», «відродження промисловості», «створення нових робочих місць», «розвиток сільських регіонів» та інші – тиражуються та експлуатуються політиками-популістами від виборів до виборів.

Встановлено, що апеляція до «покращення добробуту рядового українця» відображається в передвиборчих програмах та риториці всього українського політикуму, незалежно від ідеологічного спектру (автором дослідження зазначено, що характерним для української політики є «розмитість» ідеологічних контурів, адже, здебільшого в політичних програмах партії чи кандидатів компілюються основні суспільно значимі передвиборчі обіцянки), тож український виборець віддає перевагу не стільки змісту політичних програм, скільки політичним «симпатіям» чи «антипатіям», а харизма та стиль політичної поведінки деяких політиків, міцно закріпили в свідомості українського виборця орієнтацію на «чітку персоніфікацію» та прихильність конкретним «політичним брендам». Також, зроблено наголос на тому, що українцям бракує електоральної культури, яка «являє собою рівень знання процедур виборчих компаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми» [69, с. 3].

В параграфі 3.2., відзначено, набір специфічних рис, а саме – не чітку ідеологічну ознаку, надмірну персоніфікованість (українці здебільшого ідентифікують партії з її лідером – Ю. Тимошенко (Батьківщина), О. Ляшко

(Радикальна партія), П. Порошенко (Європейська Солідарність), В. Зеленський (Слуга народу) та ін.), схильність до конфронтації (системна внутріпартійна боротьба та небажання утворювати політичні союзи), непрозорість фінансування, очевидні протиріччя між передвиборчими обіцянками та реальними політичними кроками, тобто все те, що сприймалося суспільством, як тимчасові «недоліки», і пояснювалося політологами, як закономірні процеси на шляху демократичного транзиту, по факту, – стало «нормою» політичних практик України, тож замість конструктивного державотворення, за принципами загальноновизнаних ліберально демократичних практик, в українському політикумі політики-популісти продовжують «відшліфовувати» популістські техніки з кожним наступним електоральним циклом.

Спираючись на стратегію дослідження, автором запропоновано пропозицію, згідно з якою для аналізу політичних процесів та розширення горизонтів пізнання феномену популізм застосовано термінологічний інструментарій провідного гуманітариста сучасності Ж. Бодрійяра, – «симулякр», який слід розуміти як «імітацію і заміну реального, одиницю підробленого сенсу, ірреферентний знак» [20]. На підставі фахових оцінок провідних експертів українського політологічного дискурсу та власного ґрунтовного аналізу автором доводиться твердження про «симулякризацію української політики», з важливим акцентом на тому, що до «політичної імітації» та «підробленого сенсу» вдаються всі суб'єкти політичного процесу. Надалі, аргументується дана теза, за допомогою конкретних прикладів з політико-популістських практик сучасної української держави, зокрема, політики-популісту, що «заято» виборюють принципи «справедливого народовладдя» та «соціальної рівності», – насправді, лише створюють «політичну ілюзію» або «політичний симулякр», задля перемоги на виборах. В контексті «політики симулякрів» автор пропонує розглядати не лише політичних лідерів, політичні партії й навіть деякі політичні процеси, а й політичну поведінку, всіх суб'єктів політичного процесу, мова йде про політичну практику «підкупу виборців», практику «демонстративної опозиційності політичних еліт» в медійному просторі (проте, насправді «міцні дружні/родинні/бізнес зв'язки»), практику «масштабності планів» (тобто, «очевидної не реалістичності», щодо виконання передвиборчих обіцянок) та ін.

Наголошено, що українські політики власноруч сформували «політику симулякрів» та специфічну політичну культуру українського виборця, в якій

домінує ірраціональність над раціональністю, до того ж, наявний свого роду «політичний рефлекс» реагування на популістські гасла, українці, яким протягом кожної політичної компанії «роздавали» обіцянки «швидких змін та покращення життя вже завтра», перестали розглядати в якості «електоральної перспективи» ті політичні сили, які пропонують складні, покрокові та тривалі у часі політико-державні проекти. Констатовано, українському виборцю властиве радше бездумне «споживання» передвиборчих обіцянок, з поміж яких він обирає найбільш привабливі, а ніж раціонально-критична оцінка політичних програм кандидатів та політичних партій (що власне визнано типовим стилем мислення масового суспільства XXI ст. (докладно, параграф 2.1. та 2.2.))

Розглянуто та проілюстровано, на прикладі президентських компаній 2014 року (О. Ляшко) та 2019 року (В. Зеленського), суспільно-політичний запит на «позасистемних політиків» («політиків з народу», «нові обличчя») та визначено ряд детермінантів, що спровокували сучасний політичний тренд – «електоральний запит» на «політичну альтернативу» – експлуатуючи образ «простої людини», що прагне відновлення «справедливого народовладдя», означеним політикам-популістам вдалось зайняти «вільну нішу» в українській політиці – політична альтернатива (адже, традиційними українськими політиками вичерпано «кредит довіри»), харизма, популізм «в чистому вигляді», політичний епатаж, «карнавалізація» політичного процесу та активна робота в медійно-мережевому просторі, визначили «електоральні симпатії». На підставі ґрунтовного аналізу, з посиланням на коментарі та висновки провідних експертів українського популістського дискурсу, встановлено що «політичний феномен» В. Зеленського повністю збігається з політичною матрицею новітніх популістських практик (різкий контраст з «професійними українськими політиками», апеляція до провини «старих еліт» за наявні кризи в політико-військовому та соціально-економічному секторах, залучення потужних можливості медіа, Інтернет та мережевого простору, застосовування прийомів і технік «карнавалізації» політики та ін.),

проте, «політичний тріумф» О. Ляшко характеризується, як «типовий український політик-популіст». В дослідженні зазначено, політична фігура В. Зеленського, як представника сучасних популістських сил, багато в чому збігається з новітніми популістськими практиками західного світу, де перемагають такі «несистемні політики», як – Д. Трамп (США), Б. Грілліо (Іспанія), Й. Гнорр (Ісландія) та ін.

Враховуючи висновки Розділу 2 та Розділу 3, автором дослідження зроблено висновок – популізм, як соціально-політичний феномен є перманентним явищем в українському політичному просторі та набуває ознак «масштабності і динаміки» під час виборчих процесів та суспільно-політичних криз. Також було застосовано (запропоновано в параграфі 2.1.) типологію популізму (*деструктивний популізм, популізм альянсу, конструктивний популізм*) та матрицю «універсальних» маркерів («*аккумуляція незадоволення, «гра на емоціях», «народовладдя», «політика симулякрів» та «національна автентичність»*) до аналізу політичної ситуації в сучасній Україні. Автором, констатовано, що з поміж трьох запропонованих типів популізму, для українських політичних практик характерним є домінування деструктивного типу, проте, аналіз результатів президентської кампанії 2019 року, змістив акценти – в сторону популізму «альянсу», до того ж підтверджено «універсальність» маркерів популізму (всі вони, в тій чи іншій мірі, відображені в популістських практиках української держави).

На підставі історико-політичного аналізу, було визначено, що для значної частини української суспільства «Помаранчева Революція» та «Революція Гідності», стали суспільно-політичним досвідом, який надав відчуття «демократичного тріумфу», проте, згодом «демократичне піднесення» було нівельоване розчаруванням в політичних елітах, поглибленням кризи в соціально-економічній сфері, трагічними подіями військово-політичного конфлікту з РФ, сукупність даних факторів, призвела до чергового віпка суспільної зневіри в «справедливе народовладдя», – а відтак, створило «сприятливі умови» для чергового «піднесення» популістських сил в Україні.

Автором дослідження доводиться твердження про кореляційний зв'язок державної політики в сфері інформаційної безпеки з проблематикою сучасного соціально-політичного феномену популізм, адже сучасні політики-популісти обираючи в якості інформаційно-комунікативних локацій

Інтернет, соціальні мережі, месенджери, фактично не піддаються ефективному контролю з боку держави, а враховуючи не достатній рівень медіаграмотності, здатності до критичного мислення, верифікації інформації, інформаційної відповідальності, інформаційної рівності та загалом – інформаційної культури всіх суб'єктів виборчого процесу, отримують змогу маніпулювати вподобаннями та настроями «пересічного виборця». Відтак, у підсумку та за висновками Розділів 1, 2 та 3, автором дисертаційного дослідження було внесено дослідницьку позицію, щодо ряду першочергових стратегій протидії новітнім популістським рухам: 1) *політична освіта та медіаграмотність*, як інструмент модернізації політичної культури та формування політичної компетентності всіх суб'єктів політичного процесу (політична освіта, в певному розумінні є політико-культурним фільтром, що запобігає проникненню в свідомість «пересічного виборця» популістських кліше, та формує здатність до критичного мислення та раціонального аналізу); 2) *громадянське суспільство*, як інтегруючий елемент суспільства та ефективний механізм контролю за функціонуванням держави (акцентовано, на пошуку суспільно-політичної моделі, здатної ефективно та об'єктивно вимірювати «політичну відповідальність», тобто кількісні показники виконання політиком передвиборчих обіцянок, – проекти Фондації «Відкрите суспільство», сайт Влодометр, «FactCheck-Ukraine», проект «StopFake», аналітична платформа «Vox Check», рух «Чесно» (база даних «Політхаб»), видання «Слово і діло» та ін.); 3) *системність політики*, повернення сучасної політики та її суб'єктів до фундаментальних принципів системності держави і суспільства, як ключових факторів стабільного функціонування та розвитку.

На підставі, презентованого переліку стратегій, запропоновано подальші теоретико-методологічні розвідки та науково-експертні дискусії, щодо іррадіації та експлікації концепту популізм, а також продовження пошуку ефективних стратегій протидії феномену популізм, перш за все, в інформаційно-безпековому сегменті сучасної політики.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз соціально-політичного феномену популізм в контексті інформаційно-безпекового аспекту сучасного українського суспільства, в результаті чого сформульовано ряд висновків.

З'ясовано історико-політологічні та ідейно-теоретичні аспекти виникнення соціально-політичного феномену популізм, відстежуючи еволюцію від «протоідей» до теоретичних конструкцій XIX-XX століття. Зокрема, у розділі 1 спираючись на широкий спектр науково-дослідницького матеріалу присвяченого рефлексії феномену популізм та відповідно до логіки дисертаційного дослідження, автором запропоновано диференціацію основних етапів концептотворення популізму:

1) «протоідеї популізму» (від суспільно-політичної думки Стародавнього Світу до соціально-політичних схем теоретиків другої половини XIX століття);

2) «базис – концептуальний каркас популізму» (теоретико-методологічні конструкції XIX-XX століття, що утворили перспективу концептуалізації феномену популізм);

3) «модерн – популізм» (експлікація та трансформація концепту популізм в новітніх дослідницьких проектах, в контексті викликів та ризиків XXI століття).

Автором дослідження аргументовано доведено твердження про те, що становлення соціально-політичного феномену популізм синхронізовано із оформленням демократії, як форми правління, фактично, – з того часу коли «демос» отримав політичні права та набув суб'єктності в політичному процесі, – гасло «відновлення справедливого народовладдя» стає універсальним маркером популістського риторики політиків та їх специфічним суспільно-політичним інструментом у боротьбі за владу. Посилаючись на експертні оцінки та наукові коментарі провідних дослідників сучасності, встановлено, що ще в стародавніх демократіях Греції

та Риму політики-популісти використовували широкий арсенал прийомів впливу на увагу та симпатії народних мас (ораторське мистецтво, маніпуляції, «загравання на соціально гострі теми» тощо). В ході дослідження автором роботи було констатовано, – апеляцію до проблем «справедливого народовладдя» в сукупності з харизматичністю політиків-демагогів цілком справедливо слід вважати «праобразами» феномену популізм. В дисертаційному дослідженні зроблено наголос, – на ранніх етапах розвитку суспільно-політичної думки переважають фрагментарні та формальні ознаки популізму, проте, саме ці праобрази популістських маніпулятивних технологій та «проїдеї» популістської риторики, становлять інтерес для сучасної політології, оскільки розширюють теоретико-методологічні горизонти та надають перспективи наближення до розуміння природи та сутності феномену популізм.

Автором дисертації проаналізовано еволюцію та варіативні практики популізму в епохах Середньовіччя, Відродження, Реформації та Просвітництва, та встановлено, що попри відмінності у світоглядних позиціях (від релігійно-утопічних до раціонально-практичних) «формальний образ» популізму залишався незмінним – звинувачення «старих» політичних еліт, генерування емоційно-революційного піднесення та маніпуляція з суспільно-політичними настроями народних масах, «ідеалізований образ» політичного лідера-популіста або популістської політичної партії та популістські гасла «справедливого народовладдя», «свободи», «рівності» та ін. Дисертантом аргументовано доведено твердження – становлення соціально-політичного феномену популізм відбувалось синхронно з еволюцією демократичної політичної думки, що дозволило зробити припущення про те що, феномен популізму – закодовано в самому принципі політичної боротьби за владу та у моделі політичної комунікації між політиками та демосом (виборцями).

В дослідницькій роботі здійснено дескрипцію та аналіз концептотворення феномену популізм у вимірах елітистського,

комунікативно-інформаційного, конфліктологічного, психологічного, біхевіористського, реляціоністського, аксіологічного, системного, структурно-функціонального та міждисциплінарного підходів, виявлено його сутнісні характеристики. Доведено, що суспільно-історичних подій XIX – початку XX століття, які сприяли поширенню ліберально-демократичних ідеалів та трансформації політичних процесів у бік «реального народовладдя» – представницьких демократій, сприяли концептуалізації феномену популізм та утворили простір для широкої наукової дискусії, відтак, автором дисертаційного дослідження визначено хронологічні рамки кінця XIX – початку XX століття, як надзвичайно цінні та перспективні. Аргументовано, що варіативність та методологічний плюралізм представленні в дослідницькій рефлексії західних теоретиків, засвідчує очевидну наукову складність у подоланні теоретико-конгитивних бар'єрів пізнання природи та сутності популізму. Автором, дисертаційної роботи доводиться твердження про те, що обраний теоретико-методологічний інструментарій (елітистський, комунікативно-інформаційний, конфліктологічний, психологічний, біхевіористський, реляціоністський, аксіологічний, системний, структурно-функціональний та міждисциплінарний підходи), – не лише позитивно впливає на концептуальну іррадіацію феномену популізм, а й окреслюють перспективи подальших теоретичних розвідок сучасної політологічної науки.

В дослідженні здійснено концептуальне осмислення та узагальнено концептуальні інтерпретації феномену популізм в контексті сучасних суспільно-політичних процесів. Так, в Розділі автором на основі теоретико-методологічної множинності, виокремлено основні типологізації та визначено домінантні риси феномену популізму. На підставі дескрипції та аналізу «опорних» теоретичних конструкцій феномену популізм (Д. Белла, Е. Гелнера, Дж. Джермані, Дж. Джудіса, Г. Іонеска, М. Кенована, Е. Лаклау, К. Мадда, І. Мені, Ф. Паніцци, І. Сореля, П. Таггарта та ін.), дисертантом встановлено, що розгорнута та багатовекторна дискусія навколо феномену

популізм, попри масштабну та прогресивну роботу означених науковців, залишається «відкритою опцією» для сучасної політологічної науки. Аналіз теоретичних розвідок західних дослідників, що працюють в проблемному полі феномену популізм, дозволив сформулювати ряд висновків: 1) градація варіативно-інтерпретаційних оцінок феномену популізм виявляє контраст від радикально-негативної (Д. Макре) до раціонально-позитивної (Е. Лаклау) та переконливо демонструє трансцендентність феномену популізму, наближення до гносеологічного ядра якого стає можливим лише за умов теоретичного плюралізму заснованого на принципах сучасного міждисциплінарного підходу; 2) імплікація демократія – популізм, суб'єктність народу в політичному процесі є обов'язковою умовою популізму; 3) в політичному просторі політики-популісти позиціонують себе як радикальна опозиція (гостро критикують «старі» політичні еліти, звинувачуючи їх в наявних політичних та соціально-економічних кризах) та, як «справжня демократична сила», що відновить/встановить «справедливе народовладдя»; 4) популізм активно використовує комунікативно-інформаційний інструментарій, за допомогою якого апелює до емоційно-ірраціональної почуттів громадян та ефективно застосовує прийоми маніпуляції, спекуляції, навіювання тощо.

На підставі дослідницьких висновків запропоновано власний варіативний ряд типів популізму (*деструктивний популізм, популізм «алюзія» та конструктивний популізм*), імплементація якого в концептуальний дизайн феномену популізм, на думку автора дослідження, дозволить розширити горизонти сучасного політологічного дискурсу та сприятиме іррадіації і експлікації феномену популізм.

З власної дослідницької позиції, в параграфі 2.1. автором запропоновано визначення «універсальних» маркерів феномену популізм, – *«акумуляція незадоволення», «гра на емоціях», «поляризація суспільства», «народовладдя», «політика симулякрів», «національна автентичність*, та запропоновано авторську дефініцію: *популізм – це соціально-політичний*

поліваріативний феномен, який в залежності від унікальної комбінації специфічних рис, може виступати в якості ідеології, методу політичної боротьби, суспільно-політичного руху, маніпулятивної технології, стилю політичної поведінки тощо.

Встановлено, що імпліцитність феномену популізм, провокує наукову спільноту до постійного оновлення теоретико-методологічного інструментарію та новітніх розвідок в означеному проблемному полі. Автор наголошується, що концепт популізм наділено множинними науковими потенціями та інспіраціями, які слід розглядати в якості багатовекторного теоретичного імпульсу, так, в категорії перспективних автором дослідження запропоновані наступні: – визначення «демаркаційних ліній», що дозволить встановити чіткі критерії розмежування традиційних політиків від політиків-популістів, а також визначення маркерів «соціальної привабливості» харизматичних політиків-популістів; – визначення природи соціально-політичного та культурного запиту суспільства на «нові обличчя» в політиці, дослідження факторів «електоральної привабливості» та причин зростаючої популярності політиків із «нульовим бекграундом» (акторів, шоуменів, спортсменів, блогерів та ін.); – питання кодифікації сучасного популізму за ідеологічною ознакою, належить до категорії «відкритих опцій» сучасного політологічного знання; аналіз комунікативно-інформаційного сегменту сучасного популізму, зокрема, використання мережевих та месенджерових платформ, як ключових інструментів політиків-популістів ХХІ століття; – перспективність досліджень в ракурсі співвідношення питань легітимації влади та популізму, адже дисбаланс легітимаційної складової сучасної політики стає «легітимаційним підґрунтям» для сучасних популістських сил та багато інших.

З'ясовано можливості «модернових» та «постмодернових» дискусійних конструкцій для з'ясування детермінаційних чинників феномену популізму. В параграфі 2.2. здійснено аналіз детермінаційних чинників популізму в «модернових» дискусійних конструкція західних та українських дослідників

та встановлено, що популізм постійно «дрейфує» в демократичному політичному просторі, проте, «набирає обертів» саме за наявності кризових явищ в сфері політики, економіки та культури. Автором дисертаційної роботи наголошується, що XX та XXI століття є джерелом унікального «дослідницького матеріалу» – політичні сили, які протягом тривалого часу перебували на периферії політичного життя, змогли за короткий проміжок часу, використовуючи популістську риторику у питаннях глобалізації, фінансово-економічної кризи, міграційної та соціальної політики, корумпованості влади, мультикультуралізм тощо, стати реальними політичними гравцями, і за підтримки виборців отримати доступ до владних інституцій, таким чином – вийшовши на авансцену великої політики та отримавши інституалізаційне визнання.

Аргументовано висновок, згідно з яким детермінація популізму обумовлена рядом афілійованих чинників – глобалізація, криза представницьких демократій, неефективність політико-владних інституцій та дискредитація політичних еліт, економічні та соціальні потрясіння (безробіття, бідність, мігранти тощо), культурна уніфікація та масифікація світоглядної парадигми сучасного суспільства, відтак, наголошується – наукова синергія сучасної гуманітаристики повинна бути спрямована не лише на аналіз еволюції та дивергенцій соціально-політичного феномену популізм, іррадіацію його причин та наслідків, а й дослідницьку рефлексію, щодо пошуку ефективних превентивних заходів та стратегій протидії популізму.

В Розділі 3 параграф 3.1. дисертантом здійснено розгляд феномену популізм в теоретичних проектах вітчизняних дослідників, що дозволило встановити – рефлексія українських науковців, щодо аналізу проблематики феномену популізм тривалий час була обмежена «ідеологічні рамками» часів СРСР, проте на рубежі XX та XXI ст. відбулась інтенсифікація досліджень за даною тематикою, відтак, автором дослідження доведено, що

на тепер українська наука фактично синхронізувала дослідницькі інтенції зі світовою науковою спільнотою.

Здійснено дескрипцію та аналіз теоретичних конструкцій вітчизняних дослідників О. Амельченко, С. Дацюк, М. Дем'яненко, Т. Дроздової, С. Кіршенблат, І. Кіянки, А. Колодій, В. Литвина, Ю. Макара Л. Матлай, О. Нечосіної, І. Павленко, І. Побочія, Т. Пояркової, В. Проценко, Т. Прядко, Т. Радь, А. Романюка, В. Солодовника, О. Яроша та інших, і зафіксовано висновок, про демократичну природу популізму, проте його очевидний негативний вплив на державотворчі процеси в сучасній Україні. У підсумку автором дослідження, запропоновано твердження, на підставі аналізу теоретичних конструктів провідних вітчизняних дослідників, згідно з яким соціально-політичний феномен популізм перебуває в політичному просторі України у фоновому режимі, з очевидними «популістськими піками», амплітуда яких синхронізована із виборчим процесом.

Визначено специфіку популістських практик в українському політичному просторі крізь призму проблематики «симулякризації» політики. На підставі історичного та системного аналізу, встановлено, що соціально-політичний феномен популізм, в контексті української політики, варіюється від «соціально-політичної норми» до «загрозливої патології», зокрема, під час політичних та соціально-економічних криз. Розглянуто ключові моменти сучасного українського державотворення та встановлено специфічні фактори, що впливають на формування популістських практик в Україні («політична еклектика», «уявна» демократичність та політична некомпетентність політичних еліт, «не завершеність модернізації» політичної культури, перманентність кризових явищ в фінансово-економічному та соціальному секторі тощо).

Спираючись на стратегію дослідження, автором запропоновано пропозицію, згідно з якою для аналізу політичних процесів та розширення горизонтів пізнання феномену популізм застосовано термінологічний інструментарій Ж. Бодрійяра – «симулякр», який слід розуміти як «імітацію

і заміну реального, одиницю підробленого сенсу, ірреферентний знак» [20]. На підставі фахових оцінок провідних експертів українського політологічного дискурсу та власного ґрунтовного аналізу автором дисертаційного дослідження доведено твердження про «симулякризацію української політики», з важливим акцентом на тому, що до «політичної імітації» та «підробленого сенсу» вдаються всі суб'єкти політичного процесу. Наголошено, на відповідальності українських політиків за створення «політики симулякрів», та відповідну до цього деформацію політичної культури «пересічного українського виборця», в якій домінує ірраціональність над раціональністю, «політичний рефлекс» на популістські гасла, що врешті призвело до того, що українці перестали розглядати в якості «електоральної перспективи» політичні сили, які пропонують складні, покрокові та тривалі у часі проекти реформ національного масштабу. Констатовано, сучасному українському виборцю здебільшого властиве бездумне «споживання» передвиборчих обіцянок, а ніж раціонально-критична оцінка політичних програм кандидатів та політичних партій.

В параграфі 3.2. дисертаційного дослідження, в контексті феномену популізму, досліджено результати президентських компаній 2014 року (О. Ляшко) та 2019 року (В. Зелінського), які було використані автором в якості аналітичного матеріалу для пояснення природи суспільно-політичного запиту українського виборця на «позасистемних політиків» («політиків з народу», «нові обличчя»). Визначено ряд детермінантів, що спровокували подібний «електоральний запит» – експлуатація образу «простої людини», що прагне відновлення «справедливого народовладдя» (політикам-популістам вдалось зайняти «вільну нішу» в українській політиці ставши реальною політичною альтернативою традиційним українським політикам, які вочевидь, остаточно вичерпали «кредит народної довіри»); харизма, популізм «в чистому вигляді»; політичний епатаж, «карнавалізація» політичного процесу та активна робота в медійно-мережевому просторі. На підставі ґрунтовного аналізу, з посиланням на коментарі та висновки

провідних експертів українського політологічного дискурсу, встановлено – «політичний феномен» В. Зеленського варто розглядати в контексті новітніх популістських практик – «політична альтернатива»/ «нові обличчя»/ «позасистемні політики», проте, «політичний тріумф» О. Ляшко характеризується, радше як «типовий український політик-популіст». В дослідженні зазначено, політична фігура В. Зеленського, як представника сучасних популістських сил, багато в чому збігається з новітніми популістськими практиками західного світу, де перемогу здобули такі «несистемні політики», як – Д. Трамп (США), Б. Грілло (Іспанія), Й. Гнорр (Ісландія) та ін.

Враховуючи результати дослідницької роботи Розділу 2 та Розділу 3, автором дослідження зроблено висновок – популізм, як соціально-політичний феномен є перманентним явищем в українському політичному просторі, проте політичні, економічні, соціальні та інші кризи та/чи/або виборчий процес стають «тригерами», які призводять до чергового «вибуху» популізму в українському політичному просторі. На підставі, запропонованої автором дослідження типології популізму (*деструктивний популізм, популізм альянсу, конструктивний популізм*) та матриці «універсальних» маркерів («*аккумуляція незадоволення*», «*гра на емоціях*», «*народовладдя*», «*політика симулякрів*» та «*національна автентичність*») підтверджено «універсальність» маркерів популізму в реаліях українських популістських практик, а також, констатовано, – для України характерним є домінування деструктивного типу популізму, проте результати президентської компанії 2019 р. засвідчили «електоральний дріф» у бік популізму альянсу.

Доведено, що феномен популізму становить реальну загрозу ліберально-демократичним цінностям сучасних держав, мова йде про реакційність та радикалізм, націоналізм та звагу до політичних опонентів, конфронтацію та ненависть до певних соціальних груп та ін., що становить особливу небезпеку в умовах інформаційно-політичного простору XXI ст.,

адже «швидкість та потужність» реакцій суспільства на заяви політиків, суспільно-політичні події вражає. Відтак, автором дослідження акцентовано, оскільки сучасна політика все більше «занурюється» у віртуальний простір (важелі впливу держави на який суттєво обмежені), варто сконцентрувати зусилля на інформаційно-безпековому сегменті сучасної політики. Так, за підсумками та висновками Розділів 1, 2 та 3, автором дисертаційного дослідження було внесено дослідницьку позицію, щодо ряду першочергових стратегій протидії новітнім популістським рухам: 1) *політична освіта та медіаосвіта*, як інструмент модернізації політичної культури та формування політичної компетентності всіх суб'єктів політичного процесу (політична освіта, в певному розумінні є політико-культурним фільтром, що запобігає проникненню в свідомість «пересічного виборця» популістських кліше, та формує здатність до критичного мислення та раціонального аналізу); 2) *громадянське суспільство*, як інтегруючий елемент суспільства та ефективний механізм контролю за функціонуванням держави (акцентовано, на пошуку суспільно-політичної моделі, здатної ефективно та об'єктивно вимірювати «політичну відповідальність», тобто кількісні показники виконання політиком передвиборчих обіцянок, – проекти Фундації «Відкрите суспільство», сайт Влодометр, «FactCheck-Ukraine», проект «StopFake», аналітична платформа «Vox Check», рух «Чесно» (база даних «Політхаб»), видання «Слово і діло» та ін.); 3) *системність політики*, повернення сучасної політики та її суб'єктів до фундаментальних принципів системності держави і суспільства, як ключових факторів стабільного функціонування та розвитку.

На підставі, презентованого переліку стратегій, запропоновано подальші теоретико-методологічні розвідки та науково-експертні дискусії, щодо пошуку ефективних превенцій та стратегій протидії феномену популізм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии. *Полис*, 1992. №4. С. 122–134.
2. Амельченко Н. Популізм у контексті кризи класичних ідеологій і виникнення мас-медійних технологій політики. *Популізм і громадянське суспільство: межі перетину*, 2019. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16377>
3. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
4. Аристотель. Политика / Сочинения: В 4-х т., М.: Мысль, 1983. С. 375–644.
5. Алексеева Т. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти. *Вопросы философии*, 1998. №7. С. 58–65.
6. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Пер. с нем. С. Базарновой. М.: Изд. центр РГГУ, 2000. 366 с.
7. Баранов Н. Возрождение популизма: Европейский опыт и российские практики. *Вестник СПбГУ*, 2015. №6(3). С. 25–36.
8. Барроуз М. Будущее рассекречено. Каким будет мир в 2030 году. Пер. с англ. М. Гескина. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. 352 с.
9. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. Пер. з англ. І. Андрущенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 109 с.
10. Бауман З. Индивидуализированное общество. 2005. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/baum/index.php.
11. Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі : Монографія; К.: Основи, 1993. 60 с.
12. Безушко С. 2019. Нова «публічна політика», або Нові виклики для старої. *ZAXID.Net*, 30 травня 2019. URL: https://zaxid.net/statti_tag50974/.

13. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Пер. з нім. та наук. ред. О. Юдіна. К.: Ніка-Центр, 2011. 408 с.
14. Бекешкіна І. Чому перемагає популізм? *День*, 25 березня 2019. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/chomu-peremagaye-populizm>.
15. Белл Д. Демократия и правда: великая дилемма нашего времени/Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века. М.: Идея-Пресс, 2010. С. 12–26.
16. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. Пер. с англ. О. Дем'янчук. К.: Наш формат, 2017. 312 с.
17. Білоцерківська Н.Г. Політична участь як фактор політичної соціалізації: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство*, 2017. №2(14). С. 15–23.
18. Боден Ж. Шесть книг о государстве. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/46.php.
19. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. Екатеринбург, 2000. 96 с.
20. Бодрийяр Ж. Симулякри та симуляція. Пер. с франц. В. Ховхун. К.: ОСНОВИ, 2004. 230 с.
21. Бондар Ю. Енциклопедія для видавця та журналіста. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 400 с.
22. Бурдьє П. Социология политики. Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
23. Бурдьє П. Практический смысл. Пер. с франц. А. Бикбова, К. Вознесенской, С. Зенкина, Н. Шматко. СПб.: Алатай, 2001. 562 с.
24. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов» / Социология социального пространства. Пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алатай, 2007. 288 с.

- 25.Бурдьє П. Делегирование и политический фетишизм / Социология социального пространства. Пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. С. 157–179.
- 26.Бурдяк В., Макар Ю. Популізм складова діяльності українських політичних партій. *Україна Європа Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 2012. №10. С. 130–138.
- 27.Бьюкенен П. Смерть Запада. Пер. с англ. А. Башкирова. М.: АСТ, 2007. 444 с.
- 28.Вайнштейн Г.И. Современный популизм как объект политологического анализа. *Полис*, 2017. №4. С. 69–89.
- 29.Валевський О. Популізм як форма політичної практики. URL: <http://www.yekhanurov.com/ua/works/politic/id442/?printver=1>.
- 30.Вахняк Г. Інституційний вимір британського євро скептицизму: сучасний стан та особливост розвитку. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 2016. №3(35). С. 106–113.
- 31.Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Ю.Давыдов. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
- 32.Вебер М. Избранное. Образ общества. М.: Юрист, 1994. 704 с.
- 33.Вей Л. Ідеться не про силу популістів, а про слабкість їхніх опонентів. 2018. URL: <https://tyzhden.ua/World/215777>.
- 34.Выдрин Д. Технология популизма. *Диалог*, 1990. № 3. С. 36–46.
- 35.Ганспетер К. Випробування популізмом: у чому особливість ситуації у Східній Європі. *VoxUkraine*, 30 березня, 2018. URL: <https://voxukraine.org/uk/viprobuвання-populizmom-u-chomu-osoblivist-situatsiyi-u-shidnij-yevropi/>.
- 36.Гефтер М. Популизм. 2012. URL: <http://gefter.ru/archive/6800>
- 37.Гиря Г. «Кольорові революції» їх сутність та вплив на еволюцію політичної системи на прикладі України та Грузії. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2013. №3(19). С. 21–25.

- 38.Гладкий О. До проблеми політичної еліти України. *Нова політика*, 1999. №3. С. 43–45.
- 39.Глобальні трансформації і стратегії розвитку : Монографія; За ред. О. Білорус, Д. Лук'яненко та ін. К.: ІСЕМВ, 1998/2000. 416 с.
- 40.Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Сочинения: В 2 т. Пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана; сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов. М.: Мысль, 1989. 622 с.
- 41.Головатий М. Кому служить політична еліта? *Персонал*, 2006. №21(172). С. 35–41.
- 42.Головатий М.Ф. Демократія: історія, теорія, практика. К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. 230 с.
- 43.Горбатенко В. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. К.: Генеза, 2006. 400 с.
- 44.Гржимала-Бюссе А. Чому популізм перемагає в Україні та світі. 2018. URL: <https://nv.ua/ukr/world/populizm-peremahaje-tomu-shcho-vibortsjam-ostohidli-partiji-ta-jikh-lideri-jaki-do-nikh-ne-doslukhajutsja-intervju-z-profesorom-politologiji-stenforda-2454303.html>.
- 45.Гриценко О. Популізм: світоглядне, історичне і культурне коріння. *Феномен популізму в пострадянському просторі: матеріали українсько-білоруського семінару*. Київ: УЦКД, 1999. С. 7–25.
- 46.Група «Першого грудня» закликала остерігатися популізму. URL: <http://1-12.org.ua/2016/08/30/3874>.
- 47.Данько Ю. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: політологічний вимір : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Х., 2015. 19 с.
- 48.Данько Ю., Білоцерківська Н. Особливості використання Інтернет-технологій на президентських виборах 2019 року в Україні. *Сучасне суспільства*, 2019. №2(18). С. 48–60.

- 49.Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Пер. с нем. Л. Пантиной. М.: «РОССПЭН», 2002. 284 с.
- 50.Дацюк С. Чи загрожує Україні популізм? *Українська правда*, 2 вересня 2016. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/57c91f20023c9/>.
- 51.Дейвикс К. Популизм. 2012. URL: <http://www.gefter.ru/archive /6800>
- 52.Дем'яненко Б. Розвиток кротологічних знань в Україні : монографія. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М, 2011. 794 с.
- 53.Дем'яненко М.М. Морально-етичний аспект популізму. URL: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/480>.
- 54.Дем'яненко М.М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : дис. ... канд. політ. ...К. 2015. 177 с.
- 55.Денисенко І. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. *Український соціум*, 2013. №3(46). С. 32–43.
- 56.Денисюк С., Корнієнко В., Слободянюк А. «Персоніфікація» vs «Репутація» у політичному контексті математичного моделювання виборчих переваг. *EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE*, 2016. №3. С. 165–171.
- 57.Д'Ерамо М. Популизм и новая олихархия. Ч. 2. URL: <http://gefter.ru/archive/10446>.
- 58.Джудіс Дж. Б. Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику. Пер. з англ. Н. Палій. Харків: КСД, 2017. 192 с.
- 59.Дзьобань О.П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Х.: Майдан, 2010. 260 с.
- 60.Дроздова Т. Популізм і демократія. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*, 2019. Vol.5. №7. С. 3001–3009. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/populizm-i-demokratiya>
- 61.Духнич О. О чем говорят в Париже. URL: <https://magazine.nv.ua/journal/3340-journal-no-06/o-chem-hovorjat-vparizhe.html> .

62. Жекало Г. Політико-інституційні механізми регулювання політичних конфліктів в Україні : автореф. дис. канд. політ наук : 23.00.02; Львівський національний університет імені Івана Франка. Л., 2016. 22 с.
63. Житко А.О. «Вибух популізму» у ХХІ столітті: дослідницькі інтенції щодо визначення «універсальних» характеристик. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*: Зб. наук. праць / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 2(18). С. 72–81.
64. Житко А.О. «Європейський популізм» у вимірі політичних та соціокультурних контекстів сучасності. *Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції*: зб. матеріалів XXXIII Харків. політолог. читань (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2020. С. 98–101.
65. Заславский В. Россия на пути к рынку: государственно – зависимые работники и популизм. *Полис*, 1991. №5. С. 65–79.
66. Захаренко К.К. Міжнародний досвід інформаційної безпеки. *Сучасне суспільство*, 2019. №1(17). С. 95–109.
67. Зозуля В.О. Розвиток демократичного врядування в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аналіз : дис. ... канд. наук з держ. управ.: 25.00.01 ; Нац. акад. держ. управління при Президентові України, 2018. 243 с.
68. Іленьків Г.В. Принцип раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях: політологічний контекст : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 192 с.
69. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. ... канд. соц. наук : : 22.00.04; НАН України. Ін-т соціології. К., 2006. 14 с.

- 70.Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Политология: хрестоматия. Ред. Б. Исаев, А. Тургаев, А. Хренов. СПб.: Питер, 2006. С. 286–301.
- 71.Истон Д. Категории системного анализа политики / Антология мировой политической мысли. Пер. с англ. Г. Семигин, Г. Ашин, Е. Морозова. Т. 2. М.: Мысль, 1997. 768 с.
- 72.Калиновський Ю., Мануйлов Є. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2016. №2(29). С. 144–153.
- 73.Калюжна Ю.І. Легітимація та делегітимація політичної влади: український контекст : дис. ... кан. політ. наук: 23.00.02 ; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Х, 2015. 230 с.
- 74.Калюжна Ю. Популізм, як політико-культурний феномен сучасної світової політики. *Сучасне суспільство*, 2017. №2(14). С. 80–87.
- 75.Кармазіна М. Партії в Україні: власні/привласнені, іменні, «використанні» *Дзеркало тижня*, №13. 7-13 квітня 2018. URL: https://dt.ua/internal/partiyi-v-ukrayini-vlasni-privlasneni-imenni-vikoristani-274508_.html.
- 76.Кармазіна М. Між лукавством, месіанством і популізмом. *Дзеркало тижня*, №16. 28 квітня –11 травня 2018. URL: https://dt.ua/internal/mizh-lukavstvom-mesianstvom-i-populizmom-u-labirintah-sliv-i-diy-politichnih-partiy-276526_.html.
- 77.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. Пер. с англ. О. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
- 78.Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. Пер. з нім. / під ред. проф. Є. Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. 584 с.

- 79.Кіршенблат С. Популізм і ліберальна демократія в державах Центрально-Східної Європи. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, 2008. №1-2. С. 109–114.
- 80.Кіянка І.Б. Популізм в країнах Західної Європи: кінець XX – початок XXI ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 2015. №27. С. 22–27.
- 81.Кіянка І.Б. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми : дис. ...д-ра політ. Л. 2017. 406 с.
- 82.Кіянка І.Б. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми : автореф. дис. ...д-ра політ. наук : 23.00.01; Львів. нац. ун-ті ім. І. Франка. Л. 2017. 40 с.
- 83.Кіянка І.Б. 2017. Публічна політика і популізм у XXI столітті: приклад США та Франції. *Вісник Дніпропетровського університету*, 1, с.63-72.
- 84.Кирильчук Є. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*, 2013. №1(13). С. 60–63.
- 85.Коваленко С.М. Формування теорії соціально-правової держави в філософії Томаса Гоббса: «Левіафан». *Наукові праці. Державне управління*, 2011. №147(159). С.85–90.
- 86.Козер Л. Функції соціального конфлікту / Американська соціологічна думка. М., 1996. С. 542–556.
- 87.Колісніченко І. Дестабілізаційні процеси в суспільстві як результат порушення балансу влади і опозиції. *Актуальні проблеми політики*, 2014. №51. С. 242–248.
- 88.Колодій А. 2019. Сучасна демократія і популізм: споріднені супротивники. URL: <https://political-studies.com/?p=2240>.
- 89.Козаков В. Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/philo/05kvmduu.pdf>.

90. Козлюк, С., 2019. *Між офіціозом і ненавистю*. [online] Доступно: <https://tyzhden.ua/Society/214373> [Дата звернення].
91. Козьмініх А. Правові аспекти інформаційної політики України. *Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції: зб. матеріалів XXXIII Харків. політол. читань*. м. Харків, 24 квітня 2020. С. 58–62.
92. Кормич А.І. 2009. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. К. : Правова єдність, 2009. 312 с.
93. Корнієнко В., Бобрук А.. *Політична мімікрія: витоки, смисли та засоби протидії в українському суспільстві: монографія*. Вінниця: Вінницький нац. технічний ун-т., 2018. 184 с.
94. Крамар О. Вирватись із порочного кола. *Тиждень*, 21 січня 2016. URL: <http://tyzhden.ua/Society/156531>.
95. Крейг Э. Рост популизма и долгов. *Зеркало недели*, 13 апреля 2019. №14. URL: <https://zn.ua/gazeta/issue/1196>.
96. Кривошеїн В.В. Ризики делегітимації політичної влади в умовах субполітизації сучасного суспільства та шляхи їх мінімізації. *Грані*, 2015. №8(124). С. 64–70.
97. Кривошеїн В.В. Ризики як гавернментальна стратегія: суспільство ризику в умовах нової управлінської парадигми. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*, 2018. №4(39). С. 31–44.
98. Кривошеїн В.В. Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. *Грані*, 2019. №12(22). С. 5–14.
99. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти. *Вісник НАДУ*, 2004. №4 С. 470–475.
100. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія. К.: Видавництво НАДУ, 2006. 252 с.
101. Куц Г.М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів. *Сучасне суспільство*, 2014. №1(5). С.82–94.

102. Куц Г.М. Популізм у контексті таблоїдизації мас-медійного простору: політико-культурний вимір. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки», 2017. №57. С. 111–115.
103. Куц Г.М. Пріоритетні стратегії інформаційної політики у контексті національних інтересів України: ліберальний ракурс. *Політичне життя*, 2017. №(3). С. 52–58.
104. Лаклау Э. О популизме. *Вестник Московского университета*. Сер.:12. Политические науки, 2009. №3. С. 54–68.
105. Лігачова Н., Черненко С., Іванов В. Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії. Рекомендації щодо принципів відкритої редакційної політики телеканалів. Київ: Телекритика. 2003.
106. Лісничук О. Хто такі «системні» і «несистемні» політики в Україні. URL: <https://hvylya.net/analytics/politics/hto-taki-sistemni-i-nesistemni-politiki-v-ukrayini.html>.
107. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону*, 2012. №2. С. 69–77. URL: <http://www.social-science.com.ua/article/778>.
108. Лок Дж. Два трактати про врядування. Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 265 с.
109. Лукас Е. Популізм у головах. *Тиждень*, 11 травня, 2016. URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/164041>.
110. Луман Н. Власть. Пер. с нем. А. Антоновского. М.: Праксис, 2001. 256 с.
111. Лютий Т., Ярош О. Ідеологія: матриця ілюзій, дискурсів і влади. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12421>
112. Макиавелли. Н. Государь. Пер. с ит. ред. И. Рахманина. М.: Планета, 1990. 80 с.

113. Макміллан М. Що таке популізм? URL: <http://nv.ua/ukr/opinion/makmillan/shcho-take-populizm-412114.html>.
114. Малько А. Популизм как тормоз демократии. *Общественные науки и современность*, 1994. №1. С. 104–111.
115. Манжола П.Г. Взаємодія влади та громадян: практика легітимації інститутів влади у новітній історії України. *Стратегічні пріоритети*, 2007. №1(2). С. 58–64.
116. Маркс К. *Немецкая идеология* / Карл Маркс, Фридрих Энгельс, XII. Пер. с нем. А. Пачин. М.: Политиздат, 1988. 574 с.
117. Марчук В.П., Марчук Г.В. Історія політичних і правових вчень. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 474 с.
118. Матвієнків С.М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Львівський національний університет імені Івана Франка. Л., 2001. 19 с.
119. Матлай Л.С. «Podemos» («Ми можемо»): нова партія «невдоволених» владою чи перехід до багатопартійної системи в Іспанії? *Сучасне суспільство*, 2015. №2(8). С. 110–118.
120. Матета О.А. Категоріальне визначення поняття «національні інтереси» у контексті національної безпеки України. *Сучасне суспільство*, 2019. №2(19). С. 79–94.
121. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. *Людина і політика*, 2004. №3 С. 1–21. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/109/1/teoretychni.pdf>
122. Мацишина І.В. Медіареальність як феномен сучасної політики / Сучасні суспільно-політичні процеси у світі та Україні: монографія, авт. колектив: Т. Л. Нагорняк, М. В. Примуш, М. А. Польовий, та ін. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 228 с.
123. Методологія дослідження популізму. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/doslidzhennya-populizmu/>.

124. Мінаков М., Палій О. Популізм в українській політиці. *Радіо Свобода*. 12.08.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2126311.htm/>.
125. Мигаль С. Філософія популізму як варіант сучасної філософії. *Філософські обрії*, 1999. С.78–89.
126. Миллс Ч. Властвующая элита. М., 1959. 542 с.
127. Моїсєєва Н. Соціально-комунікаційний підхід до розуміння медіаосвіти. *Вісник книжкової палати*, 2015. №3. С. 48–51.
128. Монтескье Ш.–Л. О духе законов / Избранные произведения. Пер. с фр. ; ред. И. Щербина. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. 799 с.
129. Мор Т. Утопія. URL: <http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt>.
130. Московичи. С. Век толп. Исторический трактат по психологи масс. Пер. С фр. М.: «Центр психологи и психотерапии», 1998. 480 с.
131. Мюллер Я.–В. *Что такое популизм?* Пер. с англ. А. Архиповой. Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. 137 с.
132. Нагорняк Т., Руденко А. Політико-партійний ринок та маркетинг в Україні: етапи становлення та розвитку. *Панорама політичних студій*, 2013. №10. С. 139–147.
133. Настюк В., Бєлєвцева В. Національні інтереси у сфері інформаційної безпеки України. *Правова інформатика*, 2014. №1(41). С. 52–57.
134. НВ Журнал, 2019. *Діджитал-кампанія. Як кандидатуру Зеленського просувають за допомогою сучасних технологій*. [online] Доступно: <https://nv.ua/ukraine/politics/didzhital-kampaniya-kak-kandidaturu-zelenskogo-prodvigayut-s-pomoshchyu-sovremennyh-tehnologiy-50009555.html> [Дата звернення].
135. Нечосіна О. Застосування різних типів мотивації в популістському управлінському впливі. *Актуальні проблеми державного управління*, 2002. №90. С. 159–167.

136. Нібель Д. Популісти грають зі страхами майбутнього. *Тиждень*, 1 жовтня 2019. URL: <https://tyzhden.ua/World/236035>.
137. Новакова О. «Синдром популізму» як виявлення кризи сучасної політики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2017. №21. С.36–42.
138. Новакова О. Тренд популізму у сучасному політичному процесі. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Філософія, Соціологія, Політологія : збірник наукових праць, 2017. №1(35). С. 137–145.
139. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. Пер. з ісп. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1965. 158 с.
140. Офіційний сайт ЦВК. URL: https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vn_d2014/wp001.html.
141. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн Парсонс. Пер. з англ. О. Дем'янчук. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 550 с.
142. Пекар В. Феномен Зеленського. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2670208-fenomen-zelenskogo-preparovano-pid-mikroskopom.html>.
143. Платон. Государство. Пер. с древнегреч. С. Аверинцева, А. Егунова, Н. Самсонова / общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. М.: Издательство «Мысль», 1999. 830 с.
144. Побочий І. Трансформація сучасної української еліти та її місце в політичній боротьбі. *Вестник Севастопольского гос. тех. ун-та*, 2007. №84. С. 50–54.
145. Побочий І. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні. *Мультиверсум: Філософський альманах*, 2008. №70. С. 42–51. URL: www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Pobochyj.pdf.

146. Політична енциклопедія. За ред. Ю. Левенець. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
147. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни. За ред. Б. Кухти, А. Романюк та ін. Львів: Кальварія, 2003. 498 с.
148. Політичні партії. Містерство Юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>.
149. Політичний словник. За ред. М. Головатого, О. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
150. Політологічний енциклопедичний словник, 2004. Ред.-упоряд. В. Горбатенко; ред.: Ю. Шемшученко, В. Бабкін), 2-е вид. : доп. і перероб. К.: Генеза.
151. Поліщук І.О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : монографія; ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 352 с.
152. Полякова Н. XX век в социологических теориях общества. М.: Издательство «Логос», 2004. 384 с.
153. Польовий М. Чому перемагає популізм? *День*, 25 березня 2019. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/chomu-peremagaye-populizm>.
154. Постол О. Посткласичні політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін кінця XX – початку XXI століть : дис. канд. політ. наук : 23.00.03 ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, К., 2016. 405 с.
155. Постоловська О.О. Запит суспільства на «несистемних» політиків: до проблеми вивчення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2019. №25. С. 57–61.
156. Пояркова Т.К. Глобалізація як кризовий чинник світової політичної системи. *Нова парадигма*, 2009. №87. С. 149–157.

157. Проценко В. Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/longreads/populism/index.html#those>.
158. Прядко Т.П. Актуалізація популізму як один із проявів психологічної тривожності суспільства в умовах глобалізації. «*Young Scientist*», 2017. №9.1(49.1). С. 137–142. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/33.pdf>.
159. Прядко Т.П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2017. 264 с.
160. Радь Т. Теоретичні засади популізму. *Науковий вісник ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія, 2009, №13. С. 289–293.
161. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціальнополітичного явища. *Методологія політичної науки*: матеріали Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання. Львів: ЛНУ, 2010. С. 25–29.
162. Резанова Н.О. Популістичні детермінанти легітимації політичної влади в демократичних суспільствах : *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2016, № 67. С. 169–181.
163. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України / Загальнонаціональне дослідження проведене соціологічною службою «Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова» (7-14 лютого 2019 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>.

164. Рибалка С.В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. *Грані*, 2015. №8(124). С. 47–52.
165. Рибачок Д. Майже половина обіцянок кандидатів не стосується повноважень Президента / конференція з нагоди 25-річчя КВУ «Виборча кампанія в Україні: основні тенденції і проблеми». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2644473-majze-polovina-obicanok-kandidativ-ne-stosuetsa-povnovazen-prezidenta-kvu.html>.
166. Романюк О.І. Політична доктрина популізму. 2009. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10365/1/ПОЛІТИЧНА%20ДОКТРИНА%20ПОПУЛІЗМУ.pdf>
167. Романюк О.І. Популізм і розвиток партійної системи в Україні. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24-25 листопада 2011 р. – К.: ІПіЕНД 2012. С. 242–258.
168. Романюк О.І. Що заважає єдності українців? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25238047.html>.
169. Романюк О.І. Трансформація політичного режиму в Україні після президентських і парламентських виборів 2019 року. *Сучасне суспільство*, 2019. №2(19). С. 147–160.
170. Руссо, Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Пер. с фр. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с.
171. Руденко О.М. Світоглядно-утопічні трансформації державного управління ХХ століття : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01 ; Українська академія державного управління при президентіві України. К, 2002. 25 с.
172. Савельєва Т., Пелішенко І. Громадські об'єднання як інституціоналізована форма суспільних рухів: український контекст. *Сучасне суспільство*, 2019. №1(17). С. 200–210.

173. Сазонов Н. Политология: Учебное пособие для вузов. Х.: Фолио, 2001. 831 с.
174. Самброс А.С. Віртуалізація політики: витоки, сутність і перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер.: Питання політології, 2011. №984. С. 22–27.
175. Семенюк Т. Українські політики не працюватимуть з електоратом, що не гарантує голосів. URL: <https://ucu.edu.ua/news/ukrayinski-polityky-ne-pratsyuvatymut-z-elektoratom-shho-ne-garantuye-golosiv-vypusknyk-uku-ta-politychnyj-analityk-taras-semenyuk/>.
176. Смірнов О. Маркетинг Зеленського: упаковка для президента. *НВ*, 8 квітня 2019. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/internet-kandidat-yak-komanda-zelenskogo-buduye-imidzh-politika-50015286.html>.
177. Смірнова В.О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти : монографія; К.: Логос, 2019. 384 с.
178. Солодовник В. Популізм пострадянських політичних еліт. *Феномен популізму*, 1999. С. 26–38.
179. Сорман Г. Популізм – це порнографія. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Sorman_Populizm-ce_pornografiya.htm.
180. Стародуб А. Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року : Брифінг-презентація «Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1718789-66968341b708c17928dd4e5aeaddfd6b9.html>
181. Стогова О. 2011. Популізм як різновид авторитаризму. *Актуальні проблеми юридичної науки*, 2011. №1. С.122-125. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/63492/6/Stohova_Populizm_iak_riznovyd.pdf.

182. Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1998. № 3. С. 5–16.
183. Тейлор М. Сучасна політика перетворилася на спорт, коли всі думки лише про перемогу, а не про ідеї. *Тиждень*, 1 вересня 2013. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/87620>.
184. Токарев А.М. Витоки та становлення офіційної ідеології принципату імператора Цезаря Августа : автореф. дис. ...канд. істор. наук : 07.00.02 ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х, 2010. 23 с.
185. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. Пер. з англ. Н. Бордукової, І. Цехмістро. Х.: Акта, 2003. 688 с.
186. Трегуб Г. Патріотизм може бути дуже позитивним явищем, якщо буде сповнений прогресивних ідей. *Тиждень*, 16 березня 2017. URL: <http://tyzhden.ua/World/187183>.
187. Указ президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text>.
188. Фактчекінг у роботі сучасного журналіста – дієвий спосіб протистояння інформаційним загрозам. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/22256/4/Poltavets%20126-141.pdf>.
189. Філіпчук В., Тишкевич І., Петренко І. та Степаненко М. Зе вибори по-новому: зміст за лаштунками шоу. Київ: МЦПД та Український інститут майбутнього, 2019. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/zmist_zh_lashtunkamy_shou.pdf.
190. Фісун О.А. Політичний режим України у порівняльній перспективі. *Стратегічні пріоритети*, 2008. №1(6). С. 5–12.

191. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Пер. с фр. М.: Касталь, 1996. 448 с.
192. Хаас Р. Мировой беспорядок. Американская внешняя политика и кризис старого порядка. Перевод В. Желнинов. Геополитика: АСТ, 2016. 319 с.
193. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. под ред. Д. Складнева. СПб.: Наука, 2001. 379 с.
194. Хома Н. Теле – та Інтернет–популізм (на прикладі італійських політичних партій). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія, Політологія, 2015. №13/14. С. 321–328.
195. Хоменко С. Триумф Ляшка: випадковість чи початок великого шляху? *BBC Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140527_liashko_elections_sx.
196. Хорос В.Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. М.: Наука, 1980. 286 с.
197. Хохлов В. Политика 2.0. Как провести капитальный ремонт политической системы Украины. *Украинская правда*, 4 вересня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2018/09/4/7191057/>.
198. Цокур Є.Г. Вибори у сучасному світі: збереження демократії чи прикриття її руйнації? *Політичне життя*, 2017. №1–2. С. 4–8.
199. Цокур Є.Г. Легітимність політичної влади в Україні у контексті Революції гідності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*, 2014. №25. С. 153–160
200. Цокур Є.Г. Особливості визначення та типологізації джерел владної легітимності. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія : Політологія, 2009. №110(97). С. 95–99.
201. Чалапко В.В. Інформаційна безпека: до питання про сучасне розуміння проблеми. *Гілея*, 2020. №153(2). С. 381–385.

202. Чернюк І. Політична еліта в контексті демократичних перетворень. «*Young Scientist*», 2017. №5.1 (45.1). С.155–158. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/5.1/38.pdf>.
203. Шевченко Л., МЕТОДИКА: Як виміряти прихильність партій передвиборчими обіцянками? *Відкрите суспільство*, 2014. URL: <https://osf.org.ua/parlament/view/404>.
204. Шимов Я. Бессилие сильных. Политика без меритократии: что происходит с элитами и без них. URL: <http://gefter.ru/archive/19865>.
205. Шкарпова О. Теорія брехні. Перший рейтинг популістів і брехунів в українській політиці від VoxUkraine. *VoxUkraine*, 2017. URL: <https://voxukraine.org/longreads/lie-theory/index-ua.html>.
206. Штекель М. Популізм у світі і вибори. У чому особливості популізму в Україні? Радіо Свобода, 8 лютого 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29759648.html>.
207. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократия. Пер. с нем. К.: Основи, 1995. 528 с.
208. Шустер Ж. Die Welt: Популісти всіх країн. *Тиждень.Ua*. 26/05/2019. URL: <https://tyzhden.ua/World/230394>.
209. Щербакова Ю. Словакия: отказ от либерализма или замена демократии национализмом и популизмом. *Национализм и популизм в Восточной Европе*. М.: ИНИОН РАН, 2007.
210. Ющенко В. Тези про майбутнє. *Дзеркало тижня*, 9 лютого 2002. URL: https://dt.ua/POLITICS/tezi_pro_maybutne.html.
211. Яворський М.С. Феномен популізму крізь призму історії політичної науки (концептуалізація поняття). *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 2017, № 1/2 (33/34). С. 69–73.
212. Якимова С.В. Родові та видові ознаки підкупу, у зв'язку з реалізацією виборчих прав, за кримінальним законодавством України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія :*

- Юридичні науки, 2015. №824. С. 459–463 URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/31535/1/76-459-463.pdf>.
213. Якоб М.М. Ідея соціально-правової держави у філософських концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка : автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.05 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К. 2003. 13 с.
214. Яремчук С. Основи конфліктології: Конспект лекцій. Чернівці: Рута, 2008. 80 с.
215. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту». *Контекст*, 2002. №2. С. 21–25.
216. Яриш О. П'ять зірок Зеленського. Шоумен використовує досвід італійських популістів — ми порівняли їхній стиль. URL: <https://hromadske.ua/posts/pyat-zirok-zelenskogoshoumen-vikoristovuye-dosvid-italijskih-populistik-mi-porivnyali-yihnij-stil>.
217. Affairs Foreign. Populism On The March: Why The West Is In Trouble. 2016. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2016-10-17/populism-march>.
218. Baudrillard J. Requiem For The Media. For A Critique of the Political Economy of the Sign. Paris: Gallimard, 1972.
219. Bell J. Populism and Elitism: Politics In the Age of Equality. Washington, D.C. : Regnery Gateway ; Lanham, MD : Distributed to the trade by National Book Network, 1992. 202 p.
220. Bilotserkivska N. The problem of in the context of information security of the modern state. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, 2019. № 02(22). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2650833/bilotserkivska_natalia_2019_.the_problem_of_populism_in_the_context_of_information_security_of_the_modern_state_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_22

221. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. Cambridge University Press. Oxford
URL: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/populism>
222. Canovan M. Populism. New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 260 p.
223. Canovan M. Two Strategies for the Study of Populism. *Political Studies*, 1982. №30(4). P. 544–552.
224. Canovan M. «People» / Politicians and Populism. Government and Opposition, 1984. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-7053.1984.tb01048.x/full>.
225. Canovan M. Trust the People! Populism and The Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 1999. Vol. 47(1). P. 3–12. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-9248.00184>
226. Canovan M. Populism for political theorists? *Journal of Political Ideologies*, 2004. №9(3). P. 241–252.
227. Crazier M. La Societe bloquee. Paris. 1970. 209 p.
228. Crouch C. Post-Democracy. London: Polity Press, 2004.
229. Cuperus R. Populism Against Globalization: A New European Revolt. Rethinking Immigration and Integration: A new Centre-Left Agenda. London: Policy Network, 2007. 147–165 p.
230. Deutsch K. Politics and Government. How People Decide their Fate. Boston: Houghton Mifflin, 1970. 439 p.
231. Donald Trump is crushing it on Twitter. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2017/11/10/donald-trump-is-crushing-it-on-twitter>.
232. Eatwell, R., Goodwin, M., 2018. *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Pelican.
233. Fesun, G., 2019. Relationship Between the Syndrome of Emotional Burnout and Characterological Qualities of a Person, Comparative Aspect *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala* (Web of

- Science), 11(1), P. 57-72. URL:
https://lumenpublishing.com/journals/index.php/rrem/issue/view/RREM_11_1_2019
234. Fesun G., Fedirchuk T., Oliynyk M. Socio-psychological aspects of forming leader's image. *International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEI)*, 2019. №6(11), P. 27–34. URL:
<https://journals.aseiacademic.org/index.php/ijsei/issue/view/12>
235. Fesun H., Kanivets, T., 2018. Influence Of Personal Characteristics On Occurrence And Development Of Emotional Burnout *The European proceeding of social and behavioral sciences (EpSBS)*(Web of Science), 67(247), P. 2004-2013. URL:
https://www.europeanproceedings.com/files/data/article/79/6331/article_e_79_6331_pdf_100.pdf
236. Ferrarotti F. The Myth of Inevitable Progress. L.: Westport, 1985. 208 p.
237. Fukuyama F. American Political Decay or Renewal? The Meaning of the 2016. *Election. Foreign Affairs*, July/August 2016. URL:
<https://www.foreignaffairs.com/>
238. Gellner E. Introduction. In *Populism – Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson. 1969. 263 p.
239. Hicks J. The Populist Revolt: A History of the Farmers Alliance and the People's Party. Minneapolis, 1931. 488 p.
240. Hofstadter R. The Age of Reform. From Bryan to FDR. New York: Alfred A. Knopf, 1995, 328 p.
241. Inshyn M., Moskalenko O. Ensuring Freedom of Labor in Ukraine in the Context of Labor Emigration. *Baltic Journal of Law & Politics*, 2018. №11(2). P. 1–31. URL:
https://www.researchgate.net/publication/331706594_Ensuring_Freedom_of_Labor_in_Ukraine_in_the_Context_of_Labor_Emigration

242. Inshyn M., Moskalenko O., Kovalenko R., Dashutin I., Hanechko O., The Employer`s Duty to Provide Labor Protection in Ukraine *Opcion*, 2019. №35(23), P. 722–732. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30079>
243. Ionescu G. 1970. Populism: Its Meaning and National Characteristics. *Technology and Culture*, 1970. №11(2), p. 327-329.
244. Kruzhilko O., Maystrenko V., Kalinchyk V., Polukarov Y., Mitiuk L., Bilotserkivska N., Borysova L., Kachur T. Development of the effective information and analytical support of the OSH management system *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering* (Scopus), 2020. №2(99), P. 72–84. URL: <https://journalamme.org/resources/html/article/details?id=204688>
245. Kuts H., Nakonechny V., Kuts Y., Sergeyeva O. Social protection priorities for internal migrants in Kharkiv region, Ukraine. *Clinical Social Work and Health Intervention*. (Web of Science), 2020. №11(4). P.7–13. URL: https://clinicalsocialwork.eu/wp-content/uploads/2020/12/cswhi_04_2020_kuts.pdf
246. Kuzio T. Populism in Ukraine in Comparative European Context. Association for the Study of Nationalities. Columbia University, 2009. URL: www.taraskuzio.net/.../Populism_Ukraine_Paper...
247. Kuznetsov I., Slavina V. Political media memes as simulacra in media. *Journal of Studies in Literature and Journalism*, 2018. №23(4). P. 422–427. URL: <http://journals.rudn.ru/literary-criticism/article/view/20450/16593>.
248. Laclau E. Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism. London: NLB, 1977. 203 p.
249. Laclau E. On Populist Reason. London: Verso, 2005. 288 p.
250. Lipset S. Political man : The social bases of politics. Garden City (N.Y): Doubleday, 1960. 432 p.

251. MacRae D. Populism as a Ideology. *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. London, 1969.
252. MicGigan J. Cultural populism. London: Routhledge, 1992. 304 p.
253. Mannheim K. Essays on Sociology of Culture. London, 1962.
254. MAP: Freedom is declining as populism and nationalism surge. URL: <https://finance.yahoo.com/news/freedom-around-the-world-134000468.html>
255. Melucci A. Challenging codes: collective action in the information age. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 456 p.
256. Meny Y. Democracies and the Populist Challenge. New York: Palgrave Macmillan UK, 2002. 258 p.
257. Mény Y., Surel Y. Par le peuple, pour le people: Le populisme et les democracies. Paris, Fayard, 2000.
258. Merelman R. Learning and Legitimacy. *American Political Science Review*, 1966. №60(3), p. 547–559.
259. Moffitt B. Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2016. 240 p.
260. Mosca G. The Ruling Class. N.Y., 1939. 514 p.
261. Moskalenko O. Populism in Ukrainian Politics: State Security Aspect. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, 2019. № 01(21). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2645329/moskalenko_olena_2019_.populism_in_ukrainian_politics_state_security_aspect.social_and_human_sciences.polish-ukrainian_scientific_journal_01_21_.
262. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government & Opposition*. London, 2004. p. 541–563.
263. Mudde C. The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy. *West European Politics*, 2010. №33(6), P. 1167–1186. URL: <https://doi.org/10.1080/01402382.2010>.
264. Rogers M. Instrumental and infra-resources: The bases of power. *Amer. J. Sociol.*, 1974. №79(6), p. 1422–1431.

265. Rosenau J. Along the Domestic-Foreign Frontier. Cambridge: Polity University, 1997. 467 p.
266. Panizza F. Introduction. Populism and the Mirror of Democracy. London, New York: Verso, 2005. 358 p.
267. Pareto V. Treatise on General Sociology. Translated by Andrew Bongiorno and Arthur Livingston. 2 vols. New York: Dover Publications, 1963.
268. Parsons T. Essays in sociological theory. Glencoe (111), Free Press, 1954. 459 c.
269. Sumartias S., Komariah K., Sjuchro D.W. The Political Marketing Discourse of Simulacra and Hypereality Era Praxis Review over the Election of West Java Governor 2018. URL: <http://proceeding.unisba.ac.id/index.php/accomac/article/view/27>.
270. Taggart P. Populism. Buckingham PA: Open University Press, 2000.
271. Taguieff P.–A. Les fins de l'antiracisme. Paris: Editions Michalon, 1995. 722 p.
272. Taguieff P.–A. Le populisme et la science politique du mirage conceptuel aux vrais problèmes. *Vingtième Siècle, Revue D'histoire*, 1997. №56(1). P. 4–33.
273. The Encyclopedia of Democracy / Edc. H. Linz, A. Lejphart, A. W. Finifter, S. Lipset, L. Diamond, S .E. Hantingtonetc, III Volum. NewYork, Washington, 1995.
274. Udzhmadzhuridze H., Bilan S. & Kryvoshein V. Individual significance of political participation in today's Ukrainian society: The case of Dnipro city. *Economics and Sociology (Scopus)*, 2019. №12(1). P. 193–207. URL: https://www.economics-sociology.eu/?649,en_individual-significance-of-political-participation-in-today%E2%80%99s-ukrainian-society-the-case-of-dnipro-city
275. Urbinati N. Democracy and Populism. *Constellations*, 1998. №5(1). P. 110–124.

276. Urry J. *Sociology beyond Societies. Mobilities for the XXIst Century*. London, NewYork, 2000. 273 p.
277. Velychko L., Horodetska I., Moskalenko O., Shumna L. Legal Regulation Developing Regional Innovation Clusters in the Financial Sector in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. (Web of Science), 2020. №1(32). P. 231–243. URL: <http://fkd.org.ua/issue/view/12179>
278. Zhytko Andrii. «Modern Populism» as a Problem Field of Modern Political Discourse // *Evropsky Politicky A Pravni Diskurz*, 2020. Vol.7. Issue 2. P. 264–268.

ДОДАТКИ

Додаток А

Причини зростання популізму в сучасному світі (аналіз сучасного наукового дискурсу) В. Проценко

Додаток Б

Популізм у парламентах й урядах країн Центральної Європи (1990-2010 р.)

Країна	Партія	Позиціонування як популістської	Найбільший відсоток голосів у парламенті,	Участь в урядових кабінетах	Сім'я популізму	Форма популізму
Болгарія	NDSV	2001-2009	42,7	так	новий популізм	м'який
	BSP	1991-2001	43,5	так	лівий радикальний	жорсткий
	АТАКА	2005-2010	9,4	ні	правий радикальний	жорсткий
	GERB	2009-2010	39,7	так	новий популізм	м'який
Естонія	ERL	1999-2003	7,3	ні	соціал-популізм	м'який
	RP	2003-2007	24,6	ні	новий популізм	м'який
Латвія	TKL	1995-1997	15,0	ні	правий радикальний	жорсткий
	JL	2002-2010	24,0	так	новий популізм	м'який
Литва	LDP	2004-2008	11,4	так	новий популізм	м'який
	VNDPS	2004-2008	6,6	так	новий популізм	м'який
	DP	2004-2010	28,4	ні	новий популізм	м'який
Польща	Samoobrona	1991-1993, 2001-2007	11,4	так	соціал-популізм	м'який
	LPR	1997-2001	5,6	ні	правий радикальний	м'який
	PiS	2005-2010	32,1	так	націонал-популізм	жорсткий
Словаччина	ZRS	1994-1998	7,4	так	лівий радикальний	жорсткий
	SNS	1992-1998	9,1	так	правий радикальний	жорсткий
	HZDS	1992-2006	37,3	так	націонал-популізм	м'який
	SOP	1998-2002	8,0	так	новий популізм	м'який

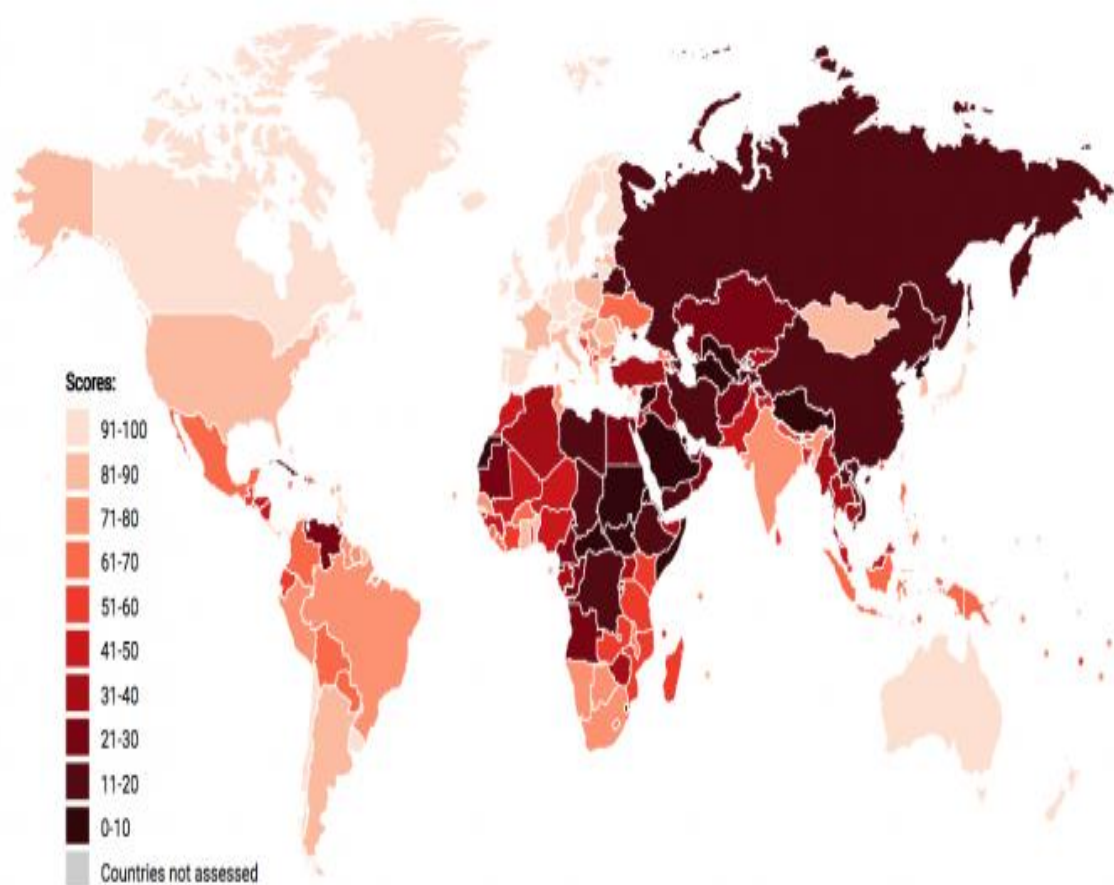
	ANO	2002-2006	8,0	так	новий популізм	м'який
	KSS	2002-2006	6,6	ні	лівий радикальний	жорсткий
	SMER-SD	2002-2010	34,8	так	новий популізм	м'який
Румунія	PRM	1992-2000	4,5	ні	правий радикальний	жорсткий
	PUNR	1992-2000	7,7	ні	правий радикальний	жорсткий
	PDSR	1992-2000	30,2	ні	соціал- популізм	м'який
Словенія	SNS	1992-2000	10,0	ні	лівий радикальний	жорсткий
Угорщина	FKgP	1990-2002	13,2	так	соціал- популізм	м'який
	FIDESZ	1998-2002	29,4	так	націонал- популізм	м'який
Чехія	KSCM	1992-2010	18,5	ні	лівий радикальний	жорсткий

Додаток В

Свобода скорочується по мірі зростання популізму та націоналізму

(Freedom in the World 2017 be Aggredate Score)

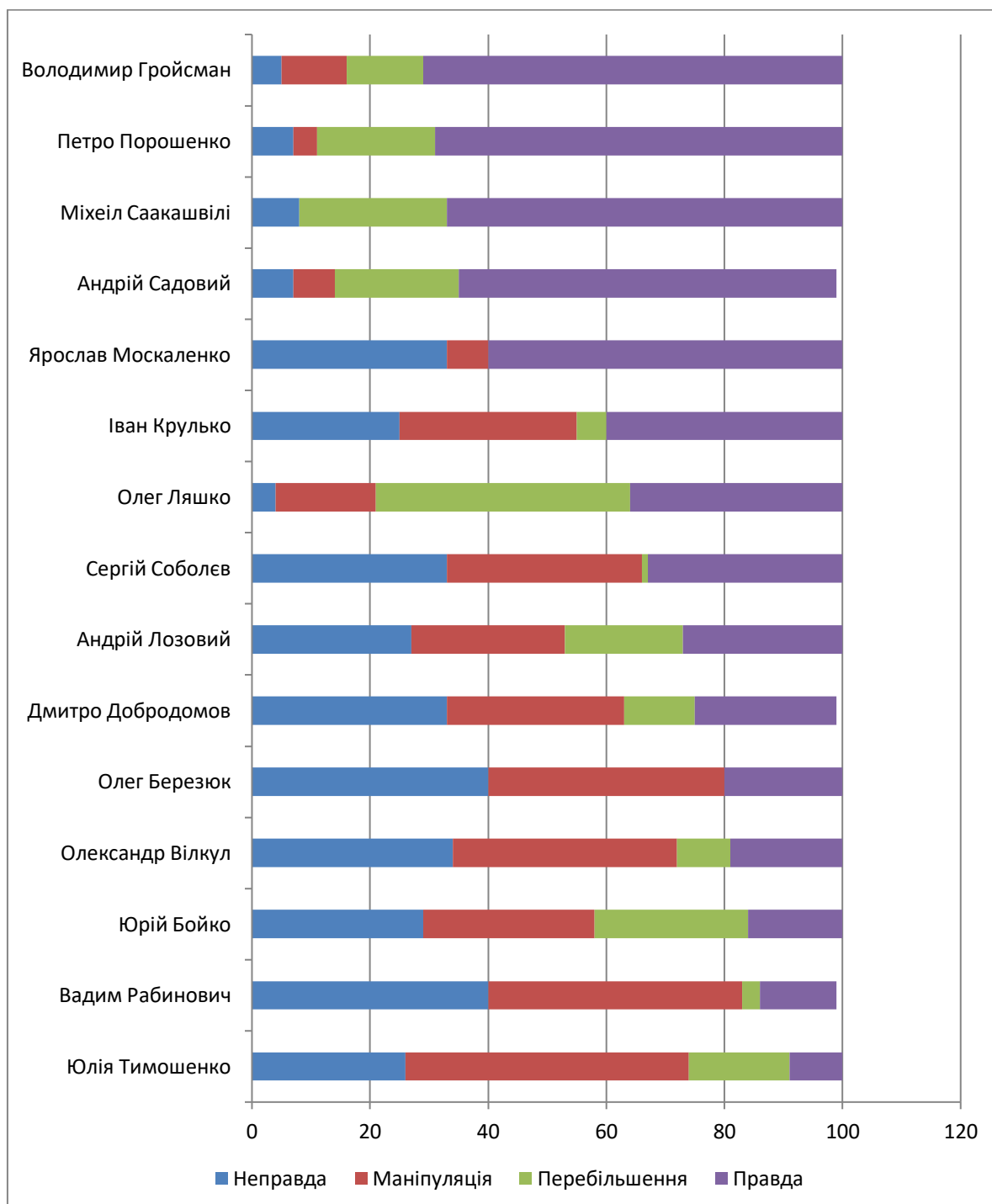
Freedom in the World 2017 by Aggregate Score

Freedom in the World Aggregate Score: 0 = WORST, 100 = BEST

Додаток Д

Рейтинг брехунів та правдалюбів (за даними VoxCheck)

Додаток Е

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження

1. Житко А.О. «Вибух популізму» у ХХІ столітті: дослідницькі інтенції щодо визначення «універсальних» характеристик // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2019. – Вип. 2(18). – С. 72–81.

2. Житко А.О. Феномен «сучасний популізм» у контексті ризиків і викликів ліберальних демократій ХХІ століття // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2019. – Вип. 2(19). – Ч. 2. – С. 18–28.

3. Житко А.О. Проблематика детермінації феномену популізм: в експертних оцінках західних та вітчизняних дослідників // Гілея: науковий вісник. – Київ: «Видавництво «Гілея», 2020. – Випуск 153(2). – С. 420–423.

4. Zhytko Andrii. «Modern Populism» as a Problem Field of Modern Political Discourse // *Evropsky Politicky A Pravni Diskurz*. – 2020. – Vol.7. – Issue 2. – P.264–268.

II. Оpubліковані праці апробаційного характеру

5. Житко А.О. «Європейський популізм» у вимірі політичних та соціокультурних контекстів сучасності / Україна і ЄС: політикоправові перспективи інтеграції: зб. матеріалів XXXIII Харків. політол. читань (м. Харків, 24 квітня 2020р.). – Харків: Право, 2020. – С. 98–101.

6. Житко А.О. Політична складова мережецентричних війн / І Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний рух науки», 29-30 березня 2018 р. – Дніпро, 2018. – С. 37–40.

7. Житко А.О. Стан освіти в країнах Європи «Rethinking Education» / Матеріали XVIII міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і доля

нації», Сучасна школа: тенденції розвитку і рефлексія досвіду, 19-20 травня 2017 року. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. – 78–81.

8. Житко А.О. Кібервійна як складова гібридної війни / Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017р. – Маріуполь: ДонДУУ, 2017. – С. 263–266.

9. Житко А.О. Популізм ХХІ століття: можливості чи вирок демократії / Матеріали Х міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціальнополітичних контекстах», м. Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 11 жовтня 2019 року. – Харків, 2019. – С. 64–66.

10. Житко А.О. Комунікація в сучасних українських реаліях: політичний вимір / Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали ІІІ Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 року, м. Дніпро, Частина ІІ. – Дніпро: СПД «Охотник», 2018. – С. 150–151.

11. Житко А.О. Надання соціальних послуг інвалідам Державною службою зайнятості України / Зб.публ. «Погляд магістрів на роль права в реформуванні економіки»; за заг.ред. О.Ю.Процевського, ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 7. – С. 52–60.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на таких наукових конференціях, семінарах: Х Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах» (Харків, 11 жовтня 2019 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції (ХХХІІІ Харківські політологічні читання) «Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції» (Харків, 24 квітня 2020 р.), ІІІ Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 30-31 березня 2018 р.), І Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Сучасний рух» (Дніпро, 29-30 березня 2018 р.), ХVІІІ

Міжнародна науково-практична конференція «Освіта і доля нації» (Харків, 19-20 травня 2017), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017).

Крім того, основні ідеї дисертації пройшли апробацію на теоретико-методологічних семінарах кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.